प्राचीन नेपाल

पुरातत्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या २७
वैशाख २०३१

Number 27
April 1974

सम्पादक
रमेशजङ्ग थापा

Edited by
Ramesh Jung Thapa

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्राप्तिस्थान:–
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर

To be had of:-
Sajha Prakashan
Pulchok Lalitpur

मूल्य रु. ५।–

Price Rs. 5/–

Printed at Matribhoomi Press, Ghantaghar

प्राचीन नेपाल
सङ्ख्या २७
वैशाख २०३१

Ancient Nepal
Number 27
APril 1974

सम्पादक
रमेशजङ्ग थापा

Editor
Ramesh Jung Thapa

सहायक सम्पादक
रामचन्द्र ढुङ्गाना

Assistant Editor
Ram Chandra Dhungana

Prachin Nepal
Downloaded by - Ravi Shakya
No. 27, April 1974, Vaishakh 2031

विषय–सूची

Contents

	पृष्ठ	Page
नेपाल देशको इतिहास	१	1
ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ	३३	33
कंकेश्वरीको गूठी व्यवस्था *श्री शंकरमान राजवंशी*	४५	45
जाजरकोटे राजा र मल्ल राजाहरूको वंशावलि *श्री विश्वनाथ भट्टराई*	४९	49
धार्मिक अभिलेख *श्री शंकरमान राजवंशी*	५६	56
कर्णाली प्रदेशका वर्मन् *श्री मोहनबहादुर मल्ल*	५७	57
Nepal *Mr. Sylvain Levi*	६३	63

नेपाल देशको इतिहास

(गताङ्कको बाँकी)

त्यस फ्रान्स देशमा मूल गल्ली सय हात चौडा र अरू गल्ली पचास हात चौडा रहेछन् । शहर, चोक, पटांगिनी र गल्लीमा ढुंगा र सडकका किनारामा ठूला ईंट छापेको छ । त्यस सडकमा लाखौं बग्गी चलेका छन् । गल्लीमा नरक, कसिगर, धूलो र हिलो कहीं देखिदैन । मैलो, नराम्रो र फाटेको लुगा लगाएको मानिस पनि शहरमा कहीं देखिदैन । शहरका बीच बीचमा ठूलठूला बघैंचाहरू, रंगी-विरंगी फूल, देशविदेशका चराचुरुंगी, मृग, भालू, बाघ, बांनर, बनेल, घोडा, गैंडा, भैंसी, भेडा, बाखा आदि जात जातका जनावरसमेतले त्यो शहर सुशोभित छ । खाने चीजमा मासु, रोटी सराब आदिका दोकान प्रशस्त छन् ।

जब रात पऱ्यो शहरवासी लोग्नेमानिस र स्वास्नीमानिसहरू आई नाचतमाशा गरेर रोटी, मासु, शराब, आदि खाई ख्यालठट्टा गर्दै बडो खुशीमा रहन्छन् । फौजहरू शहरबाहिर चारैतर्फ गढी किल्ला बनाई पांच छ कोसटाढामा रहेका छन् । यस्तो प्यारिसशहर देख्दा कैलाश हो कि भने जस्तो भान पर्दछ ।

अघि बोनापार्टले चौबीस टोपी मारी ल्याएका लडाईंका सरसामान प्रशस्त छन् । शहरका बीचमा ठूलो धरहरा छ । त्यहां चढेर हेर्दा त्यो शहर इन्द्रासन जस्तो देखिन्छ । ठाउं ठाउंमा ऐश्वर्यले युक्त भएका हावादरबार प्रशस्त छन् । त्यसमा भारदारहरू आई बस्ने एक मुख्य हवेली छ । दरबारिया बिछ्यौना, मेच, कवच, झाडबत्ती, ऐना, तस्वीर, सुनचांदीका भांडा र नानातरहका फूलदान जगा जगामा राखिएका छन् । झ्यालबाट हेर्दा एकातिर बडा बडा तलाउ र सय हातसम्म उठ्ने फोहराको तमाशा देखिन्छ । अर्कातिर ठूलो बघैंचामा बृन्दावनका लतावृक्षहरू झ्यैं अतिगाढा छहारी र जग्गामा नानातरहका हवेली बनेका छन् । त्यहांका भारदारहरू आ-आफूलाई तोकिएको काम बहुत ज्यान भिजाई गर्दछन । अर्काको निन्दा कोही गर्दैनन् । मुख्य भारदार एक हजार छन् । त्यहां बाह्र मिनिष्टरले निसाफ गरी काम तोक्दछन् । नयां काम परेमा भने ती सबै भारदारका सल्लाहले काम हुंदो रहेछ । त्यहां यस्तो हावादरबार रहेछ ।

प्यारिसशहरदेखि सत्ताईस कोस टाढामा फाठनबुल भन्ने जंगलका बीचमा ठूलो एक शहर रहेछ । त्यहां दुइ पल्टन पैदल र पच्चीस रिसल्ला भएको तुरुकसबारको छाउनी रहेछ । त्यहां सात करोड रुपियां खर्च गरी बनाएको दरबारमा तीन सय वर्षदेखि बढ्ताका बादशाहको र बादशाही फौजको जगा जगामा लडाई भएको तस्वीर तथा त्यो लडाई हेर्ने भनी आएका अप्सरा परीहरू बिमानमा बसी डुलिरहेका समेत नानातरहका चित्र तस्वीर लेखिराखेको रहेछ । नानाप्रकारका झाडबत्ती, मेच, कवच, गादी, सिंहासनसमेत जगा जगामा सफासंग राखेको रहेछ । पूजाकोठामा अहिले बोल्नन् भने जस्ता बयान गरी नसक्ने देवताहरू थिए । तीन सय वर्षअघिका पूजाका भांडा, गहना, पोशाक र बिछ्यौना थिए । त्यहां तस्वीरको फ्रेम, झाडबत्तीहरू सबै सुनका थिए । त्यहां बादशाहको टेबिल माणिक, पन्ना, हीरा, मोती र मुगा जडेको थियो । बैठकको झ्याल खोली हेर्दा दक्षिण दिशामा एक कोस गिर्दा, चारैतर्फ पत्थरको सिढी, अतिनिर्मल ठण्डा पानी, माछा र राजहंसले शोभायमान भएको ठूलो तलाउ थियो । पूर्व दिशामा हेर्दा जात जातका फलफूलले परिपूर्ण भएको बघैंचा थियो । उत्तर दिशामा हेर्दा ठूलो सफा बजारको शोभा थियो । पश्चिम दिशामा हेर्दा हजार घोडाका तुरुक सबारको जस्तो

कबायद हुन लागेको र त्यहां रमिता हेर्न बहुतै राम्रा शहरवासीहरू खजित भएका र त्यहां जाडोगर्मी बराबर भएको यस्तो सुबिस्ताको पटांगिनी रहेछ ।

त्यसै जगामा बोनापार्टले पचास लाख फौज जमाई सात टोपीको मुलुक मार्दै रुसमा जांदा रुसका बादशाहले त्यस्तो फौज देख्दैमा डराई आफ्ना फौज र दुनियां भगाएर शहर खाली गराई आगो लगाएर भाग्दा शहर सबै जलेथ्यो । त्यसै बखतमा त्यहां हिउं पर्दा बोनापार्टका लश्कर ओतमा बस्न नपाई हिउमा परेर मर्दा पचास लाख फौजमा तीन लाख बांकी रहे । त्यसै मौकामा नौ टोपी बादशाहको फौज उठी पछि लाग्यो । दैवले गर्दा बोनापार्ट हटी आफ्नो प्यारिसशहरमा फर्के । त्यहांका दुनियांहरूले "दैव विपक्ष हुंदा उहां तिम्रो त्यत्रो फौज खती भयो । अहिले नौ टोपी बादशाहको फौज पछि लागिरहेछ । त्यसले अवश्य पनि शहर उजार्नेछ । बरु फाटंगूल भन्ने शहर जंगलभित्र छ । त्यहां बस्नालाई दरबार पनि छ । तिमी त यहां गएर बस, हामी जो चाहिने मद्दत दिन्छौं" भनी संझाए । "बेश भन्ने" ठहराई बोनापार्ट फाटंगूलमा गई बसे ।

त्यसै बीचमा नौ टोपी बादशाहले मतो गरे । "यो मुलुक हाम्रो कब्जामा अवश्य हुनेछैन किनभने यहांका मानिस जमामर्द छन् । यिनलाई दैवले मारेको बखत परी नौ बादशाह लाग्दा बल्ल सर भएको छ । नौ बादशाहले मारेको मुलुक एक बादशाहले लिन पनि योग्य छैन । एक बादशाहलाई दुनियांले राख्ने पनि छैनन् । बरु बोनापार्टले धपाएका यस मुलुकका पुराना बादशाह लण्डन बेलायतमा छन् । तिनलाई ल्याई गादीमा राखौं । बोनापार्टलाई सलोबु टापूमा मैनाको एक लाखका दरले वर्षको बाह्र लाख रुपियां खर्च दिई कैद गरौं" भन्ने सल्लाह गरे । अनि नौ टोपीका बादशाह बसी "अब उप्रान्त आ–आफ्ना मुलुकमा रहून् । जुन बादशाहले अघेली गर्ला उसलाई आठ बादशाह मिली मार्नू" भन्ने धर्मपत्रको अहदनामा गरे । अनि फ्रान्सका पुराना बादशाहलाई ल्याई गादीमा राखेर बोनापार्टलाई उनका हातबाट "मेरा खुशीले गादी छोडें" भन्ने उनकै हस्ताक्षरले लेख्न लगाए । सो कागज लिएर बोनापार्टलाई एलोबु टापूमा पठाए । नौ टोपीका बादशाहहरू पनि परस्पर धर्मपत्र लिई आ–आफ्ना मुलुकमा गए ।

"यस्तो नौ टोपी बादशाहको धर्मपत्र भएको जगा हेर्न लायकको छ । हजुर पनि जानुहुन्छ कि ?" भनी बादशाहले नेपालका प्राइम्मिनिष्टरलाई साथ लगाई रेलगाडीद्वारा पठाए । त्यो फानबूम (फाटंगूल) भनेको शहर जंगलभित्र थियो । त्यहां बोनापार्टले जमामर्दी गरेको बयान सुनाउंदै तलाउ, छाउनी, किल्ला, बर्घैंचा र तुरुक सवारको कबायद आदि सबै देखाए । फेरि बग्गीमा सवारी चलाई त्यहांका साह्रा जंगल र अघिका बादशाहको कीर्ति बडो खातिरसंग एक एक गरी देखाए । अनि पांच घडीमा बतासभन्दा पनि चांडो हिंड्ने गाडीमा सवार भई फर्के । त्यहां प्रशस्त बर्घैंचा बनाई सबै दुनियांले मेवाको खेती गर्दा रहेछन् । धान नहुने हुनाले जौ र गहुंको खेती गर्दा रहेछन् । त्यस शहरभित्र खसी, बोका, केही जात पनि मार्न मा:कुम गरेको रहेछ र शहरबाहिर लगी मारेर ल्याई मासु खाने चलन रहेछ । फौज पल्टनका निति जो ऐन बांधिएको छ त्यस स्थितिमा रहेका हुनाले हुलदंगा केही छैन । पार्लियामेण्ट कचहरीबाट बादशाह, भारदार, फौज र दुनियां सबैको स्थिति भएको हुनाले दुनियां, फौज सबै खुशीमा छन् । बखत बखतमा नाचतमाशा पनि गर्छन् । दौलथदार मानिस धेरै बसेका छन् । धेरै अक्कली मानिस हुनाले ठूलठूला हिक्मतको काम गर्दछन् । सबै कुराले हेर्दा पनि प्यारिसशहर सबै कुराले उन्नति हुंदै गएको छ । यस पृथ्वीमा त्यसभन्दा असल ठाउं अर्को कुनै देखिंदैन । दरबार दश बाह्र जगामा बनेको छ । फौज पल्टन पनि सबै जगामा राखेको छ ।

त्यस शहरबाट सात कोस टाढा पर्से भन्ने जगा रहेछ । त्यहां फ्रान्सका पन्धु सय वर्ष अघिका बादशाहले एउटा दरबार बनाउन थालेका रहेछन् । त्यो अझतक बनिरहेको छ, सिद्धिएको छैन । त्यस दरबारको गिर्दा एक कोसको छ । त्यसका चारैतर्फ बडा बडा बर्घैंचा र तलाउ छन् । त्यसका बाहिर चारैतर्फ वन पालेको छ । बीचको सानो शहर नेपालको पाटन शहर जत्रो छ । चारैतर्फ सडकको जाल छ । फूलबारीमा मेवा परिपूर्ण छन् । इन्द्रपुरी जस्तो त्यहां मजबूत छाउनी किल्ला र दुई हजार सिपाहीका मालिक एक कर्णेल बसेका छन् । त्यहांका बादशाहले नेपालका प्राइम्मिनिष्टरलाई त्यो दरबार देखाई ल्याऊ भनी आफ्ना भाइ साथ लगाई पठाए । अनि रेलगाडीमा सवार भई सात कोस जगा एकै घडीमा पुगे । त्यहांका बडासाहेबहरू आई बडो खातिरसंग दरबारको ढोका खोलेर चोटा, कोठा, अटाली, नाचघर, पूजाकोठा,

ढुकुटी, भंडार आदि सर्वत्र देखाए। त्यस्तो राम्रो दरबार पृथ्वीभरमा पनि होओइन भनी धेरै मुसाफिरहरूले बयान गरेका छन्। यावत् चोटा, कोठा र बैठकमा सुनेका मोलम्बाले चित्रकारी भरेको छ। तस्बीर, झाड, बत्तीहरूको हिसाब छैन। त्यस दरबारमा कोठा र बैठक गरी दुइ सय पचास छन्। यावत् कोठा र बैठकमा अधिका बादशाहले लडाई गरेका बडा बडा तस्बीर लेखिएका छन्। बोनापार्टले सात टोपो मारेका, आफ्ना भाइ र आफूले बादशाहकी छोरी विवाह गरेको, पचास लाख फौज लिई मुलुकमा दिग्विजय गरेको समेत धेरै तस्बीर छन्। तमाशा, फौज, पल्टनहरूको तस्बीर र गढी. किल्ला, मुलुकको नक्सासमेत सबै मौजूद छ।

एक दिन प्यारिसका बादशाहले गोरखाका प्राइम्मिनिष्टरलाई "तपाईंको केही भन्ने इच्छा छ भने भन्नुहोस्" भनी सोधे। उनले "लाख फौजको परेड हेर्ने इच्छा छ" भने। अनि बादशाहले "पर्से भन्ने छाउनीमा लाख फौजको परेड देखाउनू" भन्ने हुकुम दिए। "रिपब्लिक देशमा एकै जगामा लाख फौज जम्मा भए भने फौजले जे आंट्यो त्यो हुन्छ, तसर्थ लाख फौज जम्मा गर्न हुदैन" भनी त्यहांका प्राइम्मिनिष्टर, कम्याण्डर इन चीफ र पार्लियामेण्टका भारदारहरूले विनति गरे। "उसो भए पचास पचास हजारको परेड गरी देखाउनू" भन्ने हुकुम दिए। नजीक नजीकको छाउनीका रिसल्लाको, तोप–खानाको र पैदल समेत फौज झिकाई पचास हजारको परेड पुऱ्याएर सलामी दिई कबायद देखाए। त्यो रमिता हेर्न प्यारिस शहरका बडा बडा साहेबहरू, लेडी र मेमसाहेबहरू बग्गीमा बसी आएका थिए। ती सबैले "नेपालका प्राइम्मिनिष्टर साहेब बडा उमेदका रहेछन्" भनी कौशलिया भारदार र बूढापाकाहरूले समेत आफूसमा कुरा गर्दै सलाम गरे। "देख्नालाई खूबसूरतका, बैंसका पनि जोडदार, अकलबन्त, दिलका शूरा, कुरा गर्दाका चतुर, चटाक, सबै कुरा मैले देख्नु र जान्नुपर्छ भन्ने दिलबन्त, बडा होशियार, मनासिब कामको खर्च गर्न गाह्रो नमान्ने, आफू सबैलाई दिने, तर आफू भने कसैसित नलिने, शेखी पनि भएका र आफूले बोलेको कुरा पुऱ्याउने रहेछन्। यिनको सुन्दर हेराइ, हिंडाइ, बसाइ, हंसाइ आदि सबै कुरा विचार गर्दा यिनमा हाम्रा बादशाहको स्वभाव रहेछ। यी ठूलै आदमी हुनेछन्" भनी कचहरीमा समेत कुरा गरे।

श्री प्राइम्मिनिष्टर जंगबहादुर कुवर राणाको यस सफरमा यस्ता प्रकारले जगा जगाका मानिसहरूले बहुतै बयान गरे। त्यस प्यारिस शहरमा चालीस दिन–सम मुकाम गरेपछि बादशाहसित विदा भई रेलगाडीबाट प्रस्थान गरे। पासेघाटमा अंग्रेज बादशाहले सबारीको निति जहाज तयार गरेको रहेछ। त्यस जहाजमा बसी मुम्बईतर्फ प्रस्थान गरे।

समुद्रभित्र पसेपछि जलैजल सिवाय देख्नु सुन्नु केही छैन। कहीं कहीं साना साना पाहाड देखिन्छन्। एउटा गन्धकको पाहाड देखिएको थियो, त्यो जल्न लागेको रहेछ। हिन्दूस्थानको नजीक आइपुगेपछि बल्ल चराचुरुंगीहरू देखिए। जात जातका माछा र मोतीका कीरा देखिंदा दिल केही रमाइलो भयो। त्यो सबारीको जहाज बिहानीपख मुम्बई उत्रंदा तोपको सलामी भयो। हिन्दुस्थानी मानिसहरू देख्दा आफ्ना घरका परिवारसंग भेट भए जस्तो खुशी लाग्यो। आठ दिन मुम्बईमा मुकाम गरेपछि द्वारिकानाथको दर्शन गर्न फेरि धूवांकसको जहाजमा बसी समुद्रको रस्ता गरी सबारी चल्यो। तीन दिनमा द्वारिका पुगी ठाकुरको दर्शन गरेर पण्डाहरूलाई दक्षिणा दिए। ठाकुरका नित्यपूजालाई चार हजार रुपियां अटका राखी तीन दिनमा मुम्बईतर्फ फिरे।

त्यसपछि रामनाथको दर्शन गर्न जान अंग्रेजका जहाजी कपतानसंग सल्लाह गर्दा "कोलम्बो टापूबाट गए सात आठ दिनमा पुगिन्छ। सोझो समुद्रको किनाराबाट गए पुग्न भने तीन दिनमा पुगिन्छ, तर भंवरी छ। भंवरी काट्न बडो कठिन हुन्छ" भनी अंग्रेज कपतानले विनति गरे। प्राइम्मिनिष्टरसाहेबले "भुवंरीकै बाटो जाऊ" भन्दा त्यही बाटो जहाज चल्यो। भुंवरीमा पुग्दा हावाको तूफान पनि आयो। लहरीले जहाज कहिले चढाउने र कहिले उतार्न गर्न लाग्यो। जहाजमा बस्ने अंग्रेजी कपतान र जहाजका कामदारहरू कसैको पनि शिर ठाडो राख्ने ताकत भएन। जहाजी कपतान बहुतै डराउंदा हडबडाउन लागे। काजी दिल्लीसिंह बस्नेत पनि साह्रै हडबडाए। तर प्राइम्मिनिष्टरसाहेब भने कति पनि हडबडाएनन्। दैवका निगाहले लहरी काटी तीन दिनको

बाटो एकै दिनमा कोलम्बो टापूमा पुगे। अघिका औलिया सिकन्दर बादशाहले त्यही बाटो लंका टापूमा जांदा भुंवरीमा परी पार हुन सकेनन् र फर्की त्यहां एक निशाना राखे। त्यस निशानामा लेखिएको श्लोक यस्तो छ :-

जनसमुद्र मनलहरी भवरीकी दरियाव।
भुजखण्ड सिकन्दरकी मत आव मत आव।

यस्तो निशाना राखी सिकन्दर बादशाह फर्केका रहेछन्। यो कुरा लाठसाहेबसित जाहेर गर्नुपर्ने थियो, गरिन, तसर्थ रिसानी हुन्छ भनी जहाजी कपतान साहेँ डराएका थिए। घाम उदाउने वेलामा कोलम्बो टापूमा पुगे। त्यहां गोरा पल्टन, काला पल्टन र लाठसाहेबहरू ठूलो छाउनी बनाई बसेका रहेछन्। लाठसाहेबसित भेट मुलाकात हुँदा तोपको सलामी दिए। उनीहरूले बाटाको क्षेमकुशल सोधे र सबै विस्तार गर्दा बहुतै खातिर गरे। जहाजी कपतानले समुद्रको भुंवरीको कुरा जाहेर गर्दा साहेँ रिसाई लाठसाहेवले "नेपालका प्राइम्मिनिष्टरलाई अवश्य समुद्रको रस्ता मालुम थिएन। तैंले त्यस बाटाको खबर कहिस्। बडा मानिसलाई अनौठा कुरा सुनेपछि सोही कुराको शोख हुन्छ। बेमनासिबको रस्ताबाट सवारी चलाई ल्याइछस्। कहीं बितोल परेको भए गोरखामहाराजसित हाम्रो दोस्तीमा खलबल पर्ने र हामीलाई अपयश हुने थियो" भनी रिसाए। त्यहां लाठसाहेबबाट डेरालाई असल हवेली र जाफतका सबै सरजाम तयार गरी राखेको रहेछ। थोरै बेर विश्राम गरी ईश्वरको दर्शन गर्न गए। दर्शन गरी भारी पूजाका साथै त्यहाँका पण्डाहरूलाई दक्षिणा दिई खुशी गराए। नित्यपूजालाई चार हजार रुपियां अटका पनि राखे। त्यहां एक दिन मात्र मुकाम गरी बग्गीको डांकबाट गई एक दिन गालमा विश्राम गरेर कलकत्तातर्फ रमाना भए। बाह्र दिनमा कलकत्ता पुगी त्यहाँ लाठसाहेबसित भेट मुलाकात गरे। दश दिन कलकत्तामा मुकाम गरी जो चाहिने चीजबीज र दश बाह्र अरबी घोडासमेत खरीद गरेर मियानाको डांकमा बनारसतर्फ गए। बनारसको कुतक महाराजकी मैयां गंगारमारानीलाई विवाह गरी साथमा लिएर श्री प्राइम्मिनिष्टर जंगबहादुर कुवर राणा नेपातलतर्फ लागे।

यता नेपालमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट मिनिष्टरलाई लिन खटाएको रैफल पल्टन १९०७ साल कार्तिक शुदि १३ रोज ४ मा बिहान ६ घडी दिन चढ्दा कलकत्ता रमाना भएको थियो। मार्ग वदि २ रोज ५ मा मिनिष्टर मुम्बई आइपुगेको चिठी नेपालमा आइपुगेको थियो। माघ शुदि ४ रोज ४ का दिन कम्याण्डर इन चीफ जनरल लगायत रिजिमण्ट पल्टन, भैंभारदार र छोटा बडा गैह्र दुनियांदारहरू श्री प्राइम्मिनिष्टरको सबारी लिन थानकोटसंम पुगे। त्यसै दिन मिनिष्टरले नेपाल आइपुगी पुलचोकका कपतान उजीरसिंहका घरमा मुकाम गरे। भोलिपल्ट श्रीपंचमीका दिन श्री ५ बूढा महाराज र श्री ५ महाराजाधिराज दुबैले सवारी भई मिनिष्टरसंग मुलाकात गरे। श्री ५ महाराजाधिराज र प्राइम्मिनिष्टर हात्तीमा सबार भई दरबारमा पुगेर महारानीहरूको दर्शन गरी प्राइम्मिनिष्टर आफ्नो घर थापाथलीमा भित्रिए।

संवत् १९०७ साल कार्तिक शुदि १० रोज ५ मा श्री बज्रबाराहीका यात्राको खट अकस्मात् हनूमानढोकामा आइपुग्दा पूजा र मान गरी पठाए। माहिला भाइ कम्याण्डर इन चीफ बमबहादुर कुवर राणाले मुखत्यारी गरिरहेका वेलामा बेलायतमा सौगात पठाउनालाई मिनिष्टरका मर्जीबमोजिम नेपालका जात जातका दर्जा दर्जाले लगाउने गहना पोशाक र भोट पाहाडतर्फका मानिसहरूले लगाउने पोशाक, पल्टनको दर्जा दर्जाको पोशाक, सुनचांदीको चांदतोडा. दुनियादारहरूले कामकाज गर्दा घरमा चाहिने सरजाम, खेती किसानीको हलो जुवा कुटो इत्यादि, खाने परिकारमा सबै जातका अन्न, नेपाली राजाहरूका जात जातका रुपियां, जात जातका भांडाबर्तन, सुनचांदी, कसनतमन, फलाम र ढुंगाका चीजबीज, डोको, नाम्लो, खर्पन, पेरुंगो, जांतो, हतियारमा खुँडा, खुकुरी, ढाल, तरबार, धनु, कांड, जात जातका ढुंगा, शिलाजित, गेरु, तलेजू देवालयको नक्सा, देवताका र लाखेका मकुण्डा, नेपालमा बुनिएका घरबुना, भुलायगा, ढिकी, मुशल, चर्खा, उंइटाहरू, सबै जातका धातुहरू, नेपाल पाहाडमा भएका यावत् चीजबीज, तल्लो ऋारपात, माटाका चूली, घ्यांपा, चिलिम आदि र चांदीका सोते, हुक्का, नली आदि सबै मालताल जम्मा गरी रेजिडैण्टमार्फत वेलायतमा चलान गरी पठाए।

संवत् १९०७ साल वैशाख महीनामा यी कम्याण्डर

इन चीफले राजा बक्साई आफ्ना तबेलामा "तबेलादलान" नाउंको अड्डा राखेका थिए । त्यो अड्डाका हाकिम कारिन्दाहरूले अन्याय गरेको, निसाफ नहेरेको र दबाई छपाई खाएको जांचबुझ गर्ने तथा फर्मायसी कामसमेत गर्ने भारी कचहरी थियो । मिनिष्टर बेलायतबाट आइपुगेपछि सांविक कैं आफू मन्त्री काममा रहे । दैवको इच्छा, भाइ जनरल बद्रीनरसिंह कुवर राणाले दाजु मिनिष्टरमाथि दगाको मनसुबा गरे भन्ने बात लाग्यो । बेलायतबाट आइपुगेका बाह्र दिनपछि माघ शुदि १५ रोज १ का रात्रीमा श्री ५ महाराजाधिराज र मिनिष्टर कोतमा गई कचहरी गरे । अनि पल्टनका सिपाही अफिसर पठाई जनरल बद्रीनरसिंह कुवर राणा, सेकेन जनरल जयबहादुर कुवर राणा, माहिला साहेबज्यू उपेन्द्रविक्रम शाह र काजी करबीर खत्रीहरूलाई पक्रेर ल्याए । दुइ जनरललाई नेल ठोकी काजी करबीर खवीलाई मुखमा दमाईले मुताई र माहिला साहेबज्यूलाई नजरबन्दी गरी कोतका शीशमहलमा राखेका थिए । पछि अंग्रेजसंग बन्दोबस्त गरी दुइ जनरलको नेल काटी माहिला साहेबज्यूसमेत तीन जनालाई प्रयागका किल्लामा कैद गर्न पठाए । केही वर्षपछि सेकेन जनरल जयबहादुर राणा प्रयागमै परलोक भए । अरूको पांच वर्षको कैद भुक्तान भए पछि मिनिष्टरले प्रमाना पठाई प्रयागबाट झिकाए । माहिला साहेबज्यूलाई भादगाउंका दरबारमा र जनरल बद्रीनरसिंह कुवर राणालाई आफ्नै घर ठबहिलमा राखे । तीन वर्षपछि माहिला साहेबज्यू बागका घरमा सरे । जनरल बद्रीनरसिंह पाल्पागौंडामा जनरल भई गए । उहांका जनरल कृष्णबहादुर राणा नेपाल आए । जनरल बद्रीनरसिंह पछि पाल्पैमा पश्चिमतर्फका कम्याण्डर इन चीफ भएका थिए । ३० सालमा पाल्पागौंडैमा परलोक भए ।

संवत् १९०७ साल फागुन वदि १३ रोज ६ का दिन हनूमानढोकामा स्याल आई करायो । भोलिपल्ट चतुर्दशीका दिन कंडेलचोकका रूखमा र फागुन वदि ३० का दिन पचलीभैरवका रूखमा अग्निप्रवेश भयो । फागुन शुदि १ रोज २ मा दरबारका तबेलानेर राजा बजीर सबै जानुपर्ने दलानकचहरी भन्ने ठूलो कचहरी बनाए । यही शुदि ३ का दिन भीमसेन देवताका दायां बायां रहेका देवतामध्ये एक देवताले केही बेर आपनो हात केही लामो गराई राखेको सबैले देखे । पछि फेरि जस्ताको तस्तो भयो । यही शुदि ३ रोज ४ का दिन श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाहबाट मिनिष्टरका भाईछोराहरूलाई गरीबप्रवर, हजुर, मर्जी भन्नू भन्ने खिताब दिए । यही साल कार्तिक शुदि ९ रोज ७ का दिन रात्रीमा कम्पू दफदरखानामा अग्निप्रवेश भई जल्दा खानगीढुङ्गा र मोठढुङ्गाहरू केही कागज बचाए । अरू कागजपत्र, दामपैसा गैह्र जलेको हुनाले त्यसपछि हिटीचोकनेर दफदर सारे । मिनिष्टरबाट आफ्ना भाइले मुलुकी काम गरेमा दिएको फारखको बेहोरा यस्तो थियो:—

स्वस्ति श्रीमद्राजकुमार कुमारात्मज श्रीकम्याण्डर इन चीफ जनरल बमबहादुर कुवर राणाजीकै संवत् १९०३ साल मिति आश्विन वदि १३ रोजदेखि लगायत १९०७ साल चैत्र शुदि १५ रोजतक महीना मलमाससमेत वर्ष ४।६।१७ को तैंले गरेको कौशीतोसाखानाको औ मध्येस पाहाडको रकम गैह्र जंगी मुलुकी तहवील ढुकुटीको कामकाज तैंले कौसीतोसाखानामा सरसापट लिएको समेत दफदरखाना श्रीकुमारीचोकको र कौसीको स्रेस्तामार्फत दामकाम गरी बुझी फारख गरिदियूं इति संवत् १९०८ साल कार्तिक वदि ७ रोज ६ शुभम् — — — — — — — —

त्यसपछि दरबारको खर्च र गौंडागौंडाको मासुली खर्च मनासिबमाफिकको थामी शीतकाल, फागु आदि दैदस्तूर सबै माकुम गरेर जागीरेले जागीर मात्र खानू भन्ने बन्देज बांधियो । त्यसै बखतदेखि पच्चीस सयका सुब्बा दर्जाका खानगी सोह्र सय भएका हुन् ।

मिनिष्टर बेलायतबाट फिरेपछि बाटामा भाग्दा र निकालिदा मोगलानमा रहेका भारदारहरूले "हामीहरूले चिसो पानी खान पाएनौं" भनी विनति गरे । उनीहरूलाई "एउटा बन्दोबस्त गरी नेपाल झिकाउंला" भनेका थिए । नेपाल आइपुगेको केही वर्षपछि मिनिष्टरले दया गरी मोगलानिया भारदारहरू सबैलाई पटक पटक गरी जहानबच्चासमेत नेपालमा झिकाए । ठानामा उनीहरूको नाम लेखाई बस्ने वास र खानालाई पेटियाखर्चसमेत दिए । पछि चाकरीमा रिझाउनेहरूले जागीर र मानमर्यादा पनि पाए ।

संवत् १९०९ सालमा पल्टन लगाएर टौदह तलाउ खोली माछा ल्याएर थापाथलीमा राखे । त्यहां खेत पनि बिराए, तर पानी निखुन नसकेकोले रद्द अछसंग छंदैछ । १९१० सालमा प्राइम्मिनिष्टर जंगबहादुरले "श्री ५ बडा

महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल सर गरेको यतिका वर्ष हुंदा पनि कुनै बजीरले पाटन र भादगाउं शहर याद राखेनन् । त्यसकारण दरबार भक्की पाताल हुंदैछ । कमानवाला पल्टन नरहंदा शहर पनि रांवल भयो । अधिको दरबार बनाई शहर गुल्जार गर्नुपर्छ भन्ने मनमा लिए । अनि पाटनको दरबार सजी बनाएर पाटन शहरैमा बन्दूक राख्ने कोतखाना र कबायद खेल्न लगनखेलमा छाउनी बनाए । त्यहां रामदल १, भैरवनाथ १, शेर १, रुद्रध्वज १, जम्मा चार पल्टन बस्न पठाए । आफ्ना भाइ जनरल जगत्शमशेर जंग कुवर राणालाई अख्तियार दिई पठाए । भक्तपुरको दरबार सजेर बनाई बन्दूक राख्ने कोतखाना भादगाउं शहरैमा र कबायद खेल्ने छाउनी सिद्धपोखरीनेर बनाए । त्यहां कालीबक्स १, पुरानागोरख १, गणेशदल १ र जंगनाथ १ जम्मा चार पल्टन बस्न पठाए । त्यहां आफ्ना भाइ जनरल धीरशम-शेर जंग कुवर राणालाई अख्तियारी दिई पठाए । त्यहां-देखि पाटन र भादगाउं शहर गुलजार भएको हो ।

संवत् १९११ साल ज्येष्ठ वदि ११ रोज २ मा चीन गएका भारदारहरू आइपुगे । यही श्रावण ७ गतेका दिन श्री महाकालदेवताका आडमा पसीना आयो । भोट-तर्फ हाम्रा मुलुकका ढाक्रेहरू आउंदाजांदा दाम, चामल र भारीहरूमा अघिभन्दा धेरै बढाई दस्तूर लिने गरेकोले सबालजवाफ हुंदा पनि भोटेसंग बन्दोबस्त मिल्न सकेन । अनि मिनिष्टरले भोटतर्फ लडाई गर्न श्री ५ महाराजा-धिराजका हजुरमा बक्साए । ११ साल फागुन शुदि १ रोज ७ का दिन लेफ्टेन अहिवर्ण बस्नेतलाई जगदल २ पट्टि र हिमालयध्वज २ पट्टि सेना दिई अठारसयखोलामा चढाई गर्न पठाए ।

यही फागुन शुदि ४ रोज ३ मा श्री ५ महाराजाधि-राजका जेठा मैयांसाहेब मिनिष्टरका जेठा छोरा जनरल जगत्जंग कुवर राणालाई र फागुन शुदि ९ रोज १ का दिन श्री ५ महाराजाधिराजका कान्छा मैयांसाहेब मिनि-ष्टरका माहिला छोरा जितजंग बहादुर कुवर राणालाई विवाह गरिदिए । त्यस विवाहमा रिजिमण्ट पगरी र पल्टनहरू जन्त गए । धूणधामसंग नाच, तमाशा, आतश-बाजी र गुब्बाराको तमाशा भई इनाम, बक्सपात पनि भयो । यसै सालमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट पल्टनको पगरीहरूको रोल बढाई कप्तानलाई मेजर कप्तान, लेफ्टेनलाई कप्तान, सुबेदारलाई लेफ्टेन, जमादारलाई सुबेदार, पट्टि पट्टिका हुदा एक एकलाई प्रेजमादार र मेजरलाई राइटर दर्जा बक्सियो ।

संवत् १९११ साल चैत्र वदि १ मा मिनिष्टर जनरल बमबहादुर कुवर राणा भोटतर्फ लडाई गर्न खटिए । उनका साथमा कम्याण्डर कर्णेल पृथ्वीध्वज कुवर राणा, कालीबक्स १, बज्रवाणी १, जंगनाथ १, गोरखनाथ १ र हिमालयध्वज १ समेत पांच पल्टन खटिए । उनीहरूले ३ घडी बांकीमा श्री ५ महाराजाधिराजसंग बिदा भई भोटतर्फ चढाई गर्न प्रस्थान गरे । ११ साल चैत्र शुदि १५ मा प्रस्थान गरी पाटनमा रहेका पश्चिमतर्फका कम्या-ण्डर जनरल जगत्शमशेर जंग कुवर राणाले पश्चिम-तर्फ प्रस्थान गरे । मिनिष्टर जनरल बमबहादुर कुवर राणाले पांच पल्टन लिई पाङशिङटारसंम फत्य गरेर त्यहां आड बनाई कुरुवा पल्टन राखेर फर्के । भादगाउंमा रहेका पूर्वतर्फका कम्याण्डर जनरल धीरशमशेर जंग कुवर राणाले पांच पल्टन लिई कुती धार्केसंम फत्य गरेर कुती-मा छाउनी बनाई केही पल्टन कुरुवा राखेर अरू पल्टन फर्काई ल्याए ।

संवत् १९१२ साल कार्तिक वदि ११ रोज २ का रातमा भोटेहरूले सबैतर्फ छापा मार्दा देवीदत पल्टनले पाङसिङटारमा किल्ला जमाएका थिए । त्यहां मेजर कप-तान सुमेर्दसिंह कुवर कप्तान शिवशंकर पाध्याहरूले ठूलो मिहिनेत गरी आड थामे । ठुंगातर्फ मेजर कप्तान प्रतिमन कुवर र शमशेर थापाले २७ दिनसंम भोटेका घेरा पर्दा पनि आडैमा बसी दुश्मनलाई हटाए । जिताआडमा बाह्र जना सिपाही र एक हुद्दाले ठूलो मिहिनेत गरी आड थामेर हजारौं वैरीलाई हटाई लगार्दै ठुंगागढीमा पुगेर आफ्ना फौजमा सामेल भए । कुतीतर्फ पुराना पल्टन २, नयाँ पल्टन २ र अफिसरहरूमा मेजर कप्तान प्रभुराम अधिकारी, कप्तान वीरध्वज भंडारी, मेजर कप्तान प्रसादसिंह भंडारी, मेजर कप्तान उजीरसेन र कप्तान बुद्धिबल रानाप्रभृति बसेका थिए । अघिल्ला दिनैमा दुश्मन आउंछन् भन्ने शंकाले चिवा पठाई दुश्मन आउने तहकीकातको खबर पाउंदा पनि पगरीहरूको सल्लाह नमिल्दा बेतालिमी फौजलाई दुश्मन आउने टिप्पातर्फ र तालिमी फौजलाई बुश्मन नआउने बाटामा राखेका हुनाले लडाई बिग्रंदा गाफिल पऱ्यो ।

चार पल्टन र मेजर कपतान उजीरसेन, कपतान बुद्धिबल रानाप्रभृति त्यहीं गारत भए । मेजर कपतान प्रसादसिंह भंडारीलाई घा लागी भोटेले पक्रेर लांदा पछि बेथा बढेर उहीं मरे । उनीहरूले चार पांच तोप पनि लुटेर लगे । सो खबर सरकारमा जाहेर हुंदा उत्तिखेरि केरुङतर्फ पश्चिमतर्फका कम्याण्डर जनरल जगत् शमशेर जंग कुवर राणा खटिएर गई उनले ठुंगासंम आफूस गरे । कुतीतर्फ पल्टन लिई पूर्वतर्फका कम्याण्डर जनरल धीरशमशेर जंग कुवर राणा गई छापा हानेर धोका दिने दुश्मनसंग धूपीगौंडामा ठूलो लडाई गरे । अघिल्ला दिन छापा हान्ने दुश्मनलाई धपाए । भगुवा लेटर पल्टन साथमा लिई मेजर कपतान चन्द्रवीर थापाले आड फोरेका थिए । १२ साल पौष वदि ४ रोज ६ मा सहजैसंग दुश्मनलाई हटाई कुतीसंस फत्य गरेर यस्ता जगामा फौज राख्न हुंदैन भनी लिस्तीमा छाउनी बनाए । त्यहां पल्टन सारी लेफ्टेन कर्णेल पहलमानसिंह बस्नेतका जिम्मामा पल्टनको बन्दोबस्त मिलाई उनी नेपाल फर्के ।

त्यसै ताका फलाकतर्फ छेउरुंबामा रहेका दुश्मनहरूले केही जुलूस गर्दा कर्णेल रणवीरसिंह खत्री र मेजर कपतान चन्द्रसिंह खत्री पल्टनका साथमा गई वैरीलाई हटाए । १२ साल वैशाख वदि ९ रोज ४ का दिन भोटतर्फ लडाई फत्य गरी मिनिष्टर जनरल बमबहादुर कुवर राणा नेपाल आई लेटरले इज्जत बिकायो भनी लेटरका जवान गैह्र खोसेर लेटरको नाउं खारेज गरी शेरमा भर्ना गरे । कालीबहादुर भन्ने नाउं राखी कालीबक्सका गैह्र गुरुङ भर्ना गरे । त्यसै वेला मेजर कपतान लक्ष्मण गुरुङ लेफ्टेन कर्णेल भए ।

उता भोटतर्फबाट त्यहांका काजी, खजांची, भारदार लामाहरू नेपाल आई "सालिन्दा दश हजार रुपियां दिन्छौं, घा पाऊ" भनी विनति गर्दा प्राइम्मिनिष्टरले श्री ५ महाराजाधिराजसंग विनति गरी "उसो भए सालिन्दा दश हजार रुपियां दिने गर । अघि काश्मीरका सरदार जबरसिंहसित तिमीहरूको लडाई हुंदा पक्षी लगेका उनका फौज सीखहरूलाई कैदबाट छाडिदेऊ । हाम्रा मुलुकका नेवार, उदास, मुसलमान महाजनहरूसित लासाका कोठीमा जाने मालहरूको अघि कौडी लिने गरेको भए पनि तिमीहरूले अबउप्रान्त नलिनू । अबदेखि तिम्रा लासामा हाम्रा सरकारबाट वकील १ रहनेछ ।" भनी प्राइम्मिनिष्टर जंगबहादुरले शर्त राखे । सो हुकुम मर्जीबमोजिम भोटेले कबूल गर्दा मेलको बन्दोबस्त भयो । त्यसपछि पल्टन फिकाई बज्रवाणी १ र कालीबक्स १ यी २ पल्टनलाई ठूलो बहादुरी गरे भनी कालीबहादुर भन्ने नाउं राखे । गैह्र पल्टनलाई लडाईं फत्य भएको उपलक्ष्यमा तक्मा पनि दिए । यस लडाईंमा पुराना र नयां गरी पचास पल्टनसंम खडा भएका थिए । तिनीहरूको खर्च निम्न लेखिएबमोजिमको थियो:–

जंगी खजानाके रु. – – – –	९३८३४६॥ ≡
रसद बोकाउनाके ज्याला रु. – –	२२१९९।
रसद खरीदके रु. – – – –	६७५१३८ ≡।१
गोदाम घर बनाउनाके रु. – – –	२६९६॥।।१
पालके रु. – रु. – – –	१८५७४॥।।१
सडक बनाउनाके रु. – — –	१०००
धोका खरीदके रु. – – – –	१३४१२२ ≡
पूजाके रु. – – – – —	१०२८॥ ⊆
नाउ र वैद्यका औषधीके रु. –––	३७–।।।२
जंगी कामको नक्सा लेखाउनाके रु.	३०–॥
जमीन सरकार लाग्दा सट्टाके रु. –	४३३१३। ≡।२
भोटतर्फ घोडाको डांक राख्नाके रु. –	८८१ ≡।२
ठाउं ठाउंमा मसलन्द खर्चके रु. —–	६२०९४ = १
बकसके रु. – – – – – –	४५३७। ≡।३
आवतजावत गर्ने चिनियां भारदार भोटे भारदारके रु. – – –	४४१२। = ३
गैह्र पल्टनके थप रु. – – –	१०७४४८२७।।।।१
जम्मा खर्च भएको रुपियां – – –	१२६१३५८९। २

एक दिन देवाधर्मका लामा आई कराउंदा अघि भोटेसंग मिल्यो भनी श्री ५ सरकारबाट जफद गरेको जगामध्ये पांच सय रुपियांसंमको उठ्ती भएको जगा थामिदिए । १९१३ सालमा नेपालमा ठूलो महामारी रोग आउंदा दिनको पांच छ सयसंम मरे । पाठ, पूजा, र शान्तिस्वस्तिका साथै टोलटोलमा र बाटाबाटामा समेत तोप हान्ने गर्दा रोग शान्त हुंदै गयो । श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रबिक्रम शाहबाट आफ्ना मन्त्री जंगबहादुर कुवर राणालाई आफ्ना गाथगादी र ढुंगाको सोझो गरी चीन तथा बेलायतका बादशाहसंग सलतनत राखेर दुनियांलाई सुबिस्ता दिई राजकाज गरेको रीझबापत कास्की र लमजुङको राज्यका सार्थै

महाराजको खिताप पनि बक्सियो । उनका भाइ बमबहादुर कुवंर राणालाई प्राइम्मिनिष्टर याण्ड कम्याण्डर इन चीफ जनरल मुख्तियारी बक्सियो । त्यसबापत भएको लालमोहरको बेहोरा यस्तो थियो:–

आगे स्वस्ति श्रीमद्राजकुमार कुमारात्मज श्री जंगबहादुरके श्री ५ बुबाज्यूबाट जंगी, मुलुकी, निजामती कामकाज, परपजनी, ज्यान मार्नासंमको अख्तियारी श्री कान्छामुमाज्यूलाई बक्सनुहुंदा उहाँबाट हाम्रा उमराउ भारदारलाई मारी आफ्ना छोरा गादीमा राखिने बखतमा तिमीले उनका मतलबका मानिसलाई मारी मलाई गद्दीमा राज गराएको रीछ १, बेलायत गई क्विन बादशाहसंग तिमीले सलामत कुर्नेस गरी दोस्ती बढाएको रीछ १, चीन बादशाहको बल देखाई भोटैले अखिदेखि हामीलाई दगा गरिराखेको जङ गरी भोटलाइ जिती उसले हामीलाई सालबसाल रुपैयां दिई मान्ने तुल्याएको रीछ १, श्री ५ बुबाज्यूबाट तिमीलाई दया गरी ज्यान मार्न सुगौलीबाट मानिस पठाउंदा गैह्र जंगी फौजलाई ज्यान मार भनी हुकुमको लालमोहर पठाई आफूले मीर उमराउ साथमा लिई मार्न भनी अलौसंम आइपुग्दा श्री ५ बुबाज्यूका फौजलाई कत्तल पारी उहांका गाथमा खलबल नपारी पक्री ल्याई इज्जतसंग राखेको रीछ १, हाम्रा माहिला भाइले तिम्रा ज्यानसंम लिन लाग्दा मैले मार्नू भनी फौजलाई हुकुम दिंदा तिमीले उसको ज्यान बचाई अयब छुटाउन पांच वर्षसंम कैदमा राखी इज्जतसंग राखेको रीछ १, हाम्रा मुलुकका उमराउ, फौज, रैतीलाई हुज्जत दंगा नगराई निसाब गरी राजी राखी तिमीले बजीरी गरेको रीछ १, मुलुकमा लुच्चा, ढांटले दबाई खाएको र बढ्ने ठाउं बढाई आमदानी झिकी हाम्रा ढुकुटीको आमदानी बचाई किफायत आमदानीले फौज बढाएको रीछ १, तिमीले यस्तो खरख्वाई गरेको देखनाले तिमीले बजीरी छोडधौ भने मैले गादी छोडुंला भनी कसम खाएको थियो तिमीले बजीरी छोड्न आउंदा मैले कसम खाएको भुलें । मैले रानीसंग र अरू उमराउसंग पनि सल्लाह गर्न नपाउनाले तिम्रा इलकाप प्राइम्मिनिष्टरी भाइलाई बक्सेजाओस् भनी तिमीले विनति गर्दा तिम्रा भाइलाई बक्सेको हो तिमीलाई खाली राखी मैले गादीना बस्दा मलाई कसम लाग्ने भयो यस्ता खरखाई गर्ने बजीरलाई खाली राखें भने मैले नाकदर गरेको र नासमझ गरे जस्तो दुनियांमा पर्न लाग्यो यसकारणले कास्की १, लमजुङ १ को श्रीमहाराजको खिताब तिम्रीलाई बक्स्यौं त्यस जगाको तिमीले श्रीमहाराजा भई मैले उमराउ, रैयत, फौजमाथि बिजाईविद्युत गरेको र इंगल्याण्डका क्विन बादशाहको र चीन बादशाहको दोस्तीमा खलबल गर्न लागेमा तिमीले यति कुरालाई बिजाईविद्युत गर्न नदिनू तिमीले यति कुरा गर्न नदिएका बखतमा मैले जोर गरें भने मेरा उमराउ फौजले तिमीलाई मद्दत दिनू प्राइम्मिनिष्टर बमबहादुरले जंगी, मुलुकी, निजामतीको परपजनीमा चीन इंल्याण्डका बादशाहसंग दोस्ती बढाउने काममा चुक्न गएमा तिमीले नसीहत दिनू तिमीले नसीहत दिएको नमानी जोरजुलूम गर्न लागे भने मेरा मीर उमराउ फौजलाई तिमीले हुकुम दिएबमोजिम काम गर्नू भन्ने हुकुम बक्स्यौं तिमीले आफ्ना राज्यको खुश गर्नू इन्साफमा ज्यान मार्नातकको अख्तियार र रजाइं बक्स्यौं आफ्ना राज्यको श्रीमहाराज खिताब लिई खुशीराजीसंग बस तिमीलाई दिएको राज्य इलकाप र तिम्रा ज्यानमा मेरा मुलुकका मानिसमा जसले खलबल गर्नामा पस्ला त्यसलाई ज्यान मार्नातकको अख्तियारीसमेत बक्सेको छ तिम्रा सन्तान दरसन्तानसम्म रजाइंको भोग गर तिमीहरूका भाइमा हामीले बांधिबक्सेको मुख्तियारीको रोलमा धीरशमशेर कुवंर राणाका रोलपछि तिम्रा छोरा जगत्जंग कुवंर राणालाई मुख्तियारी बक्सेको छ इति संवत् १९१३ साल मिति श्रावण शुदि ५ रोज ४ शुभम् — — — — —

त्यहांदेखि जंगबहादुर कुवंर राणा राजा कहलाएका हुन् । मुख्तियार भएका माहिला भाइ प्राइम्मिनिष्टर बमबहादुर कुवंर राणा चांडै परलोक हुंदा १४ साल आषाढ शुदि ७ रोज १ का दिन श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवंर राणाले अरू भाइलाई प्राइम्मिनिष्टर नदिई आफैं प्राइम्मिनिष्टर भए । मुख्तियारी रोलमा काहिला भाइ कृष्णबहादुर कुवंर राणालाई कम्याण्डर इन चीफ जनरलको मान गरी मुख्तियारी दिएर मुलुकको कामकाज गराई आफूले हुंकुम चलाए । यी मुख्तियार बहुतै शान्तस्वभावका र मुलुकी कामकाज गर्दा पनि दुनियां भैभारदार सबैलाई सुबिस्ता हुने गरी गर्ने दयाधर्म भएका थिए । फकीरफकेरा, अतिथिअभ्यागत, देशीपरदेशीहरूलाई पनि बराबर भण्डारा खुवाउंथे । भांडावर्तन, घण्टा, पंखा, पाखी, कपडा, खानाखर्च इत्यादि जसलाई जे इच्छा छ वर्ष वर्षपीछे एकपल्ट जम्मा गरी दिन्थे । यस्ता उदार गुण प्रधान भएका हुनाले

यिनका पालामा दुनियांलाई कुनै कुराको पनि दुःखपीडा भएन ।

यिनै राजाका समयमा १३ सालमा अंग्रेजहरूले नौ सय गजसंम गोली जाने इन्फेल नाउं गरेको बन्दूक बनाई आफ्ना मिरट्मा रहेका पल्टनलाई दिए । त्यस बन्दूकका कार्तोसमा बोसो परेको र दांतले टोकी भर्नुपर्ने हुंदा पल्टनले मंजूर नगरी हुलहुज्जत गरे । अंग्रेजहरूलाई मारी साह्रा राजा-रजौटालाई "अब अंग्रेजले हाम्रो जात र धर्म पनि लिन लाग्यो" भन्ने चिठी पठाए । जगा जगाबाट राजारजौटा-हरूले पनि मद्दत दिए । तर अंग्रेजलाई ज्यादा दुःख-दिनामा नवाफ बादशाहले पूरा मद्दत दिए । सो मद्दत दिने दिल्लीका बादशाह १, पूनाका राना राउ बाला राउ पेशवार २, लखनौका बादशाह वाजीदल ३ थिए । यिनी-हरू दिल्लीका बादशाहसंग रेविल भएका काला पल्टन गई मिलेर उनकै मद्दतले किल्लामा रहेका अंग्रेजहरूलाई र उनका मेम बालकहरूलाई समेत मारे । अनेक तरहका उपद्रवसमेत गरेः कसैको हात काट्ने, कसैको नाक काट्ने, कसैको कान काट्ने र कुनै आमाबाबुहरूलाई बाँधी बालक-हरूलाई उरालेर तरवारको धार थापी टुक्रा टुक्रा गरी काट्ने । अनि त्यही मासु आमाबाबुका मुखमा कोची मार्ने-संम गरे । यसरी अंग्रेजहरूको सर्वनाश गरे । यस्तै रीतले लखनौमा पनि अंग्रेज र मेमहरूलाई फजियत गरी मारे । कानपुरमा पनि नाना राउ पेशवाले गैह्र अंग्रेज र उनका मेम तथा बालकहरूलाई किल्लामा कैद गरी महीना दिनसंम खानपिन नदिएर दुःख दिए । अंग्रेजहरूले आजित भई "हामीलाई जनहि एक एक सेर आटा दिई नाउमा राखि-देऊ, आफ्ना मुलुक बेलायतमा जान्छौं भने ।" "हुन्छ" भनी नाउ ल्याएर जनरल हडवि लाकसमेतलाई नाउमा हाली "लौ जाऊ" भन्दै दम दिएर तोपको फायर गरी उडाइ-दिए । तोपका फायरबाट बाचेका दुइ चार जना अंग्रेज मेमहरूलाई पनि पक्रेर ल्याई इनारमा खसाल्दै मारिदिए ।

यसरी अंग्रेज जातको नाश गरेको खबर क्यानिङ लाटसाहेबले सुन्दा बहुतै अपशोच गरे । अनि नेपालमा रहेका रेजिडेण्ट रामजीसाहेबलाई "यो हाल सबै महाराज-लाई सुनाई मद्दत माग । गोरखाली पल्टनलाई भत्ताखर्च सिपाही १ के महीना १ को कंपनी रु. ७। का दरले देऊ" भनी लेखिपठाए । उनले श्री ३ महाराजसंग विनति गरी मद्दत माग्दा श्री ५ महाराजका हजुरमा बक्सायाए । श्री ३ महाराजले गैह्र भारदारहरू राखी अंग्रेजलाई मद्दत दिने हो कि के गर्ने हो ?" भने । "मद्दत दिन हुंदैन" भनी सबैले भने । श्री ३ महाराज जंगबहादुरले "स्त्रीहत्या र बालहत्या गर्नेलाई मद्दतद्वारा दण्ड गर्ने हामी हिन्दूहरूको धर्म हो । तसर्थ मद्दत दिनैपर्छ" भने । अनि गोरखपुरमा रहेका अंग्रेजका बचाउका निमित्त पाल्पाबाट बरखका जवान दुइ सय अट्ठार आषाढ वदि ८ मा खटाई पठाए ।

त्यसपछि श्री ५ महाराजाधिराजमा बसाई हिन्दूस्था-नबाट ६ पल्टनलाई आएको भत्ताखर्च बांडिदिई आषाढ शुदि नवमीदेखि एकादशीसंममा पल्टनलाई बिदा गरी कर्णेल पहलमानसिंह वस्नेतलाइ अखितयार दिएर मकवानपुरको बाटो जानू भनी खटाए । तीं कर्णेलले पल्टन लिई जांदा बरेबामा अंग्रेज अफिसरहरू आई ठूलो खातिर गरे । बेतिया पुगेका दिनदेखि नारायणी नपुगुन्जेलसंम हैजाका व्यथाले पल्टनका मानिस धेरै नोक्सान भए । जनैपूर्णिमाका दिन गोरखपुरमा पुग्दा दुइ चार दिन त्यहीं मुकाम गरे । शेर र बज्रबहादुर पल्टन लिई कर्णेल मदनमानसिंह बस्नेत अघि बढेर सरयूघाट रोक्न पुगे । चार पल्टनसंग रातदिन लडाई हुंदा जित गोरखाको भयो । सरयू तरी तीन दिन मुकाम गरेपछि बघैदारका लडाईमा पनि गोरखाकै जित भयो । आजमगडमा पुगेर दुइ चार दिन मुकाम गरेपछि सबुज र गणेशदल दुइ पल्टनका साथमा कर्णेल शमशेरलाई आजमगढमा राखी कर्णेल पहलमानसिंह बस्नेतले चार पल्टन लिई जीवनपुर पुगे । त्यहांको किल्ला आफ्ना कब्जामा राखी दुइ तीन महीना त्यहीं मुकाम गरे । कम्पनी सरकारका खजाना हिफाजत गर्नालाई कर्णेल मदनमानसिंह बस्नेतका साथमा बज्रबहादुर र देवीदल पल्टन बनारसतर्फ गए ।

त्यसै बखतमा आजमगढमा रहेका फौजलाई दुश्मनले घेरा दिंदा कालीबक्स जीवनपुरका किल्लाको खबरदारीलाई राखी शेर आजमगढको मद्दतलाई गयो । रातदिनमा तीस कोस मजलिस मारी आजमगढमा पुगेर सबुज र गणेशदल-संग भेला भयो । त्यसै रातमा सात कोस बढी मधुरीमा लडाई गर्दा जितेर दुश्मनबाट लुटेका तीन तोप साथमा लिई शेर पल्टन फेनि जीवनपुर फर्क्यो । जीवनपुरमा बसेका पल्टनले भमारखुरमा गई धेरै दौलत लुटपिट गरी ल्याए । जीवनपुरको किल्ला आफ्नो कब्जामा राखी चार पल्टन बहेर लिखनौतर्फमा पुनी पाल टांग्दै थियो । अकस्मात

दुश्मन बढेर आउंदा गोरखातर्फका चार पल्टन पनि बढ्यो र कोधुवाबागमा लडाई हुंदा जित गोरखाको भयो । त्यहांबाट बढेर कोइलपुरमा चार पांच दिन मुकाम गर्दा पश्चिमतर्फबाट दुश्मनको फौज मजबूत भई आयो भन्ने खबर आयो । त्यहां आडपैन केही नहुंदा सिगडामौवामा पुगी त्यहां रातभरमा दुश्मनको जोर नपुग्ने काठेकिल्ला बनाएको देखेर अंग्रेज साहेबानहरू साह्रै खुशी भए ।

तीन दिनपछि त्यहांबाट बढी चांदेमा ठूलो लडाई हुंदा कर्णेल मदनमानसिंह बस्नेत तोपको गोला लागी मरे । उनका खानगी मेजर कप्तान इन्द्रसिंह खत्रीले पाए । लेफ्टेन गंभीरसिंह माझीलाई सात जना वैरीले घेरा दिई बराबर चलाउंदा उनले आफूलाई लागेको तरबारको वेदना खपी सातै जनालाई मारे । त्यसबापत उनले बहादुरी खिताब र कप्तानी दर्जा पाए । त्यो लडाई जिती दुश्मनका चार तोप लुटेर पल्टन फर्की सिगडामौवामा पुग्यो । त्यहां तीन चार दिन मुकाम गरी त्यहांबाट बटुलापुरमा पुगेर महीना दिनसंम मुकाम गरी पल्टन बस्यो । पछि जीवनपुरमै फर्क्यो । दुइ पल्टन लिई इन्द्रसिंह खत्री जसरथपुरमा पुगेकै दिन जनरल फड्किस साहेब घोडा लागेको दुइ तोप लिई फौजलाई मद्दत दिन आइपुगे । पल्टनलाई खातिर दिई त्यताबाट फूलपुरमा पुगेर दुइ चार दिन मुकाम गरे ।

त्यसै वेला इलाहाबादबाट गोराका रिसल्ला ५००, गोराको पल्टन १ र होष्टरी तोप ४ समेत आइपुगे । जसरथपुरमा ठूलो लडाई हुंदा वैरीका फौज घेरै मारी १३ तोप लुटेर ल्याए । अनि अंग्रेजका रिसल्लाहरू इलाहाबाद फर्के । गोरखाली पल्टन पनि फर्की बदलापुर, आजमगढ र जौबनपुरमा रहेका जम्मै पल्टन लखनौतर्फ बढे । चांदैमा फेरि रातभर ठूलो लडाई हुंदा भोलिपल्ट जितेर त्यहीं मुकाम गरे । त्यहांबाट सुलतानपुर गएका दिन ठूलो लडाई हुंदा जिते र २२ तोप लुटी ल्याए । त्यहां दुइ चार दिन मुकाम गरी लडाई गर्दै र जित्दै गोसाईगंज पुगे । त्यहां पनि ठूलो लडाई भयो र जिती दुइ चार दिन सुबिस्ता लिए । त्यसै बखतमा लखनौबाट रिसल्ला आई तोप लिएर लखनौतर्फ लागे । यस्ता तरहले आठ दश लडाई गरिसकेपछि पनि अंग्रेजहरूलाई वैरीहरूले सिकिस्त गरिराखेकै थियो ।

यस्तो खबर रेजिडेण्टले श्री ५ महाराजाधिराजका हजुरमा जाहेर गरे । अनि यही पौष वदि ४ रोज २ का दिन भारी फौज साथमा लिई श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा, कम्याण्डर इन चीफ जनरल कृष्णबहादुर कुवर राणा, पूर्वतर्फका कम्याण्डिङ जनरल धीरशमशेर कुवर राणा, जनरल बखतजंग कुवर राणा र मेजर जनरल खड्गबहादुर राणाहरूले प्रस्थान गरे । ठाउं ठाउंमा घेरै लडाईं भइसकेको र लखनौ मात्र बांकी रहेकोले लखनौको केशरबागमा पुगे । त्यहां ठूलो लडाई हुंदा कप्तान श्री विलास पाध्या गिराफ लागी मरे । अरू फौज पनि केही परे । त्यो लडाई जितेपछि लखनौमा लुटपिट गरी पाइएसंमको धन लिएर सबै फौज जम्मा भए । अनि चार पल्टन कानपुरको बाटो र बांकी फौज अयोध्याको बाटो गरी नेपाल फर्के । नेपाल उत्रेपछि श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाहको दर्शन गरी सबै हाल विस्तार गरे ।

त्यसपछि त्यस लडाईंमा मिहिनेत गरी जितेबापत क्विन भिक्टोरिया बादशाहबाट नेपाल सरकारलाई नयाँ मुलुक र श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणालाई जी. सी. बी. को तथा अरू पल्टनलाई चांदीको तक्मा मिल्यो । १९१६ सालमा ती अपराधी कालाहरू यहां तराईमा आई लुकेका थिए । तिनीहरूलाई पक्री मार्नेलाई मारी, धपाउनेलाई धपाई र शरण परेका लखनौका नवाफका रानी बेगम र उनबाट जन्मेका छोरा ब्रिचिस कदरलाई ल्याई पानीढिकीनेरको घरबघैंचामा राखे । नाना राउ बाला राउका रानीलाइ थापाथलीनेर घर मात्र बनाएर खानाखर्च दिई राखे ।

त्यसपछि श्री ५ वलिहद महाराजाधिराज त्रैलोक्य वीर विक्रम शमशेर जंगबहादुर शाहको श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाका जेठी मैयांमहारानीपट्टिकी र अर्की रानीपट्टिकी २ मैयांसंग विवाह भयो । संवत् १९१४ साल आषाढ शुदि ५ रोज ६ का दिन थापाथलीमा जन्त गई नाचकीर्तन र ठूलो उत्सव भयो । जंगी, निजामती, कम्पू, पगरी, रकमी, भित्रिया सबैलाई गरी पांच छ लाखको खिल्लत बकस भयो । यी अधिराजकुमारको विवाह गर्नालाई भएको लालमोहरको बेहोरा यस्तो थियो:–

आगे स्वस्ति श्रीमदतिप्रचण्डभुजदण्डत्यादि श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाजीप्रति हाम्रा नाति श्री ५

महाराजाधिराज त्रैलोक्य वीर विक्रम शमशेर जंगबहादुर शाहलाई विवाह गर्न तिम्रा मैयां देऊ भनी हाम्रा खुशी राजीले मागेको हो तिम्रा मैयां दिनू विवाह भएपछि हाम्रा नातिले तिम्रा मैयांका हातको भात खान दिनू तिम्रा मैयां-पट्टि जेठा छोरा भयो भने तिनले चलिआएका रीतबमोजिम गादीमा बसी रजाइं गर्नू हाम्रा खुशी राजीसंग यी दुइ कुराको हुकुम बक्सेको छ यसमा जसले खरखिचोला गरी अर्को तरह गर्न पल्टा त्यसलाई जीवधनको शासना गर्नू भनी हुकुमको लालमोहर गरिबक्स्यौं संवत् १९१४ साल मिति ज्येष्ठ वदि ५ रोज शुभम् — — — — —

संवत् १९१८ सालमा खस जातहरूलाई यी बडा शूरा, बल, किश्मत गर्ने हुन् भनी अघिका पूर्खाहरूको पद्धति बुझी मन्त्री श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाले क्षत्री पद दिन योग्य ठहराए। अनि श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्र-विक्रम शाहका हजुरमा विनति चढाई बक्साएर अब उप्रान्त खस जातलाई फलाना क्षत्री भन्ने पद दिए। त्यसपछि खस जातलाई क्षत्री भन्ने प्रथा चल्यो।

श्री ३ महाराजले कौशल कचहरी बनाई त्यहां भार-दार पगरीहरू र गुरुराज तथा पण्डितहरूसमेत भई धर्म-शास्त्रका प्रमाण हेरेर आ–आफ्ना बुद्धिले देखेको छलफल गरी यस विषयमा यस्तो यस्तो चाहिन्छ भन्ने युगधर्मका रीतले निर्णय गर्ने रीत चलाए। अघि राजा जय स्थिति मल्लका पालामा भएको स्थितिभन्दा पनि व्यक्तसंग खोलि-एको तथा बालक अदनाले पनि बुझन सक्ने "ऐन" भन्ने नाउं प्रख्यात गरे। त्यस्ता धेरै ऐन बनाई किताब खडा गरे। त्यस किताबमा राजाबजीरको छाप लगाई छोटा बडा सबैको एकै किसिमको इन्साफ हुने स्थिति बांधे। गोरखा-राजभरका कामकाज, व्यवहार, इन्साफ, प्रसाद, दण्डहरूका रीति स्थिति ग्रैह्र अब उप्रान्त ऐनबमोजिम गर्नू भन्ने पाहाड, पर्वत र मध्येस सर्वत्र गौंडा गौंडामा ऐनको किताब पठाई प्रसिद्ध गराए। फेरि मोठतहवील, मुलुकीखाना, शराबखाना, तोपखाना, ऐनखाना, किताबखाना इत्यादि धेरै कामकाजका अड्डा खडा गरी काम गराए। १७ सालमा गोदावरीमा र १८ सालमा हात्तीवनमा सोखका निमित्त दरबार बनाई कहिलेकाहीं दुइ चार दिन बस्ने गरे। ठाउं ठाउंमा सडकहरू पनि धेरै बनाए। ११ सालमा टुंडिखेलका बीचमा ठूलठूला सुनका सिंह चार कुनामा राखी सुनको आफ्नो तस्वीर बीचमा राखे। यी राजाले १७ सालमा शुरू गरी नक्खूमा १, मनोहरामा १, भादगाउं जाने बाटाका वागमतीमा १, विष्णुमतीमा १, चोभारमा १, बालाज्यूमा १, धोबीखोलामा १, हिटौंडामा १, कर्मामा १, बोर्लाङमा १, आंखूमा १, कालीमा १ गरी जम्मा १२ पुल बनाए। यी पुल बनेपछि वर्षामा हिंड्ने दुनियांहरूले बहुत सुविस्ता पाउदा जय जय पुकारा गरे।

संवत् १९१९ सालमा हुकुम बक्साई श्री ३ महाराजले गोकर्णका वनमा चौतर्फी परखालको गिर्दा घुमाएर दरबार-समेत बनाए। त्यहां जात जातका हरिण, जरायो आदि वनचर पशु र पंछीहरू ल्याई छाडेर बहुत गुलजार र शोभायमान गराए। २४ सालमा नागार्जुनमा पनि लाखौं रुपियां खर्च गरी रिंगै डांडा घेरेर परखाल बनाई जात जातका पशुपंछी छाडेर रमणीय गराए। छहरेमा खरको दरबार पनि बनाए। यस्तै नगरकोटमा पनि खरको दरबार बनाए। यी दरबारहरूमा कहिलेकाहीं आफू गएर बस्दथे पनि। यस्ता तरहले श्री ३ महाराज वर्षाकालमा वनवनका दरबारमा आवतजावत गरी धेरैजसो आफ्नो दरबार थापा-थलीमा बस्दथे। जब हिउंमा लाग्यो कार्तिक मङ्शीरदेखि तराईतर्फ शिकारमा गई हात्ती पक्री बाघ, भालू, गैंडा, अर्ना आदि दुष्ट वनजन्तुहरूलाई मार्दथे। जात जातका हरिण, जरायो र पशुपंछीहरू पक्रेर ल्याई आफूले बनाएका उपवन-हरूमा छाड्दथे। यसरी कहिले पहाड र कहिले मध्येस गरी वनविहार गर्दथे।

१९२० सालमा यिनै श्री ३ महाराजले मृगस्थलीका वनमा बहुत सुन्दर मनोहर देवालय बनाई तन्त्राख्यानले विश्वरूप देवताको स्थापना गरेर नित्य र नैमित्तिक पूजा गर्न धेरै गूठीहरू राखे। यसै सालमा आर्यावाट बनाई पारितिर एकादश रुद्रको शिवालयको स्थापना, कोटीहोम, लक्ष्यहोम, धान्यपर्वत, उभयमुखी गोदाम, सहस्रगोदानसमेत गरे। उनी यसरी पर्व पर्वमा सहस्र गोदान गर्दथे। यी श्री ३ महाराज बहुत उदार स्वभाव भएका दानी हुनाले शास्त्रहरूमा लेखिएका श्रीयन्त्र सपरिस्करभवनदान इत्यादि नाना प्रकारकादानहरू पनि बखत बखतमा गर्दथे। उनले यसरी ब्राह्मणहरूलाई तृप्त गराई परलोकको उद्धार गरे। गुह्येश्वरीपीठमा सुनको कलशमा नवरत्न जडी सुनका पाताले भैरवलाई छोपेर लाखौं रुपियां खर्च गरी पीठको उद्धार गरे।

यसै सालमा काहिंला भाइ कृष्णबहादुर कुवर राणा परलोक हुंदा २० साल श्रावण वदि ९ मा सैलबमोजिम

ठाहिला भाइ जनरल रणेंद्रीपसिंह कुवर राणा कम्याण्डर इन चीफ जनरल मुख्तियार भए। उनले मुख्तियारी गर्दा नेपाल पहाड भरमुलुकका प्रजाहरूले आफ्नो भएभरको बेहोरा नछुटाई ग्वाहा प्रमाण लेखेर वादी वा प्रतिवादीको इजहार चडाई पुर्पक्ष गर्नुपर्ने रीत १, कामदार कारिन्दा अड्डा अमाल खालहरूले आ–आफ्ना कामको निक्सारी साधसोध अड्काउ गर्न बेहोरा लेखी कौशलमार्फत ठहराएर हाम्रा हजुरमा रिपोट जाहेर गरी हुकुम मर्जी सनद भइआएबमोजिम गर्नू भन्ने १, नेपाल पाहाड मध्येस गर्न अड्डाका आमदानीखर्चको १५।१५ रोजमा बुझाउने पन्ध्रोजा स्याहा श्री कुमारीचोकमा बुझाउनू भन्नेसमेत नयां रीतका स्लेस्ता खडा गरी श्री ३ महाराजबाट हुकुम बक्साएर नेपाल पहाड मध्येस भरमुलुकमा चलाए।

एक दिन श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा २० सालमा पश्चिमतर्फको बाटो गरी जांदा बूढीगण्डकीका फलामे झोलुंगामा श्री ३ महाराज र केही लश्कर पार भए। त्यसपछि रैंफल पल्टनले हुल गरी एकैचोटि तर्न लाग्दा झोलुंगामा ठूलो भार भई चुंडियो। श्री ३ महाराज फर्केर पौडन जान्ने मानिस पठाई डुबेकामध्ये धेरैलाइ पार लगाए, तर केही गण्डीमा परेका पर्‍यै भए।

२२ साल भाद्र शुदि १४ पर पूर्णिमाका दिन इन्द्रयात्रामा श्री कुमारीको रथ आइपुग्ने बखतमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट राज गर्नुपर्ने गादीमा ज्याबाहालटोलको भोटेचा वैद्य सिल्ली हुनाले गई बस्दा पहिले कसैले देखेनन् र पछिबाट देख्दा त्यसलाई कुटेर शासना गरी कैद गरे। यही साल फागुन महीनामा एक दिन र एक रातसंम निरन्तर हिउं परी थुप्रियो, चार पांच दिनसंम पनि गलेन।

१९२३ सालमा आकाशबाट तारा खसेको देखियो। त्यसै साल कार्तिक महीनाको एक दिन टुंडिखेलमा कबायद खेल्न गएका जनरल बखतजंग कुवरलाई एउटा मानिसले खुकुरीले हान्दा छातामा पर्‍यो, दक्खल हुन पाएन। त्यस मानिसलाई पक्री मारे।

अघि भीमसेन थापाका पालादेखि दश घडी रात जांदा एक पटक तोप पड्काउने रीत चलेको कायमै थियो। यी बजीरका पालामा बिहानका बखतमा होश नपाई रमनले प्रजाहरूलाई पक्रन्छन् र प्रजाहरूले गर्न आंटेको आ–आफ्नो काम बिग्रन गई दुःख हुन्छ भन्ने हेतुले यही २३ साल ज्येष्ठ वदि रोज ४ का दिनदेखि अब उप्रान्त बिहानका पांच घडी रात बांकीमा पनि तोप पड्काउनू भन्ने हुकुम हुंदा बिहान पांच घडी रात बांकीमा समेत तोप पड्काउने रीत चलाएकोले दुनियांलाई बहुतै सुबिस्ता भयो।

२४ सालमा मत्स्येन्द्रनाथको रथ दरबारनेर पुगेका बखतमा जल्यो र अर्को रथ बनाई यात्रा गरे। २५ साल चैत्र वदि १० का राति १४।१५ घडी चढ्दा अड्कोनारायण भएका टोलमा अग्नि प्रवेश भई साहु धर्मनारायणको घरसमेत जल्दा दुनियांले मद्दत दिंदा पनि आगो निभाउन सकेनन् र जगसमेत जल्यो। यस आगलागीले तेह्र महीनासंम आगो निभेन। धनदौलथ, असबाफ, बहीपत्रहरू धेरै परे। बुइंगलमा सुतिरहेको एउटा साल्मी पनि मर्‍यो। श्री ३ महाराजको सवारी भई ठूलो खातिरसंग "तंलाई व्यवहार र बन्दोबस्त गर्न जो चाहिने धन दिन्छु" भनी लाखौं रुपियां बकस दिए। त्यसबाट आफ्नो ठांट र तखत अघिकै जस्तो थामी घर बनाउन जग खन्दा ढुंगाको श्रीकृष्णको सूर्ति पाइयो र सिंहसत्तलमा स्थापना गरिदिए। साहु धर्मनारायण मानन्धर मरेका हुनाले उनका जेठा छोरा हर्षनारायणले ती श्रीकृष्णलाई बहुतै मानी गूठी र जगेरा धनसमेत प्रशस्त राखिदिए। २६ सालमा मलमास पर्दा त्यस मलमासदेखि मत्स्यनारायणको मेला भई उहां पूजा र दर्शन गर्ने रीत चल्यो।

१९२७ सालमा दक्षिणतर्फका कम्याण्डिङ जनरल जगत्जंग कुवर राणाले मीननाथको अघिको मान्द्राको छाना झिकी मुनको छाना लगाइदिए। यही २७ साल आषाढ वदि १० रोज मा श्री ३ महाराजले मेरो र मेरा भाइछोरा, कामदारकारिन्दा गर्न बेहोरको चुक, घूसपेस सरकारको काम बिगारेको र सरकारको धन चोरी खाएको तथा अड्डाखानाका हाकिमहरूले अन्याय गरेको समेत गर्न ऐनबमोजिम गर्नू भन्ने धर्मपत्रको रुक्का सवाल गरी ११ जनालाई पांचायनमा धर्म भकाएर धर्मकचहरी खडा गरे। जागीरबाहेक चोरी, ढांटी, घूस र सलामी खाएको ठहराई गरेका आमदानीको दसौंद खान दिई पुलको सिंहसत्तलमा अड्डा बनाई राखे। त्यस धर्मकचहरीले राजाका भाइछोरा मुख्तियारपर्यन्तको र अरू भारदार, कारिन्दासमेतको कच्चा जांची दाम दाम पक्रंदा वर्षको लाखौं रुपियां आमदानी गरेर नेपाल, पाहाड, मध्येस सर्वत्र थर्कमान गराए।

२५ सालमा यी राजाले कान्तिपुर र पाटन दुवै ठाउंका दुवै मत्स्येन्द्रनाथका रथमा ढलौटको आग्लो, फलामका पाताको पांग्रा र पित्तलको पांग्राको आंखा बनाई रथयात्रा गराए। २८ सालमा कान्तिपुरको काठेसिभू भत्की बिग्रेका नाउं उदासले जीर्णोद्धार गरी धेरै रुपियां खर्च गरेर सिभूको डबलको चौघेरा सत्तल र देवताहरूसमेत भएको रमणीय बनाई गूठीसमेत राखे।

त्यसपछि २८ सालमा चीनबादशाहबाट श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुंवर राणालाई "थोङ लिङ पिम्माको काङ वाङ स्यान" भन्ने खिताप दिई पठाउंदा चिनियां भारदारहरू नेपालमा आए। ती भारदारहरू र राजा हात्तीमा बसी सिन्दूरयात्राको उत्सव गरे। उनीहरू केही दिन बसी बिदा भएर चीनतर्फ गए। २९ सालमा वेलायतका बादशाह क्विन भिक्टोरियाबाट पनि "जी. सी. बी. याण्ड जी. सी. एस. आई." भन्ने खिताप थपी पठाए। अब प्रशस्तिको बेहोरा यस्तो भयोः—

स्वस्ति श्रीमदतिप्रचण्डभुजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री महाराज जंगबहादुर कुंवर राणा जी. सी. बी. सी. याण्ड जी. सी. एस. आई. थोङ लिङ प्रिम्माको काङ वाङ स्यान प्राइम्मिनिष्टर याण्ड कम्याण्डर इन चीफकस्य रुक्का भन्ने भयो।

३१ साल चैत्र शुदि १५ रोज ३ मा वागमती कालमोचनघाटमा श्रीनारायण स्थापना गरी टुंडिखेलमा राखेका सुनका चार सिंहका मूर्ति ल्याएर त्यही देवलका कुना कुनामा राखे। आफ्नो मूर्ति खम्बामाथि राखी सोही खम्बामा आफूले गरेका किस्मतको बयान लेखाए। यही ३१ सालमा पूर्व र पश्चिम बाईस अड्डा खडा गरी पूर्वतर्फ कर्णेल इन्द्रसिंह खत्री क्षत्रीलाई र पश्चिमतर्फ लेफ्टेण्ट कर्णेल अमृतसिंह अधिकारी क्षत्रीलाई अख्तियारी दिई मिलसियाजांचमा पठाए। उनीहरू ठाउं ठाउंमा जांची बुझी यो यो जात, यस यसका जाहान बच्चा यति, त्यसमा साबुत यति, गौंडा, गढी, घाट यस यस ठाउंको बाटो कोश यति यति भन्नेसमेत खुलस्त लेस्ता खडा गरे। त्यस किताबबाट जंगी काम चल्दा फौज खडा गर्न, साबुत जवान, रसदको र फौज हिंडाउने राख्नेसमेत तजवीज गर्न सजिलो हुने गराए।

१९३२ साल कार्तिक शुदि ५ रोज ४ का दिन ठिमी बारूदखानामा आगलागी हुंदा कैदी, ज्यालादारी र जनानासमेत ५०।५५ मरे। त्यहां बांकी रहेका कैदी थुनुवा पच्चीस जनालाई बहुत दया गरी छाडिदिए। २६ सालदेखि बनाउन शुरु गरेको देशका नक्साको मेगजिन ३२ सालमा तयार भयो। टुंडिखेलका पानीढिकीका जंगी मेगजिनका असवाफहरू त्यहीं लगी जडे। देशी बंगाली कालिगडहरू ल्याई तलब दिएर घरसमेत बनाई राखे। पसलहरू पनि उहीं राख्दा बहुतै गुलजार भयो। देशबाट ल्याएको कलघर र सबै खरखजाना भरपूर हुंदा बहुतै शोभायमान भयो।

संवत् १९३२ साल श्रावण शुदि ७ रोज १ का दिन १८।४ घडी दिन चढ्दा तथा साउनका २५ दिन जांदा श्री ५ महाराजाधिराजका जेठा पुत्र श्री ५ वलिहद महाराजाधिराज त्रैलोक्यवीरविक्रम पराक्रम जंग बहादुर शाहकी श्री ५ माहिला महारानीका गर्भबाट साहेबज्यादा पैदा हुंदा तोपको बढाई र नानातरहको नाचतमाशा तथा उत्सव भयो। श्री ५ साहेबज्यादा पृथ्वीवीरविक्रम शमशेर जंग बहादुर शाह भन्ने नाउं रह्यो। यी श्री ५ माहिला महारानी श्री ३ बडा मैयांमहारानी हिरण्यगर्भकुमारीका गर्भबाट जन्म भएकी हुन्।

यसै ३२ सालमा मन्त्री श्री ३ महाराज जंगबहादुं कुंवर राणाको पश्चिमतर्फ सवारी हुंदा महाकालीका किनारामा बेलायतको बादशाह क्विन भिक्टरियाका जेठा छोरा पछि बादशाह हुने साहेबज्यादा प्रिन्स अफ वेल्स बेलायतबाट हिन्दूस्थानको सफर गर्न आएका थिए। श्री ३ महाराजसंग भेट मुलाकात हुंदा साहेबज्यादाले शिकारको मनसुवा गरे। अनि आफू, साहेबज्यादा, आफ्ना र अंग्रेजका जनरल, कर्णेलहरूलाई हात्तीमा राखी भारी शिकार खेले। २०।२५ जिउंदा बाघ पक्री खोरमा हालेर अरू मारिएका बाघ, हात्ती, गैंडा, अर्ना आदि धेरै पशुहरू सबै साहेबज्यादालाई चढाए। ती सबै माल बेलायतमा पुग्दा यी महाराज अति शूरा, अकलवन्त र जमांमर्द भन्ने बाह्रै टापू बेलायतमा समेत नाउं प्रख्यात भयो।

३२ साल फागुन शुदि १० रोज १ का दिन १२ बजे साहेबज्यादाबाट "श्री ३ महाराज र उनका मुख्य यो यो मानिसलाई केही तोफा दिनेछन्। त्यस वेला श्री ३ महा-

राजले तिनीहरूलाई पनि साथमा ल्याउनुभए बढिया होला" भन्ने कुरा बिहान रेजिडेण्ट साहेबले पू. क. ज. धीरशमशेर जंग राणालाई भनिपठाएका थिए। १२ बज्न १५ मिनेट बांकी भएपछि श्री ३ महाराजको सबारी चलाउन आउंदा श्री ३ महाराज र तोफा पाउने मानिसहरू घोडामा चढी साहेबज्यादाका तम्बूमा पुगे। सबै जना दस्तूरमाफिक बसिसकेपछि साहेबज्यादा उठी आफूले लेखेको खलतारपत्र श्री ३ महाराजाधिराजकहां लगिदिनुहोला भनी श्री ३ महाराजका बाहुनीमा दिए।

त्यसपछि श्री ३ महाराजलाई सुनको तक्मा र किरीट आफैंले लगाइदिई बांकी सबै तोफा यो यो यस यसलाई भनी एक एक गरी देखाए। अनि साहज्यादा र महाराज कुर्सीमा बसी पू. क. ज. धीरशमशेर जंग कुवर राणालाई दिने तोफा सामान ल्याई किरीट आफैंले लगाइदिए। जनरल बबरजंग बहादुर राणालाई पनि मेचबाट उठी आफ्नै हातले तक्मा तोफा दिए। यस्तै प्रकारले कर्णेल फत्यबहादुर राणासंमलाई मेचबाट उठी आफ्नै हातले तक्मा तोफा दिए। अरू भारदार पगरीहरूलाई कुर्सीमा बसी एक एक जना डाक्दै आफ्नै हातले दिए। "म यहां आई तिमीहरूसंग मुलाकात गरी बेलायतको चीज तोफा दिएको पछिसंम परस्पर मित्रता रहोस् भन्नाका निमित्त हो" भनी साहेबज्यादाले भने। "मउपर यस्तो मेहेरमानी हुंदा करोड रुपियांले नपाउने पाएं। मेरा जीउ र बर्गतले धानेसंम हजुरको खरख्वाही गर्नामा तयार छु। यहांको यस्तै मेहरमानी सधैं रहोस्" भनी श्री ३ महाराजले भने। अनि साहबज्यादाले उठी सलाम गरे। श्री ३ महाराजले पनि ठुकेर सलाम गरे। त्यसै बखतमा पू. क. ज. धीरशमशेर जंग राणा उठी श्री ३ महाराजछेउ गएर सबै अफिसरहरूले "हामी सबै अफिसरमाथिसमेत शाहज्यादाबाट ठूलो मेहरमानी भयो। उहांका सरकारको केही काम परिआएमा हाम्रा सरकारबाट हुकुम पाउनासाथ तनमन लगाएर काम गर्न तयार छौं भन्छन्" भनी सुनाए। यो कुरा श्री ३ महाराजले हिन्दी भाषाबाट रेजिडेण्ट साहेबलाई भने। रेजिडेण्ट साहेबले अंग्रेजीबाट संझाईदिए। अनि साहेबज्यादाले अफिसरतिर हेरी हांस्दै सलाम उठाए। अफिसरहरूले पनि सलाम गरे।

त्यसै दिन २ बजे साहेबज्यादा हाम्रा मुलुकबाट रमाना हुने समय थियो। डेढ बजे तोपखाना, बादशाही बाजा र पल्टनसमेत जंगीपोशाक लगाई तयार भयो। साहेबज्यादा तम्बूबाट निस्कनेसाथ पल्टनले सलामी दियो। हात्तीमा सबार भई उनी रमाना भए। श्री ३ महाराज, जनरल, अफिसर, भारदारहरू सबैले महाकालीको किनार मुडियाघाटसंम पुऱ्याए। महाकालीपार शाहज्यादाको र महाकालीवार महाराजको तम्बू परेको थियो। फागुन वदि १० रोज १ का दिन ११ बजे मुडियाघाटबाट शाहज्यादाको सबारी बरेणीसंम बग्गीको डांकमा भयो। १५ मिनेटअगाडि श्री ३ महाराजले शाहज्यादाबाट तोफा पाउने अफिसरहरू साथ लिई तम्बूमा पुगेर शाहज्यादासंग बातचित गरे। शाहज्यादाले मेजर कपतान बहादुर गंभीरसिंह माझीलाई दिने तोफा ह्विजो पाएका छैनन्, दिनुहोला भनी महाराजलाई दिए। अनि शाहज्यादा सबैसंग बिदा भई रमाना भए। श्री ३ महाराजको सबारी पनि फिऱ्यो। सो रमाना हुंबे बखतमा त्यहांका बडासाहेबसंग कुराकहानी हुंदा पाहाडको बाटो पहिराले बिग्रेको खबर आउंदा चांडो बनाई तयार गर्न मानिस पठाएको छ भन्दा बडासाहेबले "किन पाहाडको तकलीफ खानुहुन्छ? महारानीलाई र हजुरलाई पनि दुःख हुन्छ। रेलको बाटो सबारी हुन्छ भने शाहज्यादालाई राखेको डांक छ, थाम्छु" भनी बडासाहेबले भने। "पल्टनसंग सल्लाह गरौं" भनी फर्केर पल्टनसंग सल्लाह गर्दा सबैले रेलको बाटो जान राजी भई विनति गरे। त्यो कुरा बडासाहेबसंग बन्दोबस्त बांधी रेलकै बाटो गरी नेपाल आइपुगे। अनि श्री ५ महाराजाधिराजको दर्शन गरी शाहेबज्यादासंग भएको शिकारको सबै बिस्तार गरे।

श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाहका कान्छा बडामहारानी श्री ५ देवराजलक्ष्मीदेवीलाई आराम नहुंदा आर्याघाट लरेका बाह्र दिनमा अर्थात् ३३ साल भाद्र शुदि ७ रोज ७ का राती २ घडी बांकी छंदा दानदक्षिणा सबै गरी स्वर्गे भइन्। भोलिपल्ट बिहान श्री ५ महारानीलाई बहिनी स्वर्गे भएको समाचार श्री ५ सार्हिला बडामहारानी सुरराजलक्ष्मीदेवीले सुनाइन्। त्यसबाट साह्रै अफसोस गरी मुखारी भएको केही बेरपछि केही नभएकी ती महारानी अकस्मात् बोल्न नसक्ने हुंदा हडबडसाथ आर्याघाट पुऱ्याएर दानदक्षिणाहरू गरी त्यसै दिन ७ घडी दिन बांकीमा स्वर्गे भइन्। दुवै महारानीको एकै दिन संस्कार भयो। श्री ५ माहिला बडामहारानीको क्रिया चौतरियाका छोरा बसे। श्री ५ कान्छा बडामहानीको क्रिया साहेबज्यू नरेन्द्रविक्रम शाह बसे।

त्यस अवस्थामा ब्राह्मणले १३ दिन र अरूहरुले ४५ दिन अशौच बरखी बानूं । ब्राह्मणले र बाबुआमा भएका अरूजातले जुंघाबाहेक गरी र अरू गैह्र जातले जुंघासमेत गरी मुण्डन गर्नूभन्ने उर्दी भई मुण्डन गरे । बरखीसंग रातो वस्त्र र पानहरू बारे । दशमीकर्ममा ब्राह्मणबाहेक अरू जातले उपाध्याय ब्राह्मणबाट पूजा जमरा रखाई काम गर्नू । टीकामा पहेंलो सेतो टीका लगाउनू भन्ने उर्नी गरी सोबमोजिम गराए । जूठोभित्र पर्न जांदा बन्द भएको इन्द्रयात्रा शुद्धशान्ति भएका दिन लिंगो उभ्याई गराए । अघि बन्द भई पछिबाट श्रीकुमारीको यात्रा भइसकेका छ दिनका दिन हात दुख्यो भनी कुमारी रोइन् ।

यी राजाका पालामा श्री महाराज जंगबहादुर कुवर राणाले भोट र लखनौतर्फ लडाईं हुंदा अघिका १६ पल्टल र पछि यी बजीरले जमाएका गरी जम्मा ५० पल्टन हुन् । अघिका १६ र जगदल १, रैफल १, भैरवनाथ १, गणेशदल १, गरी जम्मा २० पल्टन र तलब खाने ३० पल्टन थपी जम्मा ५० पल्टन खडा भएका थिए । दुवै लडाईं फत्य भएपछि विकाममा सरकारको खर्च गर्न मनासिब हुंदैन भनी साबिक २० पल्टनमध्ये सर्वध्वज १ र रणप्रियदल १ यी दुइ पल्टन कास्की लमजुङको राज्य श्री ३ महाराजलाई हुंदा जागीरदारको सट्टाभर्ना गरी खारिज भएका थिए । बांकी राखेका पल्टन रैफल १, राजदल १, महीन्द्रदल १, श्रीनाथ १, बज्रबहादुर १, शमशेरदल १, कालीबहादुर १, गणेशदल १, पुरानागोरख १, कालीबक्स १, जगद्दल १, नयांगोरख १, रामदल १, सिंहनाथ १ देवीदल १, शेर १, कालीप्रसाद १, भैरवनाथ १ जम्मा पल्टन १८ र तलबी पल्टन रुद्रध्वज १, नरसिंहदल १, छासकामिनी १, सूर्यदल १, जगन्नाथ १, जंगी १ गरी जम्मा पल्टन २४ रहेका हुन् । तुरुक सबार होष्टरी भन्ने खडा राखी अरू तलबी पल्टन सबै खारेज गरेका हुन् ।

भारदारतर्फ कम्याण्डर जनरललगायत मेजर जनरल, लेफ्टेण्ट जनरल, कम्याण्डर कर्णेल, कर्णेल, लेफ्टेण्ट कर्णेल गरी जम्मा ६० र अरू कप्तानलगायत जंगी पगरी अफिसरहरू ६००, निजामती पगरीहरू २०० जम्मा ८६० पगरीहरू खडा गरे । पोशाक लगाउनालाई चीन र बिलायतको पहिरनअनुसार हीरा, मोती, जुहार जडिएका र सवारीलाई चार घोडा लागेको बग्गी, मियाना, हात्ती, घोडाहरू तयार भए । बस्नालाई थापाथली दरबार र अनेक प्रकारका हवेलीहरू, तरह तरहका बैठकहरूमा झाड, पानस, तसस्वीर, भुइंझाड र नेपालका पुराना पुराना राजा बजीरका तसवीरहरू तथा चीन र बिलायतका चीजबीजहरूले भरिपूर्ण गराए । बर्घैंचामा जातजातका फलफूल र पंछीहरूले परिपूर्ण गराए । ऐनबमोजिम इन्साफ गरी आफ्ना भैभारदार, पगरी, पल्टन, फौज, दुनियां सबै आफ्ना कायम अदबमा राखे । भाइछोराहरूलाई क्रमैसंग रोल बांधे । धर्मपत्रको तामापत्र गरे । चीन र बिलातयका बादशाहसंग दोस्ती बांधी नेपालमा चित्रविचित्रका कारखाना खडा गराए । बादशाही तवरको हुनाले मजबूत बन्दोबस्त हुन गयो । श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा भन्ने चारै खुटमा नाउं चल्यो । यस्ता प्रकारले यी श्री ३ महाराजले निष्कण्टक बजीरी चलाई कास्की र लमजुङको महाराज भएर निष्कण्टक राज्य गरेका थिए ।

३३ साल मार्ग वदि ७ रोज ४ का बिहान यी मन्त्री श्री ३ महाराजले कालमोचन घाटमा बनेका श्रीनारायणका देवालयमा गजूर चढाई त्यसका कुना कुनामा पांच देवालय बनाएर बेवताहरू स्थापना गरे । विष्णुमती टंकेश्वरनेरका श्रीनीलवाराहीको अघि यात्रा गर्ने रीत चलेको थिएन, ३१ साल चैत्रदेखि दुनियांहरूका सम्मतले खटयात्रा चलाए । ३२ सालका चैत्रका यात्रामा छिपा, साल्मी र ज्यापूहरू मिली खटको छाना सुनको र १२ मूर्ति बनाई ध्वजा र बाजाहरूले संयुक्त श्रीलुमडीदेवीका यात्राको रीतबमोजिम यात्रा गरी स्थान पनि सबैका सम्मतले राम्रो पारेर सत्तल बनाई रमणीय गराए । त्यहां श्री ५ सरकारबाट पनि नित्यपूजा गर्न गूठी राखियो । त्यहांदेखि नीलवाराहीको खटयात्रा चलेको हो ।

यिनै राजाका पालामा गोरखाका इलाकामा लखन थापाको अवतार हुं भनी एउटा लुच्चो मगरले "अब मनकामनामा गई पूजा गर्नुपर्दैन, म यहीं पूजा गरिदिन्छु" भनी आफूले पांच तले घर बनाई मौलो गाडेर सधैं पूजा गर्दो रहेछ । दुनियांहरूलाई पनि प्रतीत पारी गाउं गाउंबाट पंचबलि, बीसासयबलि र कोरा पूजासमेत ल्याई पूजा गर्ने गर्दा दुनियांहरूले श्रीमनकामनाको पूजा गर्न छाडे । त्यसबाट देवी कोप भइन् । ३३ सालमा त्यल लुच्चो मगरले श्री ३ महाराजका गाथमा दगा गर्न आफ्ना तहमा चल्ने

मानिसहरूसंग मतजत गरी हातहतियार, बन्दूक, धनाहरू जम्मा गर्न लागेको रहेछ । गोरखाका मानिसहरूले सुइंको पाई चियोचर्चो गर्दा तहकित ठहराए । अनि नेपालमा आई श्री ३ महाराजका हजुरमा विनति गरे । महाराजबाट अफिसर सिपाहीहरू खटाएर पठाउंदा उनीहरूले त्यस मगरको घर घेरे । त्यसलाई र त्यसका मतियारहरूलाई पक्रेर नेल ठोकी त्यसले जम्मा गरेका हातहतियारसमेत ल्याई थापाथलीमा नजर गराए । केरकार गर्दा कायल भयो र त्यसलाई र त्यसका महतीहरूमा मुद्दा मुद्दाहरूलाई सर्वस्व गरी कुन्डघाई मारे । अरूहरूलाई कैलखानामा हाली त्यसको पूजा गर्ने घर र ठाउं मैदान पारी भत्काइदिए ।

३३ साल फागुन शुदि ८ रोज ४ मा श्री ५ महाराज सुरेन्द्रविक्रम शाहले कम्याण्डर इन चीफ कृष्णबहादुर राणाका मैयां पुण्यकुमारीदेवीलाई विवाह गरे । त्यस बखतमा श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा मध्येसतर्फ शिकारमा गएका थिए । गोविन्द द्वादशीका दिन बिहान हात्ती, घोडा आदि भारी दानदक्षिणा गरिसकेपछि ज्यूनार नहुंदै दैवका इच्छा अकस्मात् दुइ तीनफेरा दिसा र वमन भई साह्रै भए । अनि श्री ३ मैयां बडा महारानीले मियानामा राखी लावालश्कर सबै साथमा लिएर वनवनैको बाटो जल्दाजल्दै सबारी चलाइन् । रातको तीन चार घडी चढ्दा पत्थरघट्टा पुगेर त्यहां वागमतीको जलयोग पाई ३३ साल फागुन शुदि १२ रोज १ का दिन श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा स्वर्ग्य भए । त्यहां हाहाकार हुंदा लासको संस्कार गर्ने अहिले भएन भनी तेलमा डुबाइराखे ।

त्यसपछि मैयां महारानीले आफू सती बसी लेफ्टेन बानियां, भोटु दारोगा र हर्षमानलाई उत्तिखेर घोडा चढाई नेपालमा खबर पठाइन् । दुइ दिनैमा नेपालमा खबर आइपुग्दा श्री ५ बलिहद महाराजाधिराज, उनका श्री ५ माहिला बढा महारानी, पू. क. ज. धीरशमशेर जंग, उ. क. ज. जीतजंग बहादुर, जनरल पद्मजंग बहादुर कुवर राणाहरूको सबारी भयो । दुइ दिनमा पत्थरघट्टा पुगी स्वर्ग्य भएका चार दिनमा तेलमा डुबाएको श्री ३ को लास झिकी माहिला छोरा जितजंग बहादुरका हातबाट श्री ३ महाराजको र श्री ३ मैयां बडा महारानी तथा अरू दुइ महारानी पनि सती तिनीहरूको पद्मजंग बहादुरका हातबाट दागबत्ती र संस्कार भयो । नेपाल फर्केपछि जेठा छोरा जगत्जंग बहादुरसमेत सबै भाइहरू क्रिया बसे ।

सहगामिनी भएका महारानीहरूबाट दानपुण्य र बक्स भएको ढड्डामा ती सतीहरूले लेखाएबमोजिमको फांट यस प्रकार छ:–

श्री ३ मैयां बडा महारानीबाट– श्री ३ महाराज स्वर्ग्य भएका ठाउंमा हामीहरूको मूर्ति मन्दिर, सत्तल, बर्वैंचा र तलाउ पछिसंम रहने गरी बनाउनू । त्यसै ठाउंमा हामीहरूको मूर्ति पनि बनाई राखिदिनू । रोजिन्दा आउने जाने फकीरफकेडा, लूलालंगडा, कानाखोरण्डाहरूलाई सदावर्त खान दिनू । मन्दिर बनाउनाके रु. ४०००० , सदावर्त राख्नाके रु. ४०००० , गूठी राख्नाके रु. ३०००० , जम्मा कम्पनी रुपैयां ११०००० संकल्प गरी असर्फी १० निग्रह कृतैतत् संकल्प गरिदिइन् । पुतली महारानीबाट–सदावर्तके ५०००० संकल्प भयो ।

श्री ३ बडा महारानीबाट ८००० र मिश्री महारानीबाट ७००० जम्मा रु. १५००० काशीवासी ब्राह्मणहरूके दक्षिणा र भोजनका निंति संकल्प भयो ।

श्री ३ बडामहारानीबाट ४००० , पुतली महारानीबाट ४००० , मिश्री महारानीबाट १००० जम्मा कम्पनी ९००० चारधाममा ब्राह्मणभोजनके संकल्प भयो ।

श्री मैयां महारानीले जनरल पद्मजंग बहादुरले हाम्रो श्राद्ध गर्नू भनी कं. रु. ४००० श्राद्धगूठी राखिन् ।

मैयां महारानीले ७५०० , अरू दुइ महारानीले १०००। १००० जम्मा ९५०० गाईदानको निग्रहको संकल्प भयो ।

तीनै महारानीबाट बाहुन बाह्रनीहरूलाई २५००० को बिर्ता बक्स भयो ।

पुतली महारानीबाट चोभार गणेशको नित्यपूजाको कं. रु. १००० संकल्प भयो ।

मिश्री महारानीबाट कालमोचनमा नारायण स्थापना गर्ने र गूठीसमेतके ८००० , सदावर्तके ७००० जम्मा १५००० संकल्प भयो ।

त्यसपछि भाइ, छोरा, जुवाई, छोरीहरूलाई बक्स

भएको– श्री ३ बडामहारानीबाट महिला छोरा ज. क. ज. ललितजंग बहादुर रु जनरल फत्तेजंग बहादुरलाई जनहि दुइ दुइ लाख, भाइ पू. क. ज. धीरशमशेर जंग बहादुरलाई पनि दुइ लाख, कम्याण्डर इन चीफ जनरल रणोद्दीपसिंह राणालाई पद्मसुमारीके ३०००, जनरल जगत्शमशेर जंग राणालाई १०००, जनरल अम्बरजंग राणालाई १००० बक्स भयो ।

पुतली महारानीबाट आफ्ना नातिनी मैयां दुइके दुइ दुइ लाख, नाका मैयांके ४०००० गरी छोरीजुवाई र नातिनाहिना ग्रह सबलाई लाखौं दानदक्षिणा भयो । बाहुन-हरूलाई पनि हजारौं दान भयो ।

गहनाहरूमा– तीनै महारानीबाट हीराको माला, सुनको गुडगुडी हुक्का, सानागाउंको अठार खेत बिर्तासमेत श्री ५ बलिहद महाराजलाई चढ़ाए ।

श्री ५ बलिहद महिला बडामहारानीलाई हीराको फूल र कडाहरू चढाए । अरूहरूलाई अरू गहनाहरू बांडिदिए । यस्ता तरहसंग भारी दानपुण्य भयो ।

अब उप्रान्त श्री ३ महाराज दाज्यूबाट गरी गराइ-बक्सेका धर्मपत्र र तामापत्रबमोजिम कम्याण्डर इन चीफ रणोद्दीपसिंहलाई महाराज मानी उनले लाए अह्राएबमो-जिम भरमुलुकको कामकाज राम्रो गरी चलाई दुनियांहरू-लाई सुख दिएर श्री ५ को सोझो गरी दाज्यूको नाम थामी बस, तिमीहरूको जय होओस् भनी कान्छा भाइ धीरशमशेर जंग राणालाई र छोराहरूलाई अति आशीर्वाद दिई तीनै महारानी सहगामिनी भए ।

यस दानपुण्यको जम्मा गिनति– श्री ३ मैयां बडामहा-रानीबाट भएको सुनको असर्फी थान २३, कम्पनी रु. १३५८३४।।।१. १, मोहरु. ७५०१८७।। ≡ ।२, जम्मा रुपैयां ८८६२८८। ≡ ।३, पुतली महारानीबाट भएको असर्फी थान ११, कं. रु. ७०३१०, मोहरु. १२८०३६ जम्मा रु. १९८३५७, मिश्री महारानीबाट भएको कं. रु. ८०००, मोहरु. २६११०, जम्मा रु. १०६११०, तीनै महारानीकी जस्मा सुनको असर्फी थान २४७, कंपनी रु. २१४१४४।।।.१. मोहरु. ९०४३३३।। ≡ ।२ सबै जम्मा १११८७२५। ≡ ।१ भयो । गहना र जुहारतहरू अन्दाजी तीन चार लाख हुनन् ।

नेपालमा काजक्रिया हुंदा भएको दानदक्षिणा, घरखेत, हाली-घोडा, चार घोडा लाग्ने बग्गी, सियाना, कमाराकमारी, गाईबैंसी इत्यादि दान भएको डेढ लाखसमेत सबै जम्मा गर्दा पन्ध्र सोह्र लाखको भीडभाड दानपुण्य भयोहोला ।

यी श्री ३ महाराज स्वर्ग्य भएपछि नेपाल भरमुलुककका राजारानी, भैंभारदार, फौज, पल्टन, प्रजाप्राणी सबैले बहुत अफसोच गरे । जागीरदार ग्रह सबले बाबुआमा नभएकाले जुंघासमेत र अरूले खाली मुण्डन गरी १३ दिनसम बरखी बारे । यी श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाले आफ्ना बाहुबल, बुद्धि र पराक्रमले अनेक अनेक पुरुषार्थ गरी चारै खूट चारै दिशामा नाउं चलाई ३१ वर्षसम निष्कण्टक बजीरी चलाएर कास्की र लमजुङको राज्य भोग गरी पर-लोक भएका हुन् । अब पछि यस्ता मन्त्री हुन दुर्लभ छ ।

यसपछि श्री ५ महाराजाधिराजबाट यिनै श्री ३ महा-राज जंगबहादुर कुवर राणालाई बक्सेको रोलबमोजिम श्री कम्याण्डर इन चीफ जनरल रणोद्दीपसिंह कुवर राणा-लाई श्री ३ महाराजको खिताप बक्सियो । यो दिन पाटन बस्ने पू. क. ज. जगत्शमशेर जंग कुवर राणालाई कम्याण्डर इन चीफ र अरू उनका भाइछोरालाई रोलबमोजिम दर्जा र खानगी बढाइबक्सियो । उसीहरू सबैले रोलसंग दर्शन गरे ।

संवत् १९३३ साल चैत्र वदि ३ रोज ६ मा श्री प. का. क. धीरशमशेर जंग बहादुर राणा र नातिगुरुज्यू टुंडिखेलमा परेटन भएका ठाउंनेर आई "श्री ५ बाट महाराजी खिताप बक्सिएको हुनाले अबउप्रान्त यिनको (रणोद्दीपसिंहको) हुकुम मान्नू, जसले यिनको हुकुम मानोइन उसलाई भारी सजाय हुनेछ" भनी स्पीच सुनाए । श्री ५ तर्फबाट रेजिडेण्ट साहेबलाई यारदास्त लेखी पठाए पनि । यी श्री ३ महाराज रणोद्दीप (रणोद्यत) सिंह कुवर राणाको जन्म संवत् १८८२ वैशाख पूर्णिमा वैशाख २२ दिन जांदा दिनगत २२।५७ सिंह लग्नमा भएको हो । यी श्री ३ महाराजबाट बजीरीको कामकाज चलाउंदा अघि दाज्यैज्यूबाट गरेका रीतिस्थितिको लंघन कत्ति नगरी सोही रीतिस्थिति थामी राजकाज गर्दथे ।

३३ साल चैत्र वदि रोज ३ का दिन बिहान १४ घडी दिन चढ्दा बादल, पानी केही नभई घाम लागेको लाग्दै

अकस्मात् हरिसिद्धि गाउंको २५ हात जमीनमा ठूलठूला बूंदको रक्तवृष्टि हुंदा सबै आश्चर्य भए। ३३ साल चैत्र शुदि ८ रोज ५ का दिन सुर्ती, तमाखु, सिद्राको एकहट्टी खारिज गरी अबउप्रान्त सबैले बेपार गर्नू भन्ने ऊघाली पिटाउंदा सबै दुनियां खुशी भइ सुर्ती तमाखु, सिद्राको बेपार गर्न लागे।

३४ साल आषाढ शुदि ५ का दिन चीनबादशाहका हजुरमा प्रतिपांच वर्षमा जानुपर्ने रीतअनुसार सरसौगात लिई ४५ जना मानिसका साथमा कर्णेल तेजबहादुर राणा चीनतर्फ कूच भए। यसै साल भाद्र शुदि १५ रोज ७ का दिन श्री कुमारीको यात्रा हुंदा ह्नंकन्तला टोलमा रथ पुगेपछि कुमारी कोप भई रिसाउंदै कराउन लागिन्। अस-नटोलदेखि रोएकी कुमारी अनेक प्रकारले बुझाउंदा पनि नबुझदा पछेउराका पर्दाले बेह्री रथ चलाए। दरवारका ठूलाघण्टानेरको भगवतीको सत्तल नाघेपछि रुन छाडिन्। यस सालको जात्रामा यस्तै भयो।

३४ साल मार्ग वदि ६ रोज २ का दिन श्री ३ महा-राजबाट पच्चीस छब्बीस सय खर्च गरी पशुपतिनाथका गौचरमा आफू श्री ३ महाराज भएको खुशीनामाको जाफद गरी आफ्ना भाइछोरा, भैंभारदार, पल्टन, पगरी, निजा-मती, जागीरे, ढाक्रे सब कामदार कारिन्दाहरूलाई विवेक-सारको कागज बांची सुनाई अनेक तरहका मेवा, मासु, रोटी आदि भोजहरू खुवाउंदा सबैले जय जय पुकारा गरे।

संवत् १९३४ साल मार्ग वदि ७ रोज ३ मा अघि सनातनदेखि मासिने र आमाबाबुले आफ्ना नाउंबाट बेच्ने गरेका जति कमारा कमारी हुनुपर्ने रीत चलिआएकामा श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाले आमाबाबुका नामबाट अब उप्रान्त कसैले कमारा कमारी नकिन्नू, नबेच्नू, मासिएका मात्र कमारा कमारी गर्नू। बांधा बंधितिनी पनि ज्यू बांधा नराख्नू भन्ने स्थितिको ऐन गरिएको थियो। यी महाराजबाट अबउप्रान्त मासिने भए पनि नमास्नू, दण्ड कैद गरी छाडिदिनू भन्ने ऐन जारी भयो। ३४ साल मार्ग वदि १० रोज ६ का दिन धर्मकचहरी खारिज भयो। इटुंबहा-लको टक्सारकचहरी चार अदालतनेर सऱ्यो।

३४ साल माघ वदि ७ रोज ६ का दिन चीन बादशा-हबाट श्री ३ महाराजलाई थोङ लिङ पिम्माको काङ बाङ स्यान् भन्ने खिताप पठाउंदा चिनियां भारदारहरूले बुझाई फर्के। श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाका काहिला महारानीले ३४ साल माघ महीनामा श्री वत्सलेश्वरीको देवालय सुनको छाना गरी बनाइन्। त्यसपछि बढाउन हुन सक्नेसंम टुंडिखेल बढाउन खन्दै सफा गर्न लागेका थिए।

संवत् १९३४ साल चैत्र वदि १२ रोज ७ का दिन तेस्रा प्रहरमा श्री ५ महाराजाधिराज त्रैलोक्यवीरविक्रम जंगबहादुर शाहलाई शूलको व्यथा लाग्दा दरवारैमा ३१ वर्षको उमेरमा स्वर्ग्य भए। पशुपति आर्याघाटमा लगी दाहादि कामकाज भयो। दुनियांहरूमा आमाबाबु नहुनेले जुंघासमेत मुण्डन गरी ४५ दिन बरखी र ब्राह्मणले मुण्डन गरी १३ दिन बरखी बारे। जूठाभित्र पर्दा बन्द भएको घोडेजात्रा र लुमडीजात्रा पनि चैत्र शुदि १५ रोज ४ का दिन गराए। वत्सलादेवीको र भादगाउंको विश्वकेतुयात्रा भने अघि सनातनदेखि बन्द नभएको हुनाले जूठैभित्र चलाए। यी वलिहद महाराजका शुद्धशान्तिका भोलिपल्ट माहिला साहेबज्यू नरेन्द्रविक्रम शाहका जेठा पुत्र आठ वर्षका उमेरमा स्वर्ग्य हुंदा चार दिन जूठो बराए।

३५ साल आषाढ वदि ११ रोज ४ का दिन श्री तले-ज्यूका तल्ला छानामा सात आठ घडीसंम गिद्ध बसिरह्यो। ३५ साल आषाढ महीनामा टुंडिखेल र छाउनीघर तयार हुंदा खूब राम्रो देखियो। त्यहां एउटा पुरानो बौद्धमन्दिर छाउनीघरका बीचमा पर्ने जांदा नयां गरेर बनाई बीचमै राखे। यो टुंडिखेल बनाउन अख्त्यारी पाउने पू. क. ज. धीरशमशेर जंगबहादुर हुन्। त्यस वेलाका श्री ३ महारा-जको प्रशस्ति यस प्रकारको थियो—

स्वस्ति श्रीमदतिप्रचण्डभुजदण्डेत्यादि श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणाबहादुर के. सी. एस. आई. थोङ लिङ पिम्माको काङ बाङ स्यान प्राइम्मिनिष्टर याण्ड कम्याण्डर इन चीफकस्य रुक्का।

त्यसपछि ३५ सालका ज्येष्ठ महीनामा फेरि पूर्व पश्चिमका साबूद जवान, रसदको लगत हुने, मिलसिया काम जांची बुझी टिकट दिने काममा पश्चिमतर्फ लेफ्टेण्ट कर्णेल अमृतसिंह अधिकारी क्षत्री र पूर्वतर्फ लेफ्टेण्ट कर्णेल इन्द्रसिंह खत्री क्षत्री खटिए। उनीहरूले आ-आपना ठाउंमा गई ५।७ महीनामा काम सिध्याई आए। ३५ साल भाद्र

शुदि ८ रोज ४ का दिन पाल्पा तानसेनमा र डोटीमा तीन सूर्यको उदय भएको त्यहांका मानिसहरूले देख्दा सरकारमा अर्जी चढाई पठाए। यही भाद्र शुदि १४ रोज ४ का रात र दिन छुट्टिदा काठमाडौंमा घेरै बेरसंम रक्तवृष्टि भयो।

३५ साल आश्विन शुदि ४ रोज २ का दिन थमौती हुंदा जंगी पल्टनले थमौतीको सलामी नदिई "यस खानगीमा राजी छैनौं" भनी मुक्तियारका दलानमा बन्दूक सुताइदिए। त्यो कुरा हुज्जत ठहरिंदा पल्टनका सारजंग अजिटनलाई दोहोरा लात मार्दै कुटेर नेल गलफन्दी ठोकी झेलखानामा कैद गरे। पगरीहरूलाई खोसेर सिपाहीहरूलाई रैफल पल्टनले घेरा दिई तोपखानामा रातभर थुनेर चेताई भोलि-पल्ट थमौती गरे।

३५ साल आश्विन शुदि ८ रोज ५ का दिन गोरख कालिकाका स्थानमा जमीनबाट कमिला घमिरा जस्ता एक डबलका कीरा लाखौंको संख्यामा १८ घडीसंम निस्किरहे। पछि अर्धरात्रीका बीचमा कालरात्रीका रांगाको टाउको राख्न जांदा ती कीराहरू एक पनि देखिएनन्, त्यहीं लोप भए। त्यहां यस्तो आश्चर्य भयो।

३५ साल कार्तिक वदि ५ रोज ४ मा विश्वरूपका वर्षबन्धनका दिन श्री ३ महाराजको मृगस्थली सबारी हुंदा नारायणहिटी दरवारमा गिद्धिनी बसेको सबैले देखे। त्यो कुरा अमंगल ठहरिंदा शान्तिस्वस्ति गरे। यही साल कार्तिक शुदि १५ रोज ७ मा जेठा गुरुज्यू नगेन्द्रराज पण्डितज्यू स्वर्ग्य भए। यही पौष वदि ४ रोज ६ का दिन काशीवास गएका बडागुरुज्यू विजयराज पण्डितज्यू काशीमै परलोक भए। यस सालमा शहर र गाउं गाउंमा गरी शीतलाका बेथाले दश बाह्र हजार बालकहरू मरे।

श्री ५ महाराजाधिराजबाट ३५ साल चैत्र शुदि १ रोज १ का दिन आपना नाति पृथ्वीवीरविक्रम शमशेर जंग बहादुर शाहलाई युवराजाधिराज भन्ने पदवी बक्सियो। ३६ साल वैशाखमा अघि लखनौबाट आई पानीढिकीमा बसेकी बेगम मर्दा मुसलमानका रीतबमोजिम उनका छोरा बृच्चिस कदरले काजक्रिया गरे।

३६ साल वैशाख वदि १ का दिन श्री ३ महाराज जंगबहादुरका जेठा छोरा पू. क. ज. जगत्जंग बहादुर कुवर राणाले पशुपतिका मन्दिरमा धेरै धन खर्च गरी सुनको ठूलो बसाहा बनाई चढाए। त्यहां पुरश्चरण गरी धेरै ब्राह्मणहरूलाई दानदक्षिणा र भोजन गराए। यसै सालमा कलकत्ताबाट सेतो पत्थर झिकाई श्री पशुपतिनाथका मन्दिरका गाह्रामा टांसी बहुत मिहिनेत गरी बनाउंदा बहुतै राम्रो देखियो। यसै सालमा श्री ३ महाराजले अघि पुर्खा रामकृष्ण कुवरले बनाएको वागमतीपारिदेखि गुह्येश्वरी-संमको ढुंगा छापेको बाटो पुरानो भयो भनी अघिको भन्दा राम्रो तवरले सिढी नजीक नजीक पार्दै सजिलो गराई पुर्खाका कीर्तिको जीर्णोद्धार गरे। यही साल ज्येष्ठ वदि १ का दिन श्री ३ महाराजले नारायणहिटीका नारायणका देवालयमा सुनको चक्र भएको गजूर राखी रंगरोगनले चित्रकारी भराएर बहुत सुन्दर गरी चौघरासमेत बनाइ-दिए।

३६ साल ज्येष्ठ वदि ५ का दिन कम्याण्डर इन चीफ जगत्शमशेर जंग राणा बहादुर शोथका व्यथाले स्वर्ग्य हुंदा राणाका रोलबमोजिम कान्छा भाइ पू. क. ज. धीरशमशेर जंग राणा बहादुरले ३६ साल ज्जेष्ठ शुदि ५ रोज २ का दिन कम्याण्डर इन चीफमा दर्शन गरी कामकाज चलाए। पू. क. ज. जगत्जंग बहादुर राणाले पनि रोलबमोजिम प. क. ज. मा दर्शन गरी पल्टनको ग्रैंड कामकाज चलाए। एवं क्रमसंग छोराहरूमा रोलबमोजिम सबैको दर्जा र मान बढ्यो।

यिनै राजाका पालामा देशबाट गंगामाई भन्ने एउटी राजाकी छोरी आई पशुपतिका सत्तलमा बसेकी थिइन्। तिनले बीस पच्चीस हजार खर्च गरी राजालाई समेत लिंता गरेर आर्यघाटमा गंगामाईको स्थापना गरी देउपाटनभरमा गंगामाईको रथयात्रा चलाएर सबै दुनियांलाई देखाई देवा-लयसमेत बनाइदिइन्। ३६ साल मार्ग वदि ६ का दिन पाटनदरवारका अगाडिका कृष्णका मूर्तिबाट अकस्मात् पसीना आउंदा त्यहांका पल्टन पगरीलाइ हेर्न पठाई निश्चय गरे। पूजाहारीले देवताका काखीबाट आएको पसीना रुमा-लले पुछ्दा पनि आइरह्यो, शमन हुन सकेन। ३७ साल वैशाख वदि १३ रोज ६ का दिन पाटनदरवारका दसैंघरमा दिगन्तलेजुमा गिद्ध बस्यो र शान्ति गराए। यसका भोलि-पल्ट दक्षिणकालीका नजरमा आंसु बही पसीना आयो। यही ज्येष्ठ शुदि ६ रोज २ का दिन रात्रीमा पूर्वतर्फ इन्द्रा-

गणी पऱ्यो । आषाढ वदि १४ रोज ३ का दिन बांगेमूढा-टोलदेखि ठहिटीटोलसंम अकस्मात् बिहानको ६।७ घडीसंम रक्तवृष्टि भयो । आषाढ शुदि ४ रोज १ का दिन फूलचोकका नौधारामा चार दिनसम्म लगालग हाथू नाउं भरेको पंछी देखियो । यस्ता प्रकारले यस सालमा यस्ता धेरै उपद्रव देखिए ।

त्यसपछि श्री ५ महाराजाधिराजका हजुरमा विनति गरी श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुरले आफ्ना जेठामहारानी, माहिला श्री ५ बडामहारानी हरिप्रियादेवी, कान्छा महारानीसहित गरी श्री ५ वलिहद बड़ामहारानी तीन छना र अरू कम्याण्डिङ जनरल, जनरल, कर्णेल अफिसरहरू धेरै साथमा लिई तीर्थ गर्नाका निति ३७ साल मार्ग वदि ५ रोज २ तिष्य नक्षत्रको रात्री ६।५० बांकीमा साइत गरी बेशान्तर सबारी भयो । यही मार्ग शुदि ४ रोज १ का दिन रुद्रध्वज १, छधास्कामिनी १, नरसिंहदल १, पोखरामा रहेका देवीप्रसाद पल्टन १, पूर्व र पश्चिममा रहेका भैरवदल १, भवानीदल १, कालीदल १ समेत खारेज भए । पूर्व र पश्चिमका चौबीस अड्डालाई चाहिने मिलसिया बखत बखतमा भर्ना गरी चार महीना कवायद खेलाएर दरमाहा दिई चार महीना पुगेपछि आफ्ना घरमा जान दिने, फेरि अरू चारमहीने भर्ना गरी कवायद खेलाउने रीत गरेर मिलसिया खडा गरी ठाउं ठाउंमा राखे ।

यसै साल माघ वदि १४ रोज ७ का दिन बिहान आठ घडी दिन चढ्दा पाटन मूलचोकमा श्री तलेज्यूको दसैंघर भएको तीनतले देवालयको माथ्तलाका छानामा गिद्ध बस्यो । त्यसै दिन कुम्भेश्वरका देवालयमा गिद्ध बसी त्यहांबाट पनि उडी तलेज्यूका छानामा बसेर उडी गयो । त्यसै दिन दुइ घडी रात चढ्दा गिद्ध आई तलेज्यूका छानामा रातभर बसेर उडी गयो । सो कुरा जाहेर हुंदा सरकारबाट भारी शान्तिस्वस्ति भयो ।

त्यसपछि श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुर र श्री ५ वलिहद महारानीहरू सबै जगन्नाथ, रामेश्वर र द्वारिकानाथ यी तीन धाम र अरू ठाउं ठाउंका तीर्थहरूसमेत गरी तत्तत् ठाउंमा धेरै अड्का, दानपुण्यसमेत गर्दै दश बाह्र लाख खर्च गरी देश देशका चीजबीजहरूसमेत साथमा लिएर कलकत्ताका लाठसाहेबसंग भेटमुलाकात गरी ३७ साल चैत्र शुदि ८ रोज ६ का दिन आनन्दसंग नेपालका राजधानीमा सन्ध्याका समयमा दरबारमा सबारी भित्रियो । सबारी फिर्ने दिनमा ठाउं ठाउंका दोबाटा दोबाटामा ठूलाठूला ढोका बनाई कुण्डासमेत कुण्डघाएका थिए । काठ जतिमा कपडाले मोहोरी ध्वजापताका र रंगीविरंगी कुण्डासमेतले सजाएका थिए । दोहोरो कुचाउ र फूलको बारले त्रिपुरेश्वरदेखि नारायणहिटीसम बहुतै शोभायमान गरी सजाएका थिए । दोहोरो पल्टनको लामका साथै ठाउं ठाउंमा नाचगान र लावा, अबीर, फूल, सिन्दूर, धूप इत्यादि शकुन वस्तु लिएका मानिसहरू उपस्थित थिए । यस्तो भारी स्वागतउत्सवमा मुक्तियार र गैह्र अफिसर, भारदार, पगरीसमेत सबारी लिन थानकोटसंम गए ।

श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाहका गाथमा आराम नभई औषधी गर्दा पनि व्यथा झन् बढ्दै जांदा ३८ साल वैशाख शुदि ११ रोज २ का दिन धेरै दानपुण्य गरी धेरै कैदीहरूसमेत छाडेर गाउं गाउंका धेरै ब्राह्मणहरूलाई दानदक्षिणा दिए । अनि पालकीमा चढी बाटा वाटामा रुपियां छर्दै श्री पशुपतिनाथका शरणमा गए । त्यहां ९ दिनसंम राज भएपछि धेरै दानपुण्य, गोदान, ब्राह्मणभोजन, फकीरफकेडाहरूलाई भण्डारासमेत दिई ३८ साल ज्येष्ठ वदि ४ रोज ३ गते ६ का १४।१५ घडी दिन बांकीमा लाखौं दानपुण्य गर्दै ३४ वर्षसंम राज्यको सुखभोग गरेका श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाह आर्याघाट ब्रह्मनालमा जलयोग पाई स्वर्ग्य भए । युवराज वलिहद श्री ५ त्रैलोक्यविक्रम शाह अघिबाटै स्वर्ग्य भएको हुंदा नाति श्री ५ युवराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहलाई नासलचोकका डबलीमा इन्द्रजात्रामा राज हुने सिंहासन राजगद्दीमा राज गराए । अनि श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाहको गाथ श्री ५ माहिला साहेबज्यू नरेन्द्रविक्रम शाहका बाहुलीबाट संस्कार गराई पूर्णेश्वरमा क्रियां राखे ।

श्री ५ पृथ्वीवीरविक्रम शाह ।

श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहदेव गादीमा राज भएपछि दुनियांलाई तीन कुरा बक्सियो:—

१. बाबुबाजेले बुझाउनुपर्नेमा कुमारीचोकबाट छोरानाति थुनी बहुतै दुःख पाएकालाई छाडिदिनू ।

२. ६२ सालमा हरण भएका देवता र ब्राह्मणको जग्गाजमीन अघि फिर्ता हुंदा नपाउनेहरूलाई अब च्यांग्रे कौसीबाट फिर्ता दिनू ।

३. १६ वर्षदेखि अघिका बाकीबक्यौता दुनियांहरूलाई माफ भयो, नलिनू र बहीपत्रमा शून्य लेखिदिनू ।

यी तीन कलम बक्स हुंदा दुनियांहरू बहुत खुशी भए ।

त्यसपछि ६ वर्षका बालक श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहलाई काखमा राखी मन्त्री महाराजबाट राजकाज चलाइयो । जूठो बार्न उपाध्याय ब्राह्मणलाई १३ र अरू गैहलाई ४५ दिन बरखी बारी ऐनबमोजिम गर्नू भन्ने अदालतमा पूर्जी टांसिदिदा दुनियांहरूले पनि सोही हुकुम र ऐनबमोजिम बारे । यी राजाले यही ज्येष्ठ शुदि ११ रोज ४ का दिन बडासाहेबसंग नौछेबैठकमा प्रथम मुलाकात गरे ।

संवत् ३८ साल आषाढ वदि १२ रोज ४ का दिन अटकोनारायणको दाहिना हात खस्यो । यही आषाढ शुदि १ रोज २ का दिन उत्तरपट्टि पुच्छ्रे तारा (धूम्रकेतु) ९।१० दिनसम देखिदा साह्रा दुनियांले हेरे । यही आषाढ शुदि २ रोज ३ मा श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहदेवको मोहरमा नयां टक्को साइत भयो । यही आषाढ शुदि ६ रोज ७ मा मत्स्येन्द्रनाथका नजरबाट आंसु आयो । त्यसका भोलिपल्ट पचलीखेलमा अकस्मात् तीन चार हजार भंगेरा मरिरहेका देखिए । मटली र दमाईटोलमा पनि धेरै भंगेरा मरिरहेका देखिए । यसअघि यस्तो कहिल्यै पनि भएको थिएन । यसै दिन हावा बहुतै चलेको हुंदा नारायणहिटीका तीनधारामा बज्र पर्दा त्यहां रहेका तीन जना मानिस लाटा भए । यसै सालमा लुमडीका बाह्रवर्षे नाचको सांग्य भयो ।

३८ साल आषाढ शुदि १३ रोज ६ का दिन श्री ५ बूढा महाराजाधिराज राजेन्द्रविक्रम शाहलाई आराम नहुंदा व्यथा बढ्दै गयो र श्री पशुपतिनाथका शरणमा गए । त्यसको भोलिपल्ट सूर्यमण्डल पनि भयो । श्रावण वदि १ रोज ३ का दिन भारी दानपुण्य गरी स्वर्ग्य हुंदा सबै दुनियांहरूले ऐनबमोजिम चलिआएको बरखी बारे । श्रावण शुदि ७ रोज ३ का दिन श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाह ६ वर्ष पुगी ७ वर्षको उमेरमा प्रवेश हुंदा तुलादान र अरू ठूलठूला दानसमेत धेरै दानपुण्यहरू भए । सोही मार्ग शुदि १० रोज ४ का दिन १०।११ घडीका साइतमा नासलचोकका मण्डपमा गुरुज्यूका हातबाट राज्याभिषेक लिइबक्सियो । त्यही डबलीका गादीमा राज भई सबैलाई दर्शन दिइबक्सियो । सबै जनाले रुपियां र अशर्फी राखी दर्शन गरे । आनं हात्तीमा सवारी भई काठमाडौं गणेशको दर्शन गरेर दरबार भित्रिबक्सियो ।

भोलिपल्ट आठ घडी दिन चढ्दा हनूमानढोकाबाट प्रौसेशनसाथ श्री ५ महाराजाधिराज हात्तीमा सबारी भई टुंडीखेल सबारी भयो । त्यहां अंग्रेज बडासाहेब, श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुर, मुक्तियार कम्याण्डर इन चीफ जनरल धीरशमशेर जंग राणा बहादुर, कम्याण्डिङ जनरल, जनरल, कर्णेल, भारदार, अफिसर, पगरीहरू, ठाउं ठाउंका राजारजौटा, आलाम दुनियां, फौज, पल्टन, मध्येस, पाहाड र नेपालका सन्त, महन्त, भलामानिस, बिर्तावार, छोटाबडा सबै आई आं–आफना दर्जामाफिकका मेच मेचमा बसे । श्री ५ महाराजाधिराजबाट बांचिबक्सने स्पीच गुरुज्यूद्वारा बांच्न लगाइबक्सियो । सबैले रुपियां राखी दर्शन गरे । यस उत्सवका दिन टुंडीखेलमा ठाउं ठाउंमा अखडा बनाई मेच राखेको थियो । बाटाका दुवैतर्फ बीच बीचमा ढोका बनाई कुन्डा गाडेको थियो । रंगीचंगी लुगा लगाएका मानिस बाटाका दुवैतर्फ बसेका थिए । तोप र बन्दूकको फायर बराबर चलेको थियो । गुवारा, चन्द्रज्योति, हवाइ, तरह तरहका फूलझरीको तमाशा हुन लागेको थियो । साह्रा ठाउं किसिम किसिमका बत्तीले उज्यालो थियो । जगा जगामा तवर तवरका नाचगान हुंदा अन्धाधुन्ध तमाशा थियो । इनाम बक्स पनि खूब बांडियो ।

३८ साल पौष वदि ४ रोज ६ मा श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुरको सबारी शिकारका निति मध्येसतर्फ भयो । यसै अवस्थामा पौष वदि ७ का दिन, पौष शुदि ११ रोज ७ र माघ वदि १ रोज ५ का दिनसमेत तीनपटक भूमिकम्प भयो । त्यही माघ वदि १ रोज ५ का रात्रीमा दुश्मन जागीरे र ढाके भारदारहरूले श्री ३ महाराज र श्री कम्याण्डर इन चीफमाथि दगा गर्न सल्लाह गरी धर्मपत्र गरेको रहेछ । जनरल गगनसिंहका नाति, बजीरसिंहका छोरा लेफटेन उत्तरध्वज भंडारी पनि त्यसमा

सामेल भई धर्मपत्र गरिसकेका रहेछन् । राजा र बजीरका प्रतापले गर्दा लेफटेन उत्तरध्वजले मनमा निमक अकवत संझी बहुत होशियारीसंग मुक्तियार कम्याण्डर इन चीफ जनरल धीरशमशेर जंग राणा बहादुरकहां गई सबै कुरा खुलस्त जाहेर विनति गरे । मुक्तियारले दगा गर्न तयार भएका अफिसर भारदार र पगरीहरूलाई रातारात काली-बक्स पल्टन खटाई बगाबर पक्रदै ल्याउंदै पुर्पक्ष गरी कायल भएकालाई नेल र गलफन्दी ठोक्दै दलानमा थुने । नंगी तरवार र बन्दूकको घेरा दिएर जंगी उर्दी गरी पहरा राखेका थिए । नपक्रिएकालाई जगा जगामा पक्रन पठाउंदै थिए पनि । माघ वदि ४ रोज १ का दिन भागेको सुबेदार सिंहजंग पांडे जहर खाई मरेको बागमतीमा फेला पऱ्यो । अनि मुक्तियारले श्री ३ महाराजलाई सबै कुरा खुलस्त लेखी "हजुरका सबारीमा गएका यस यस मद्दतीलाई कैद गरी हजुरको सबारी चांडो फिरोस्" भन्ने विनतिपत्र चढाई पठाए ।

उता श्री ३ महाराजले सबारीमा भएका कर्णेल अम्बरविक्रम थापा क्षत्रीसमेत मुद्दतीमा लेखिएजति सबैलाई नेल ठोकी नेपालमा पठाए । आफू पनि फर्की माघ वदि ११ रोज १ का दिन नारायणहिटी दरवारमा भित्रिए । त्यसको भोलिपल्ट माघ वदि १२ रोज २ का दिन कायल भइसकेका निमकहरामी २० जना काटिए । कर्णेल अमृतसिंह अधिकारीलाई दुइफेरा काट्न लांदा पनि त्यसै फर्काई ल्याए । अरू भागेर फेला नपर्नेलाई खोजतलाश गर्दै थिए । त्यही माघ शुदि ७ रोज ५ का दिन पशुपतिनाथका दरबाजामा दिउसै स्याल आई करायो । यसै दिन टुंडीखेलमा रिजिमन्ट पल्टन सामेल गरी नारायणहिटी दरवारमा पुऱ्याएर तमाम पल्टन अफिसरहरूलाई श्री ३ महाराजले स्पीच सुनाई दुश्मनलाई पक्रने र मिहिनेत गर्ने सबैको मान बढाई इनाम पनि दिए । जाहेरवाला लेफ्टेन उत्तरध्वज भंडारी मेजन कप्तान भए । पछि उनलाई लेफ्टेन्ट कर्णेल दिए । त्यस वेला सुनाएको स्पीच यस्तो थियो:—

कुह्यो काठ, बग्यो पानी खानेसमेतलाई पनि रुक्का दस्तूर मानी तत्पर भई काम गर्नेलाई मानमर्यादा र भलाई भइआएको तथा नमान्नेलाई कसूरअनुसार सजाय दिइआएको सुनेका पनि छौं, देखेका पनि छौ ।

श्री ५ सरकारका गाथगाथी र यस ढुंगाको खराबी हुन लाग्दा कैयौंफेरा ठूला साना धेरै मानिस मारिए । खलल हुनामा बांकी रहेको खालि श्री पशुपति र गुह्यकालीका सुदृष्टिले मात्र हो । श्री ३ महाराज जंगबहादुरबाट समाली यस मुलुकको गाथगादी र ढुंगासमेत बचाएको हो । फौज बढाएको, खजाना बढाएको, ढुकटीको जम्मा बढाएको भोटसरकारले आफूलाई मान्ने गराई सालबसाल कर तिराएको, अंग्रेजसरकारलाई आफ्नै दोस्त रहेछन् भन्ने प्रतीत पारेको पनि हो । आफ्ना फौज, निजामती, दुनियांसंग सबैले जानून् भानाका निमित्त ऐन बनाई र उर्दी पठाई यहांसंग गरे । भलो हुन्छ र यहांसंग गरे कमलो हुन्छ भन्ने संझाइबुझाइ गरेको पनि हो । त्यसबाट जो मनासिब गर्नुपर्ने हो सो गर्नामा बांकी राख्नेछैनन् भन्ने स्वर्गवासी श्री ३ महाराजबाट श्री ५ सरकारमा प्रतीत पार्दा मर्ने, मार्ने, मान बढाउन, घटाउन, काटन, बचाउन, दामल गर्न, जमीन लिन, दिन, चीन र अंग्रेजसंगको दोस्ती बढाउन, चीनभोटसंग र गोरखाराजभरमा जो परिआएको काम तिम्रा तजबीजमा आएबमोजिम गर्नू भन्ने अख्तियारी दिई आफूले र रोलवालालाई समेत धर्म भाकी भकाई लालमोहर तामापत्र गरी श्रीपशुपतिनाथका दक्षिणदरवाजामा टांसिदिएका र सोहीबमोजिम अख्तियारी पाई कामकाज गर्दै आएको तिमीहरूलाई पनि थाहै छ ।

यसै बीचमा दैवसंयोगले ३३ सालमा श्री ३ महाराज दाज्यैज्यू स्वर्ग्य होइबक्सेंदा नासलचोकमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट धर्मपत्रका लालमोहरबमोजिम श्री ३ महाराज जंगबहादुर राणाका ठाउंमा श्री ३ महाराज रणउद्योतसिंह राजा भए । स्वर्गवासी महाराजले पाएका अख्तियारीबमोजिम बिलकूल अख्तियारी बक्स्यौं भनी मुखजमानीबाट हुकुम भई सबैलाई सुनाइबक्सी र सोहीबमोजिम लालमोहरसमेत गरी हामी श्री ३ महाराजलाई बक्सेको पनि तिमीहरू सबैले जानेका छौ ।

यस दरवारको भलो होओस् भनेर आशा मान्ने, निमेकको हलाली हुनाको भरोसा राख्ने, परत्र देख्ने, आफना मालिकको गुण चिन्ने, धर्म देख्ने जमामर्दलाई सरकारको जागीर खाई ऐन, सबाल, उर्दीबमोजिम काम गरूंला भन्ने कबूल गराई श्री ५ सरकारको गाथगादी, ढुंगा र श्री ३ सरकारको ज्यान, रोटी बचाउनाका निमित्त कम्याण्डर इन चीफलगायत सिपाहीतक यही हिफाजत निमित्त रहेका छौं ।

सोबमोजिम रहनेको भलो भइआएको र नरहनेहरूलाई कसूरअनुसार सजाय भइआएको सुनेका पनि छौं, हाल देख्न पनि पायौं ।

अदना गरीबलाई पनि कसैले मार्छ, मार्छन् भन्ने अथवा गर्ने सुनीकन दबाउनेलाई काटी मारी आएको सुनेका पनि छौ, देखेका पनि छौं भने आफ्ना मालिकको निमेक खाई उर्दी, ऐन, सबाल नाघी मार्छ मार्छन् भन्ने र जानी जानी नीच मार्ने यो तपसीलबमोजिमका मानिस काटिए, सुन–

१.	ले. कर्णेल अम्बरविक्रम थापा क्षत्री	१
२.	ले. कर्णेल श्रीविक्रम थापा क्षत्री	१
३.	कर्णेल इन्द्रसिंह टण्डन लाहुरी क्षत्री	१
४.	मेजर कपतान संग्रामसूर बिष्ट क्षत्री	१
५.	मेजर कपतान संसारविक्रम थापा क्षत्री	१
६.	मेजर कपतान शमशेरजंग थापा क्षत्री	१
७.	कपतान भोजराज बिष्ट क्षत्री	१
८.	कपतान समरविक्रम थापा क्षत्री	१
९.	कपतान बक्तार शाही	१
१०.	कपतान रणध्वज अधिकारी क्षत्री	१
११.	कपतान नरबहादुर बिष्ट क्षत्री	१
१२.	कपतान फौदसिंह गुरुङ	१
१३.	रणमानजंग थापा	१
१४.	लेफ्टेन रणकेशर बिष्ट क्षत्री	१
१५.	लेफ्टेन सूर्यप्रताप बिष्ट क्षत्री	१
१६.	लेफ्टेन क्षेत्रध्वज शाही	१
१७.	सुबेदार पहलमान कार्की क्षत्री	१
१८.	सुबेदार जंगविक्रम पांडे	१
१९.	इन्सायन रणदल कार्की	१
२०.	अजिटन बांका खत्री	१

अरू बांकी रहेका मानिसहरूले पनि आफूले गरेका चुकअनुसार सजाय पाए ।

पल्टनिया सिपाहीहरूले यस पर्वमा र यस पर्वका छूतमा समेत हामी कोही परेका छैनौ, अघि पनि यस्तो गरेनौ, अब पनि यस्तो गर्नेछैनौ भने हामीहरूलाई किन सुनाउनपऱ्यो भनौला, पल्टनका अफिसर परेका हुनाले "अभागी परोस्, भाग्यमानी चेतोस्" भन्छन् त्यसनिमित्त अघि पनि संझाइबक्सेको हो, अब पनि संझाउछु सो बुझ्नैंछौ ।

श्री ५ सरकारका गाथगादी, ढुंगाको र हामी श्री ३ महाराजका गाथ रोटीको खलल हुने कुरा श्री ५ सरकार र श्री ३ सरकारलाई कम्याण्डर इन चीफलगायत ढाक्के, जागीरे, अदनातकले मार्छ, मार्छन् भन्ने कुरा गरे भने सो कुरा सुन्नेबित्तिकै कम्याण्डर इन चीफले गरेको भए कम्याण्डर इन चीफदेखि मुनिका जनरललगायत ढाक्के, जागीरे, अदनातकमा जसले सुन्ला उसले तुरुन्त हाम्रा हजुरमा जाहेर गर्न आउनू ।

कम्याण्डर इन चीफलगायत ढाक्के, जागीरे, अदनातकले गरेको भए जसले सुन्ला, थाह पाउला उसले तुरुन्त हाम्रा हजुरमा र कम्याण्डर इन चीफका हजुरमा जाहां चांडो जाहेर गर्न मौसर पर्छ उहां पहिले जाहेर गर्न आउनू र हाम्रो भलो पनि हुन्छ, निमकहलाली पनि ठहर्नेछौ । यस्तो कुरा जानी तुरुन्त जाहेर नगरी निच मारी रह्यौ भने सर्वस्व भई जातअनुसार काटिने, मुडिने, दामल हुने हुनेछौ ।

यो साल माहिला साहेबज्यू, कोही जनरल, कर्णेल र माथि लेखिएका अफिसरहरूले निमकहरामी र बेईमानी गरी गाथगादी र सलतनत बिगार्ने आंटेको तिमीहरू सबैलाई मालुमै छ । यी बागीहरूलाई दुश्मन संझी आफूलाई अह्राएका काममा तत्पर भई तिमीहरूले काम सफल गरेको देख्दा मलाई बहुत सन्तोष भयो । यी बेईमानहरूले मतलब सिद्ध गर्न पाएका भए आफूसमा मैले गरेको भन्ने कोही, मैले गरेको भन्ने कोही भई झगडा भई काटाकाट भएर कतिको जीउ जाने थियो । हामी मात्र नही कि यस राज्यका सबैको खराबी हुने थियो । दाहिना बायां मुलुक जोरिएकाले पनि के भन्ने थिए । ईश्वरका पूर्ण कृपाले खराबी हुन पाएन । अब पनि आफूलाई खटाएको काममा यही रीतसंग तत्पर भई मलाई खुशी गराउला भन्ने उमेद छ भने तिमीहरूले निमकहलाली गरी हुकुम बक्सेबमोजिम तत्पर भई काम गरेको खुशीले तिमीहरू बिरामी र सरकारको काम दिन सक्ने दश रकम र दाज्यू बाबुको खानगीमा र बाली पकाउनालाई मात्र भर्ना भएका बाहेक जमादारदेखि सिपाहीसंमका गैह्रको यो सालको थमौती गरिबक्स्यौं ।

३८ साल माघ शुदि १४ रोज ५ का दिन श्रीतलेजुका वरिपरि धेरै कागहरू बसी ७।८ घडीसंम कराए । त्यसै दिन सरदार शिवप्रसाद अर्जेल, मुलकी सुब्बा दिग्विजय उपाध्याय, टंकनाथ उपाध्याय, होमनाथ उपाध्याय, काना

भट्ट यी पांच जनालाई एक दिन एक शहर, एक दिन एक शरह गरी तीन दिनसम्म ठचाली पिटी तीन शहर घुमाई ठेलखानामा कैद गरे। पछि पानीसंग फुकाइदिई पांचै जनालाई पाल्पामा लगेर कैद गरे। त्यसै दिन दबिइरहेका कर्णेल वीरमानसिंह बस्नेतलाई पक्री ल्याए। माघ शुदि १५ रोज ६ का दिन कैदमा रहेका लेफ्टेन्ट भुवनसिंह खत्री क्षत्रीले ऐनाका खबटाले आफ्ना गलामा र ठाउं ठाउं सन्धिमा रोपी मर्न आंटेका रहेछन्, पालेले थाह पाई विनति गर्दा कैदमा राखी औषधी गराउनू भन्ने भएकोले औषधी गराए र निको भएपछि पनि कैदमा राखे। फागुन वदि २ का दिन अघि पक्रिएका कर्णेल अमृतसिंह अधिकारी क्षत्री १, कर्णेल वीरमानसिंह बस्नेत १, हाल पक्रिएका सुबेदार लोकबहादुर थापा क्षत्री १ समेत तीन जनालाई शंखमूलमा लगी काटे। शालीग्राम पाध्या, योगबहादुर खत्री, धनमान-ध्वज थापा क्षत्री, छत्रबहादुर बिष्ट र इन्द्रनाथ पाध्यासमेत पांच जनालाई ६ वर्षसंम ठेलखानामा राखी कैद गरे। सुब्बा इन्द्रध्वज लोहनी, बिरु र रुद्रनाथ पाध्या तीन जना-लाई निकाला गरिदिए। सुबेदार रामविक्रम थापा क्षत्रीलाई ६ महीनासंम कैद गरे। भागी फेला परेका मेजर कप्तान दीपबहादुर शाह १, कप्तान शमशेरजंग पांडे क्षत्री १ र भैरवबहादुर सेलांगे खत्री क्षत्री १ हुन्।

३८ साल फागुन वदि ६ रोज का दिन लगनटोलमा स्याल आई करायो। फागुन वदि ७ रोज ५ का दिन तलेज्यू वसन्तपुर खालका वरिपरि तीन हजार काग कराई १५ घडी बांकी छंदामा पन्ध्र पन्ध्र मयको एक डफ्का भई विष्णुमतीतर्फ उडी गए। फागुन वदि ९ रोज १ का दिन चीफ कर्णेल भक्तबवादुर बस्नेत क्षत्रीलाई धूलीखेलमा बसी मिलसियाको काम गर्नू, मेजर कप्तान चक्रवीर बिष्ट क्षत्री-लाई गन्धकखानीमा पानीको काम गरी बस्नू, भैरवप्रसाद पाध्यालाई त्रिशूलगंगापार जानू भनी तीन जनालाई निकाला गरे। फागुन वदि १२ रोज ४ का दिन नारायण-हिटीका पटांगिनीमा मुक्तियारलगायत गैह्र जंगी, निजा-मती, भैभारदार, अफिसर पगरी सामेल गरी श्री ३ बडा माहिला महारानी बारदलीमा राज भई पक्री थुनिएका माहिला साहेबज्यू नरेन्द्रविक्रम शाह, दक्षिणतर्फका कम्या-ण्डिङ जनरल पद्मजंग बहादुर राणा जनरल बमवीरविक्रम बहादुर राणा यी तीन जनालाई ल्याई कचहरीमा सजायको निरूपण हुंदा राणाहरूलाई श्री ५ सरकारबाट धर्मपत्र बक्सेको र श्री ३ बडामहारानीलाई सरकारबाट बक्सेका लालमोहरले श्री ३ महाराज र श्री ३ बडामहारानीबाट सजाय दिनुपर्ने भई सो धर्मपत्र मोहर कायम राखी गोत्र-हत्या गर्न नहुने ठहरिंदा जेठा पश्चिमतर्फका कम्याण्डिङ जनरल जगत्जंग राणा बहादुर देशमा गएका र आउंदै नआएका हुनाले यहां रहेका तीन तीन जनालाई कैदमा राख्नू भन्ने हुकुम भयो। सोबमोजिम पद्मजंग बहादुरलाई दगुर्ने-पानीमा केही दिन राखी पछि नवकोटमा कैद गरेका थिए। अनि इचंगुमा केही दिन राखी कैदबाट छाडिदिंदा ३९ साल ज्येष्ठ शुदि ७ रोज ४ मा आफ्ना घर थापाथलीमा गई बसे र दरबारमा आउनजान पनि लागे। माहिला साहेबज्यू र जनरल बमवीरविक्रम राणालाई गोकर्णमा राखी कैद गरेका थिए, पछि चण्डालगढमा पठाई कैद गरे। काटिनेहरूका जाहानपरिवारहरूलाई आ-आपना धनदौलत दिई नेपाल-बाट निकाला गरिदिए र ठाउं ठाउंमा जीविका चलाई बस भनी पठाइदिए।

यस पर्वमा काटिने जवान २३, आफै जहर खाई मर्ने १, मुडिने ५, कैदमा रहने ७, निकाला हुने ७, फेला नपर्ने ३, देशमा गएको नआउने १ जम्मा ४० कसूरदार ठहरिए। यस्ता तरहले ईश्वरको अनुग्रह र श्री ३ महाराजका धर्म प्रतापले गर्दा दगा गर्न तत्पर भएका दुश्मनहरूको मुक्तियार धीरशमशेर जंग राणा बहादुरका मन्त्रणाबाट निर्मूल गरी गादीका मालिक श्री ५ पृथ्वीवीरविक्रम शाहको सोझो चिताई आनन्दसंग भरमुलुकको कामकाज गरिरहेका थिए।

यही ज्येष्ठ शुदि ३ रोज ७ का दिन श्री ३ महाराज-बाट धान्यपर्वत दान भयो। ज्येष्ठ वदि १४ रोज ३ मा र ज्येष्ठ शुदि ५ रोज २ मा भूमिकंप भयो। ज्येष्ठ शुदि ७ रोज ४ मा जनरल पद्मजंग राणालाई नवकोटबाट ल्याई इचंगुमा बस भनी छाडिदिए। आषाढ वदि ८ रोज ६ का दिन कम्याण्डिङ जनरल जगत्जंग बहादुरलाई मुक्तियारी रोलबाट खारेज गरी माहिला जनरललगायतको दर्जा बढ्दा नाति जुद्धप्रतापजंग राणा बहादुर उत्तरतर्फका कम्याण्डिङ जनरल भए।

३९ साल आषाढ शुदि ३ रोज १ का दिन चीनबाद-शाहको दर्शन गरी कर्णेल तेजबहादुर राणा नेपाल आइपुगे र श्री ५ सरकारको दर्शन गरे। पांच वर्षसंम ढिला भए

तामनि आपना सिलसिलाउसंग आएका थिए । काङस्यु नाम भएका चीनका बादशाह विक्रम संवत् १९३९ सालमा तख्तमा बस्दा हाम्रा कर्णेल पनि चीनमा थिए । त्यस वेला चीनमा भारी उत्सव भएको थियो । त्यसै बखतदेखि चीन-शहरमा अंग्रेजजातिलाई आउन र बस्न दिनू भन्ने उर्दी हुंदा सात आठ सय अंग्रेज र मेमहरू आई चीनमा बसेर बेपार गर्न लागेका हुन् । यही आषाढ शुदि ६ रोज ५ का दिन दोलखाका भीमसेनको गदा आफै टुट्दा जाहेर भयो र दरबारबाट शान्तिनिमित्त पूजा गर्न पठाए । आषाढ शुदि ११ रोज ३ का दिन कान्तिपुरका भीमसेनको बाह्र वर्षमा एकपल्ट गर्नुपर्ने रंगरोगन लंपु भरी खूब राम्ररी रग चढाए । श्रावण वदि १ रोज १ का दिन चीफ कर्णेल भक्त-बहादुर बस्नेतले पूर्वतर्फको काम पाए ।

संवत् १९३९ साल आश्विन शुदि ८ रोज ६ का दिन ६२ सालमा हरण भएका देवस्व र ब्रह्मस्वको सट्टा अघि अलि अलि बांको जगा पाए, अरू त्यसै रह्यो । त्यसरी हरण भएका जगा जागीरमा भर्ना भइसकेका हुनाले सट्टा दिनालाई मध्येसमा नम्बरीमा नचढेका र पहाडमा शुद्ध पर्ती कालाबन्जार यो सालसंम अबाद नभएको, सरकारबाट बाहेक आफैले शुद्ध बांको खोजी अबाद गर्नू र सो जगा पाउनेछौ । लड़ाईका अवस्थामा लडाई छउन्जेल त्यस जगाको मालपोत सरकार लाग्नेछ । त्यस्तो जगा सुक्रीबिक्री गर्न पाउनेछैनौ । अब यो उर्दी भएका ३ महीनाभित्र आफ्नो हरण भएको यति भनी जाहेर गर्न आऊ । सो म्यादभित्र जाहेर गरेनौ भने पछि जाहेर गरी सट्टा पाउनेछैनौ भन्ने श्री ५ महाराजाधिराज, श्री ३ महाराज र श्री कम्याण्डर इन चीफबाट आफ्नै बाहुलीले सहि गरी सदन उर्दी भयो । त्यसो हुंदा धेरै बिर्ताबारहरूले जाहेर गर्न आए । सरकार-बाट पनि भारदारहरू राखी छलफल गरेर हरण भएको उठ्तीबमोजिम सट्टा गरिदियां भनी श्री ३ महाराजबाट संकल्प गरिदिए । पाउने बखतमा कसै कसैले मात्र पाए । यही साल मङसीरदेखि ठुंडीखेल रानीपोखरीसंम एकैनास गढी पुरी बनाउन आरम्भ गरे ।

३९ साल चैत्र वदि ३० रोज ७ का दिन चीनबादशा-हबाट बक्सेको "थोङ लिङ पिम्माको काङ वाङ स्यान" भन्ने खिताप, पोशाक र टोपी लिई चिनियांहरू नेपाल आइपुगे । यही चैत्र शुदि २ रोज २ र चैत्र शुदि ८ रोज १ का दिन कुमारीका चोटामा सर्प मरिरहेको देखियो । फेरि चैत्र शुदि ९ रोज २ का दिन त्यही कुमारीचोकैमा सर्प कुंडली मर्न तयार भएको देखियो । सो कुरा जाहेर गर्दा सरकार-बाट ५० रुपियां दिई शान्ति गराइयो ।

यिनै राजाका पालामा नेपाल सरकारका ह्लासामा रहेका बेपारी महाजनहरूमा एक जना महाजनले चोरी लिई भनी त्यहांको एक भोटिनीलाई पक्रिराखेको रहेछ । गुम्बाका भोटेबांडाहरूले शहरमा ड्लन आउंदा देखी त्यहांका बांडाहरूको हजारौं फौज जम्मा भएर ह्लासाका हाम्रा महाराजतर्फका महाजनहरूका कोठीमा रहेको नगद जिनिस जुन जे वस्तु छ लुटी लगेछन् । दुइ तीन जनाको मात्र लुटेनछन् । सो खबर सुनी ह्लासाका मालिक अम्बा भन्ने लामाले हाम्रा नेपाली महाजनहरूलाई डाकी यस्तो उर्दी दिएछन् "यहां भोटेबांडाहरूलाई केही नभन, नगर । हात हाल्यौ भने तिमीहरूका ज्यानमा दखल पर्नेछ । तिमीहरूका लुटिएका माल घा सबै म भर्ना दिउंला" भनी उर्दी दिंदा उनीहरूले एक जनाको हात काटी र एक जनाको हातमा बर्छाले रोपी बिजाईबिजुल गरेका भए पनि सबै चूप लागी बसे, कसैले केही गरेनन् । अम्बाले कति लुटिएछ भनी हिसाब गर्दा सत्र लाख ठहरियो । नेपालसरकारबाट पनि हिसाब गरी हेरे । अम्बाले सो लुटिएका मालहरू ठाउं ठाउं-बाट तलाश गरी जम्मा गर्दै गरेका र हाम्रा सरकारबाट पनि चांडै देऊ भन्ने चिठी ताकिती हुँदै थियो । सो लुटि-एको ३९ साल चैत्र वदि ३० खोडेजात्राका दिनमा हो ।

त्यस ह्लासा शहरमा कस्तो स्थिति रहेछ भने एक वर्ष-भित्रमा तीन गुम्बाका लामाहरूमा जनहि सात सात दिनको पालो परी २१ दिनसंम लामाको हुकुम चल्दो रहेछ । तीन गुम्बामा गरी एक्काईस हजार भोटेबांडा रहेछन् । तिनले हुकुम चलाउने बखतमा लुटिएको रहेछ । हाम्रा सरकार-बाट सो लुटिएको माल चांडो देऊ भनी ताकिता गर्दा पनि भोटेले न जवाफ दिने, न रुपियां भराइलिने गरे । यसो हुंदा लड़ाई गर्नुपऱ्यो, लड़ाई भइन भनी ४० साल आश्विन वदि ७ रोज १ का दिन नारायणहिटीदरबारमा सबै खासेल गरी स्कीम सुनाइयो । फौजका अफिसरहरूले पनि सरका-रको निमक खाएका छौं, यस बखतमा जागीर छाड़ने हामी फरिया लगाएका मानिस होइनौं । अघि रहेको गोरखाको नाम लडी पडी राखौंला । लड़नामा मंजूर छौं । यही नामका निमित्त हामीलाई पालिबक्सेको हो "भनी विनति

चढाए । सबै जना राजी भएका हुनाले सोही दिन सबैको थमौती पनि गरिबक्स्यो । त्यसपछि फौज र गोलीगट्ठा तयार पारी लडाईं गर्न खटाई पठाउंदा भोटेहरूले थाहा पाई मेल गर्नुपर्छ भनी सल्लाह गरी चिठी लेखी पठाए । त्यसपछि "रसुवामा आएका भोटेभारदारसंग मिल्छन् भने मेल बन्दोबस्त गर्नू" भनी केही फौज लिई खटिएका कम्याण्डर कर्णेल तेजबहादुर राणा गई ४१ साल ज्येष्ठ शुदि १२ रोज ५ का दिन कुराकानी हुंदा महाजनहरूको लुटेको धन गोरखासरकारबाट भनेबमोजिम दिनामा भाकाको बन्दोबस्त भई ह्लासाको मालिक अम्बा आफैं बसी साबां र सूदसमेत गरी नौ लाख चानचुन भोटेले हाम्रा महाजनको भर्ना दिने र नेपालसरकारबाट लडाईंका निमित्त सामान तयार पार्न खर्च भएको छ लाख रुपियां नलिने यस्तो बन्दोबस्तको दुवैतर्फका कागतमा भारदारहरूको सहिछाप भयो । सो कागज लिई कम्याण्डर कर्णेल यसतर्फ आई श्री ३ महाराजलाई नजर गराए ।

त्यसपछि टुंडीखेलमा सवारी भई श्री ३ महाराजबाट भाइ कम्याण्डर इन चीफलाई "भोटका कुरामा हामीबाट हुकुम बक्मेबमोजिम तामेल गरी हुकुम हुनासाथ साह्रा फौज उठ्न सक्ने गरी अंजाम बांधेको र हामीबाट भोटका मुद्दामा गरिबक्सेको मसौदाबमोजिम खूब ध्यान दिई काम गरेका हुनाले तय हुन गयो, म भाइदेखि खूब खुशी छु । फौज, अफिसरले पनि लगाएको काम तत्पर भई बढिया तवरसंग गरेका हुनाले तिमी फौज, अफिसरदेखि पनि बहुत खुशी छु" भनी स्पीच बक्सियो । त्यति भएपछि श्री कम्याण्डर इन चीफबाट टुंडीखेलमा सुनाइबक्सियो– "श्री ५ सरकारका प्रतापले र श्री ३ महाराजका बुद्धिका जोरले भोटेले लुटेका महाजनको धनमाल भराइबक्सिने बन्दोबस्त बांधी दसौंद ब्याजसमेत भराइबक्सियो । लडाईं परेको भए फौज, खजाना, धनमालहरूको धेरै नोक्सान हुने थियो । सो केही नपारी श्री ३ महाराजबाट अक्कलैले भोटेलाई वशमा ल्याई लडाईं गरेभन्दा पनि बढ्ता गरी पछिलाई पनि सगसर बन्दबेपार चल्ने गराइबक्सेर दुनियां लाई रक्षा गरिबक्सियो । यस कुरामा हामी सबैले श्री ३ को जयगान गरी जय मनाउन बहुतै मनासिब छ" भन्ने मर्जी भयो अनि सबैले जय पुकारा गर्दा सबारी फिऱ्यो ।

तिनै ताका श्री कम्याण्डर इन चीफ जनरल धीर शमशेर जंग राजा बहादुर बेरामी भई साह्रो हुंदा पशुपतिनाथका शरणमा गई आर्यातीर्थमा धेरै दानपुण्य गर्दै ४१ साल कार्तिक वदि ११ रोज ३ का दिन १४ घडी रात जांदा स्वर्ग्य भए । अनि राणाका रोलले धर्मपत्रबमोजिम श्री ३ महाराज जंगबहादुरका माहिला छोरा जनरल जितजंग बहादुर राणा कम्याण्डर इन चीफ जनरल भए । यसै साल माघ वदि १ रोज ६ का दिन चिनियां भारदार आइपुगी माघ शुदि १३ का दिन श्री ५ महाराजाधिराजको दर्शन गरे । श्री ५ चीन बादशाहबाट दिइपठाएको गजूर चढाउंदा ठूलो उत्सव भयो ।

यिनैका पालामा बिलायतबाट धेरै धन खर्च लगाई श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाको र श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह कुवर राणाको दुरुस्त मूर्ति भएको ष्टाचु तसवीर फिकाई आइपुगेपछि पहिले श्री ५ महाराजाधिराजबाट श्री ३ महाराज जंगबहादुरको ष्टाचु खोलिबक्सिंदा श्री ५ का तर्फबाट गुरुराज लोकराज पण्डितज्यूले यी श्री ३ महाराज अघि यस्ता हुन् । यस रीतले यी यस्ता भई यति यति पराक्रम गरेर चीन र संग्रेजसंग सलतनत गरी भोटलाई कर तिर्ने गराए । पछि यति यति पराक्रम कीर्ति यो यो यस यसबाट यस यस अवस्थामा तक्मा पाई यस कालमा मुक्त भए" भन्ने जति तिनको पहिले शुरु १३ वर्षका उमेरमा सुबेदार भएदेखि १९०३ सालमा आफ्नै पुरुषार्थले प्राइम्मिनिष्टर भएसंमको र त्यसदेखि स्वर्ग्य नहोउन्जेल गरेको पराक्रम कीर्ति वर्णन गर्दै यस्ता यी श्री ३ महाराजको ष्टाचु राखिबक्स्यौं" भनी स्पीच बांची सुनाए । श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणाबाट पनि सरकारबाट कदर राखी श्री ३ महाराज दाज्यैज्यूको ष्टाचु खोलिबक्सिंदा खूब खुशी भयौं" भनी स्पीच गरिबक्सियो । फेरि श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंहबाट आफ्नै बाहुलीले आफ्नो सालिक खोलिदिए र सो ष्टाचु पनि उनका पालामा भएको भोटसलतनतको वर्णन गरी सरकारबाट थापिबक्सी स्पीच भयो । कम्याण्डर इन चीफ जितजंग बहादुरले पनि श्री ३ महाराज बुबाज्यूका पालामा भोटसंग लडाईं गरी जितेको र आफ्ना पालामा महाजनको भोटेले लुटेको माल फिकेको समेत उनको चरित्र सबै वर्णन गरी यस्ता गुणी महाराजको सरकारबाट ष्टाचु स्थापना गरिबक्सिंदा हामी बहुत खुशी भयौं" भनी स्पीच बांची सुनाए ।

संवत् १९४१ साल चैत्र शुदि ९ का दिन यस्ता प्रकारले टुंडीखेलमा दुइ श्री ३ महाराजको ष्टाचु रह्यो। यी यस्ता अनुहारका रहेछन् भनी पछि हुने भैभारदार र साह्रा दुनियांले चिन्ने भए।

बयालीस सालको विस्तार

संवत् १९४० साल पौष वदि ८ रोज ४ का दिन देशमा गएका कम्याण्डिङ जनरल जगत्जंग बहादुर राणा नेपालतर्फ आई बरेवामा आइपुगेका बखतमा हुकुमबमोजिम नेल ठोकी पहरा राखेर ल्याई छाउनी सिलखानामा थुनेका थिए। अलि दिनपछि नारायणहिटीमा थुनेर नेल काटी गोकर्णमा राखे। पछि आफ्ना घर मनोहरामा नजरबन्द गरी बाहिर पहरा राखेका थिए। श्री ३ महाराजबाट बराबर बोलाहट हुंदा दरवारमा आउनेजाने गर्दथे।

४२ साल प्रथम ज्येष्ठ वदि ४ रोज ६ का दिन गैह्र पल्टनको थमौती भयो। यही द्वितीय ज्येष्ठ शुदि ३ रोज २ का दिन श्री ५ महाराजाधिराजका दोला देशबाट आइपुगी नारायणहिटीमा प्रवेश भए। ज्येष्ठ शुदि १३ रोज ५ का दिन आठ घडीसंम भूकम्प भयो। आषाढ वदि १ रोज २ का दिन पनि चार घडी दिन चढ्दा भूकम्प भयो। भाद्र वदि १३ का दिन बाँडाजात्रामा एउटा बांडा घुंईचोमा परी मऱ्यो। भाद्र महीनामा इन्द्रचोकका भैरवका मूर्तिमा पसीना आयो र दरवारबाट खर्च लगाई शान्तिस्वस्ति गराए। फेरि गुह्येश्वरीका स्फटिकका कलशमा पनि पसीना आयो र सरकारमा जाहेर हुंदा शान्तिस्वस्ति गराए।

४२ साल कार्तिक शुदि ३ रोज २ का दिन राजाको सबारीलाई खटिएको पल्टन प्रस्थान गरी बालाज्यूमा गएर बसेको थियो। त्यसै दिन पल्टनका निशानमा र पांचमहानेदेखि बालाज्यूसंम वरिपरि रक्तवृष्टि भयो। कार्तिक शुदि १२ रोज ५ मा दरवारका मुलचोकमा जम्बूकप्रवेश भयो। त्यसै दिन चोभारनाथ देवताका मुखमा खटिरा देखियो। यही शुदि १३ रोज ६ का दिन श्री ३ महाराजका बम्बईचोकमाथि तीन घडी दिनबांकीमा गिद्ध बसेको देखियो। यी सबै दुर्लक्षणको निवारक शान्ति गराए। अष्टोत्तरशत गाई दान गर्नालाई नपुग्दा एक सय आठ तोला सुवर्ण दान गरे। यही शुदि १४ रोज ७ का दिन बौद्धमा पनि रक्तवृष्टि भयो। बालाज्यूतर्फ पनि रक्तवृष्टि हुंदै रह्यो। यसै दिन चोभारनाथको खटिरा फुटी रगत जस्तो आएको देखियो। यही शुदि १३ रोज ५ का दिन अशोकविनायक काठमाडौं गणेशका वामदन्तको ५।७ तोला जतिको एक टुक्रा खस्यो, खसेको टुक्रा भने देखिएन। यो दृश्य हेर्न सबै दुनियाँ गए।

यस्ता तरहले यस नेपालमा बराबर नानाप्रकारको उत्पात र उल्कापात हुंदै थियो। दरवारमा पनि यसै अवस्थामा राणाहरूका भाइभाइमा विरोध परी चित्त गडबडिएको थियो। श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुरले बात लागी रोलबाट खारेज भएका मनोहरामा रहेका जनरल गजत्जंग राणा बहादुरलाई फेरि मुक्तियारी रोल दिन भित्रभित्रै तजबीज गरी सरसल्लाह हुंदा भाइछोराहरूबाट रोलबाट खारेज भएकालाई हुंदैन भन्ने भई सरसल्लाह नमिल्दा अडबड परी कलहको बीजारोपण भएको थियो।

यसै अवस्थामा दिल्ली जानालाइ कालीबहादुर १, बज्रबहादुर १, पुरानागोरख १, कालीबकस १ जम्मा चार पल्टन खटिंदा जनरल वीरशमशेर जंग राणा बहादुरका अख्तियारीमा पल्टन बिदा भई टुंडीखेलमा मुकाम गरेका थिए। विक्रम संवत् १९४२ साल कार्तिक शुदि १५ रोज १ का दिन ६।७ घडी रात जांदा दैवको इच्छा यिनै श्री ३ महाराजका कान्छा भाइ कम्याण्डर इन चीफ जनरल धीरशमशेर जंग राजा बहादुरका छोराहरू जनरल वीरशमशेर जंग राणा बहादुर, यिनका माहिला भाइ जनरल खड्गशमशेर जंग राणा बहादुर, डम्बरशमशेर जंग राणा बहादुरसमेत भई श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुरलाई बन्दूकले हानी मारे। मनाहरामा अफिसर सिपाहीहरू खटाई जनरल जगत्जंग राणा बहादुरलाई पनि गोली हानी मारे। यिनका छोरा नाति जनरल युद्धप्रतापजंग राणा बहादुर आफू बसेको ठाउँ थापाथलीबाट एक पटक बाहिर निस्की फेरि जुहारत लिन भित्र गई जरजुहारत लिएर थापाथली पूर्वतिरका परखालबाट ओर्ली भागेर जान लागेका रहेछन्, तिनलाई त्यहीं परखालबाहिर फेला पारी बन्दूकले हानी मारे।

यसै रात्रीमा श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहलाई बागदरबारमा ल्याउन सबारी चलाउंदा टुंडीखेलमा रहेका दिल्ली जान खटिएका चार पल्टनका बीचबाट

सबारी चलाउंदा मौसूफ श्री ५ महाराजाधिराजबाट हुकुम भई जनरल बीरशमशेर जंग राणा बहादुरलाई श्री ३ महाराजको खिताप बक्सियो । उनका माहिला भाई खड्गशमशेर जंग राणा बहादुरले मुक्तियारी मान पाए । जंगी लाठ पश्चिमतर्फका कम्याण्डिङ जनरल रणशमशेर जंग, पू.क.ज. देवशमशेर जंग, द. क. ज. चन्द्रशमशेर जंग, उ. क. ज. भीमशमशेर जंग भए । अरू भाइहरूले पनि रोलबमोजिम मान पाउँदा सबैले दर्शन गरे । श्री ३ महाराजलाई १९ तोपको सलामी भयो ।

त्यसै रातमा श्री ३ महाराजबाट यिनै चार पल्टन खटाई राणाहरू सबैलाई पक्रन पठाउंदा थापाथलीका जनरल पद्मजंग र रणवीरजंग राणा लैनमा अंग्रेजकहाँ गए । त्यस बखतमा रेजिडेन्ट नेपालमा थिएन, केवल गोरा डाक्टर मात्र थिए । श्री ५ महाराजाधिराजबाट टुंडीखेलमा आफ्ना महाराजबाट हुकुम भएबमोजिम बाहुलीको र लालमोहरको छाप लगाई श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरलाई श्री महाराजको तखत बक्सिएको हो । अरू अड्डा र गौंडाका हाकिम कारिन्दाहरूलाई पनि फलाना महाराज भए, यिनले भनेको मान्नू भन्ने लालमोहर भई ठाउं ठाउंमा गयो । नारायणहिटीबाट जनरल ध्वजनरसिंह राणा र श्री वलिहद बडामहारानीसमेत लैनमा गए । ठवहिलका जनरल केदारनरसिंह राणा पनि लैनमा गए । महारानीसमेत जम्मा पांच जना लैनमा गई उहीं बसिरहंदा ज्यूमा दखल परेन । कर्णेल हर्षजंग राणाले थाहा पाउंदा अगावै सबै भाइलाई सूचना दिई रिसल्लाका घोडामा चढेर पूर्वको बाटो गरी दार्जलिंग पुगे ।

यी श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंहको त्यस्ता हिसाबले मृत्यु भए तापनि यी मोक्षको इच्छा राखी सदा नारायणको भक्ति र श्रद्धापूर्वक भजन गर्दथे । नित्य रामनाम लेखेर यतिको सत्संग गरी मोक्षधर्मको जिज्ञासा राख्दथे । मोक्ष मार्गविषयका शास्त्रको अभ्यास पनि गरेका हुनाले दुनियांहरूमाथि बहुत दया गर्दथे ।

उता जनरल अम्बरजंग राणा पक्रन जाने मानिसलाई शंखमूलका सत्तलका ऊयालबाट गोली चलाई भागेका थिए, पछि पक्रिए । अरू राणाहरू पनि पक्री थुनिए । नेपालमा राणाखलकमा आफू आफूमा अनचित्त भई यस्तो धूमधाम भयो । त्यस वेला श्री ५ महाराजाधिराज र श्री ३ महाराज चौध पन्ध्र दिनसंम बागैंमा राज भयो । पक्री ल्याएका राणाहरूमा कसै कसैलाई टुंडीखेलमा गारतमा थुनी राखे । त्यसपछि नेपालका भैंभारदार ग्रैंहुले रुपियां राखी श्री ३ महाराजको दर्शन गरे । अंग्रेजका शरण लैनमा जाने राणाहरूखे अंग्रेजबाट बन्दोबस्त गराई केही दौलत लिई आफ्ना जाहानबच्चाका साथमा मोरुलानतर्फ गए । कोही कोही राणालाई पाहाडतर्फ पनि पठाए ।

४२ साल मार्ग वदि ६ रोज ६ का दिन अहोरात्र असंख्य तारा खसे । यही वदि ७ रोज ७ का दिन चोभार-गणेशको शरीर पनि टुका टुका भई खस्यो । यही वदि ८ रोज १ मा अशोकविनायकका आंगमा पसीना आयो । पाटनढोकाका गणेशका पछाडि रक्तवृष्टि भयो । त्यसै रात्रीमा बिहानीपख चन्द्रमण्डल पनि पऱ्यो । पौष वदि १ रोज ४ का दिन श्री ५ वलिहद जेठा महारानी काशीतर्फ सबारी भयो । यही वदि ३ रोज ६ का दिन नारायणहिटीका नारायणस्थानमा भएका हनूमान्लाई धेरै पसीना आयो । यही वदि ४ रोज ६ का दिन श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंहका रानीहरू र ध्वजनरसिंह राणासमेत काशीतर्फ गए । पौष शुदि १२ रोज १ का दिन मुक्तियार खड्गशमशेर जंग राणा बहादुर जितजंग बसेका थापाथली गोलबैठकघरमा बस्न गए । यसै दिन श्री पशुपतिनाथसमीपका रामचन्द्रका स्थानमा रक्तवृष्टि भयो । पौष शुदि १५ रोज ४ का दिन नारायणहिटीमा स्वर्ग्य भएका राजाका घरका बम्बईचोकमा कोट्याहुति यज्ञ गराए । यस यज्ञमा आचार्य गुरुराज हेरम्बराज पण्डितज्यू भए ।

यही माघ वदि २ रोज ६ का दिन श्री ५ माहिला साहेबज्यू नरेन्द्रविक्रम शाह नंसाल कमलपोखरीका दरबारबाट प्रस्थान गरी गोरखादरबारमा गई बसे । ४३ साल वैशाख वदि २ रोज ३ विशाखा नक्षत्रका दिन श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहको विवाह हुंदा नारायणहिटीदरबारबाट थापाथलीदरबारमा जन्त गई बडो उत्सव गरे । नानाप्रकारको नाच र बाजा भएको फौज, जंगी, निजामती कर्मचारी, राजारजौटा, मुक्तियार, भैंभारदार, लैनमा बस्ने बडासाहेब, देशी महाजन, बत्तीसकोठीसमेत गैह जन्त गई घोडा, हात्ती, बग्गी, पैदलको भीडभाड भयो । नानातरहका आतशबाजी र किसिम किसिमका गुब्बाराहरू छाड्दै थापाथलीमा प्रवेश भए । भोलिपल्ट

जन्ती फर्की नारायणहिटीदरवारमा प्रवेश भयो । यस दिन श्री५ जेठा बडामहारानी र श्री ५माहिला महारानी गरी दुइ महारानीका साथमा विवाह भएको हो । त्यस बिवाहमा मुक्तियार, जनरल, गुरु, प्रोहित, भैभारदारलगायत पल्टन, निजामती, कामदार, कारणदार गैरलाई भोज र खिल्लत बक्सियो । यस विवाहको खर्च साबिक बुबा वलिहद महाराजाधिराजका पालामा भएबमोजिम भयो ।

४३ साल वैशाख वदि ३० मा पाटनका कुम्भेश्वर महादेवका मूर्तिमा रक्तवृष्टि भई त्यस दिनदेखि बराबर रक्तवृष्टि हुन लाग्दा दरवारबाट पनि हेर्न पठाए । दुनियांहरू पनि बराबर हेर्न गई अझ नेपालमा विपरीत लक्षण हुंदैछ भन्न लागे ।

४३ साल ज्येष्ठ वदि ९ रोज ५ का दिन श्री ५ वलिहद माहिला महारानीको सबारी बदरीकेदारको दर्शन गर्न हुंदा साथमा द. क. ज. चन्द्रशमशेर जंग राणा, गुरुराज लोकराज पण्डितज्यू पनि जानुभएको थियो । ईश्वरको दर्शन र धाम गरी आनन्दसंग यही श्रावण शुदि ५ रोज ५ का दिन श्री ५ माहिला बडामहारानीको सबारी फिरी नेपाल हनूमान्ढोकादरवारमा प्रवेश भयो । यही श्रावण शुदि १३ रोज ५ का दिन श्री ५ माहिला बडामहारानी काठमाडौं दरवारबाट नारायणहिटी श्री ३ रणउद्दीपसिंहका दरवारमा राज गर्न सबारी भई उहीं राज गर्न मुकरर भयो । यही भाद्र वदि २ रोज ३ का दिन कीर्तिपुरमा सुंगुरले मानिस जन्मायो भनी दरवारमा जाहेर गर्न आए ।

४३ साल आश्विन वदि १ रोज ३ का दिन काजी कम्याण्डर कर्णेल तेजबहादुर राणाका जेठा छोरा रणविक्रम राणा र काजी दीर्घमान बस्नेत क्षत्रीहरू केही मानिस साथमा लिई साबिकबमोजिम खलतारपत्र, नजराना र चीजबीजसमेत लिएर नेपालबाट प्रस्थान गरी उहांका बादशाहको दर्शन गर्न चीनतर्फ गए । यही पौष वदि १ रोज १ का दिन भादगाउंका श्री भैरवनाथका ढोकाका संघारबाट चार घडी दिन बांकीमा रगत निस्की नौ दिनसंम बराबर रगत आउंदै रह्यो । दरवारबाट मानिस पठाएर पूजा गरी शान्ति गराए । यही वदि १३ रोज ५ का दिन श्री बज्रयोगिनीका गुभालका देवताका हातको खड्ग खस्यो । धम्मा देवता पनि घोप्टा परिरहे । यही साल नेपालमा धेरै जना कारिन्दा खोसिंदा खालि पुर्जीबाट हुकुमको काम हुन बन्द भई मिमो सदर गराई मात्र पुर्जी गर्नू भन्ने वन्दोबस्त भयो । यही सालमा अफिसरहरू पनि धेरै खोसिए । यसै सालमा श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरका कान्छी रानीलाई श्री ३ बडामहारानी भन्नू भन्ने खिताप बक्सियो ।

४३ साल चैत्र वदि ४ रोज १ का दिन माहिला भाइ मुक्तियार कम्याण्डर इन चीफ जनरल खड्गशमशेर जंग राणाले आफ्ना दाज्यू श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरमाथि कुकर्म चिताई दगा गर्नाको मतलब गरेका थिए । साह्रा भारदारहरूलाई आफ्नो रवाफ देखाई वश गर्नाका निमित्त हुकुम नमान्ने छांट गरेका रहेछन् । श्री ३ महाराजका प्रतापमा टिक्न नसक्ने हुनाले-जाहेर हुंदा त्यसै दिन निकाला गरी सिपाही लगाएर पाल्पा पठाए । पछि पश्चिमतर्फका कम्याण्डर इन चीफ जनरल मान पाई पाल्पामा रदंदा चार पल्टनको तैनाथ पनि पाए । त्यसै दिन मतलबमा पस्ने बागका कान्छामैयांलाई पूर्व ल्याङल्याङ रामेछापमा पठाई नजरबन्द गरी राखेका थिए । पछि काशी बस्छु भनी बक्साएर काशी वरुणामा घर किनी बस्न गइन् । अर्का मतलबी कम्याण्डर कर्णेल केशरसिंह थापा क्षत्रीलाई पनि निकाला गरी सल्यानमा नजरबन्द गरी राखे । पण्डित वाचस्पति पन्तलाई पनि निकाला गरी पश्चिम कृष्णगंडकीका तीरमा पठाए । मेजर कप्तान टेकबहादुर मल्ललाई पनि निकाला गरे ।

त्यसपछि राणाका रोलबमोजिम साहिला भाइ जनरल रणशमशेर जंग राणा बहादुरलाई भाइका रोजले मुक्तियारी कम्याण्डर इन चीफ मान बक्सियो । यी मुक्तियार बहुत शान्त स्वभावका र बराबर बिरामी भइरहने हुनाले पन्ध्र सोह्र जना भारदार राखी मुक्तियारी कचहरी भन्ने नाउंबाट कामकाज गर्दथे । संवत् १९४४ साल ज्येष्ठ वदि ११ रोज ४ का दिन कान्तिपुरका भीमसेनका यात्रामा अन्दाजी ९ घडी रात चढदा द्रौपदीका शरीरमा पहिरेका चोलामा अकस्मात् अग्नि प्रवेश भई जल्यो । पाटनका मत्स्येन्द्रनाथका गाबाहालका जात्रामा रथ बिग्री छत्रसमेत खस्दा फेरि रथ बनाई यात्रा चलाए । ज्येष्ठ वदि ११ रोज ४ का दिन मत्स्येन्द्रको रथ चाकुबाहालसंम पुग्दा साह्रै निहुरी भूइंसंम छुंदा फेरि रथ बनाई यात्रा गराए ।

यही ज्येष्ठ वदि १३ रोज ६ का दिन कम्याण्डर इन चीफ जनरल रणशमशेर जंग राणा बहादुर २६ वर्षका उमेरमा दुई महीना दश दिन मात्र मुक्तियारी भोग गरी साह्रा हुदा पशुपतिका शरणमा लांदालांदै धोबीखोलाका पुलनेर आखिर परी त्यहीं रुद्रमतीनदीमा जलयोग पाई स्वर्ग्य भए । ज्येष्ठ वदि १४ रोज ७ का दिन दोलखाका भीमेश्वरका स्थानमा सैंबु बस्ने शोभितमान कार्कीले पूजा गर्न लगेका दुइ बोकामध्ये पछिल्लो बोका काट्दा रगत नआई दुवै धाराबाट दूध आएर देवताका लिंगसंम पुग्यो । सो कुरा सरकारमा जाहेर भयो ।

४४ साल आषाढ वदि ८ रोज ३ का दिन श्री ३ महाराजका जेठा छोरा जनरल गेहेन्द्रशमशेर जंग राणाका विवाहको जन्त थापाथलीमा धूमधामसंग गई भोलिपल्ट फिऱ्यो । यही आषाढ वदि ८ रोज ३ का दिन राणाका रोलबमोजिम जनरल देवशमशेर जंग राणा बहादुरलाई मुक्तियारी पदवी बक्सियो । जंगी लाठ प. क. ज. चन्द्रशमशेर जंग राणा भए । यही वदि ११ रोज ६ का दिनदेखि अघि छपैसे चिठी मात्र हुलाक चलेकामा सानो आठ अंगुलसंमको छोटकरी मुद्दा मात्र लेख्न हुने दुइपैसे कागज (पोष्ट कार्ड) मा चिठी चलाउनू भन्ने रीतसमेत जारी हुँदा त्यस्ता कागजमा पनि चिठी चलाउने गरे ।

४४ साल श्रावण वदि १ रोज ४ का दिन बागियानहरू मोगलानबाट आउंछन् भन्ने खबर आउंदा गौंडा गौंडा, अड्डा अड्डामा नेपालबाट धेरै अफिसर फौज खटिएर गए । यही वदि ३ रोज ६ का दिन काठमाडौंका दिगन्तलीका स्थानमा गिद्ध बस्यो । यही वदि ५ का दिन पनि मत्स्येन्द्रनाथका रथका टुप्पामा गिद्ध बस्यो । यही मार्ग वदि ४ रोज ७ का दिन दोलखाका भीमसेनको ठूलोचाहिं गदा दक्षिणतर्फ चार अंगुलसंम ढल्क्यो । सानो गदाचाहिं पनि दक्षिणतर्फ चार पांच अंगुल ढल्क्यो । सो खबर दरबारमा जाहेर हुंदा सरकारबाट राम्ररी पूजा गर्न पठाए ।

त्यसपछि मोगलानमा रहेका बागियानहरूको केही लश्कर बरेबा र मङ्गलसी जिल्लामा आई अमलाहरूलाई पक्रेर कसैलाई नेलसमेत ठोकी ख्रेलखानामा रहेका थुनुवाहरूलाई छुटाई आफ्ना काममा लगाए । सरकारको ढुकुटीका रुपियाँ पैसा जबरजस्ती हात लगाए पनि । यस्तै प्रकारले अरू ठाउंमा पनि आफूहरू देखा नपरी मानिसहरू मात्र पठाएर लुटपिट गर्दा जाहेर भयो र सरकारबाट जनरल, कर्णेल, अफिसर, फौजहरू ठाउं ठाउंमा खटिए । खटिएकाले तिनीहरूलाई पक्री कसैलाई मारे, कसैलाई ठाउं ठाउंमा ठुन्डधाए । कसैलाई भने नेल ठोकी नेपालतर्फ चलान गरे । ती चलान भई आएकालाई पनि नेपाल आइपुगेपछि ठुन्डधाई मारे । नपक्रिएका कोही कोही मात्र उम्की मोगलानतर्फ गए । धेरै जना पक्री सजाय खाए । तिनीहरूको सर्वस्व पनि भयो । त्यसै मुद्दामा पूर्वका पोखरेललाई पनि पक्री मुंडेर सर्वस्व लिई ख्रेलखानमा हाले । त्यसपछि बागियान राणा रणवीरजंगहरूको मतलब खराब हुंदा सबै भागी यत्रतत्र लागेर बसे ।

४४ साल माघ शुदि ७ रोज ६ का दिन श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरको सबारी चिसापानीको बाटो गरी केही दिन शिकार खेल्नाका लागि तराईतिर भयो र यही शुदि १३ रोज ४ का दिन त्यताबाट कलकत्ता भयो । त्यहां १२।१३ दिन मुकाम गरी लाठसंग मुलाकात गरेर फिरी आफ्ना मुलुकमा आएर शिकार गरिरहेका थिए । त्यसै अवस्थामा फागुन वदि १० रोज ४ का दिन नेपालमा नयां रेजिडेण्ट बडासाहेब अंग्रेज आइपुगे । साबिकबमोजिम तोप भई श्री कम्याण्डर इन चीफ जनरलसंग मुलाकात भयो । त्यसपछि श्री ३ महाराजको सबारी हेर्दौंडाबाट यही शुदि १३ रोज ७ का दिन १० घडी दिन बांकीमा दरबारमा भित्रियो । यी श्री ३ महाराज बहुत अक्कल भएका, बुद्धि, दया र विवेकहरूले संयुक्त बडा पराक्रमी हान् । अघि श्री ३ महाराज जंगबहादुरले बनाएको ऐन लम्बायमान हुंदा एकै मुद्दामा दुइ तीन ऐन लाग्ने हुनाले इन्साफमा द्विविधा पर्ी फरक पर्ने हुंदा यी महाराजले कालको व्यवहारअनुसार छोटकरी ऐन बनाई प्रचार गरे ।

४४ साल माघ शुदि १४ रोज १ का दिन राज्येश्वरीका धाराबाट एक घडीसंम दूध बहिरहंदा त्यहांका दुनियांहरूले गई हेरे । यही अधिक चैत्र शुदि १५ रोज ३ का दिन जर्मनको बादशाह.....मऱ्यो भन्ने खबर आउंदा ८७ तोप भयो । यसै सालमा भादगाउंका बिस्केटको यात्राको लिंगो उभ्याउंदा तीन टुका भई भांचियो र उत्तिखेरि बनबाट अर्को लिंगो त्याई तेस्रो प्रहरमा उभ्याएर खडा गरे ।

संवत् १९४५ साल श्रावण वदि ११ रोज ६ का दिन ब्रिगेडियर कर्णेल रणसिंह सिजापती क्षत्रीका भाइछोराहरूमा कर्णेल लालसिंह सिजापती क्षत्री र निजका छोरा कर्णेल जगत्शेर सिजापती क्षत्री यी दुइ जना बाहेक अरू छोरा-भतिजासमेत सबैलाइ बात लाग्दा जत्रतत्र निकाला गरि-दिए। कर्णेल रणसिंह सिजापतीलाई काशी जानू भनी सिपाही प्यादा लगाई धपाए। यही चैत्र शुदि ८ रोज २ देखि निजामती पगरीहरूलाई पनि पल्टन पल्टनमा ठेकी चैतेदसैं र बडादसैंमा अरू जंगीका पगरीसरह पूजालाई कोतमा रांगाबोका लानुपर्ने रीत चलाए।

संवत् १९४६ साल भाद्र शुदि ६ रोज १ विशाखा नक्षत्रका दिन चीनबादशाहबाट पठाएका चिनियां भारदार-हरू आई श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरलाई "थोङ लिङ पिम्माको काङ वाङ स्यान" भन्ने पदवी दिंदा ठूलो उत्सवसाथ सिन्दूरयात्रा भयो। ती चिनियां भारदार-हरूलाई साबिक बजीरहरूले दिएभन्दा दोबर बडी मेजमानी र जाफत दिएर बिदा गरी पठाए। एउटा सुबेदार दर्जाको चिनियां हैजाको व्यथा लाग्दा यहीं मऱ्यो। यसै सालमा श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरका कान्छा बडामहारानी तर्फका दुइ मैंयां श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहलाई दिई विवाह हुंदा जंगी, निजामती गैह्र जन्त गए। भारी नाचगान र उत्सव भयो। ती दुइ महारानीहरूलाई श्री ५ साहिला बडामहारानी र श्री ५ कान्छा बडामहारानी भन्नू भन्ने भयो।

४६ साल मार्ग वदि १० रोज २ का दिन श्री ३ महा-राज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरको मध्येसतर्फ सबारी भई शिकार खेल्दै जांदा बिलायतका बादशाहका छोरा प्रिन्स अफ वेल्स पनि हिन्दूस्थानको शफर गर्न आएका रहेछन्। ढकनाबागमा मुलाकात हुंदा अलि दिन मजकूर शाहजादा-संग शिकार भई खुशीपूर्वक बिदा भएर रवाना हुंदा श्री ३ महाराज केही परसंम पुऱ्याउन गई त्यसपछि नेपाल सबारी फिऱ्यो। उक्त सबारी फिरेको घोडेजात्राका दुइ दिन अगाडि हो। यसै फागुन महीनामा निजामतीहरूलाई कलकत्ताबाट जंगीपोशाक झिकाई जागीरबाट मोल कट्टा गर्ने गरी दर्जा-अनुसार जंगीपोशाक दिंदा निजामतीहरूको पनि बहुत शोभा देखियो।

संवत् १९४७ साल आषाढ वदि ३० रोज ३ का दिन ९ घडी दिन बांकीमा सूर्यग्रहण हुंदा श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाह अघिबाट चढ्दा सुवर्ण धार्नी १२ भयो र श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुर पछिबाट चढ्दा सुवर्ण धार्नी ३५ सेर १ भयो। दुवै जनाबाट श्री पशुपति आर्यातीर्थमा ग्रहणका पर्वमा सुवर्णतुलादान भएको हो। अघि एकपल्ट मल्लराजाहरूका पालामा मन्त्री भीम मल्लले ह्रासा सत्तनत गरी धेरै सुन ल्याएका हुनाले त्यसै सुनले राजा प्रताप मल्लले श्री पशुपतिनाथका दक्षिण-दरबाजामा सुवर्णतुला गरेथे। तिनले बाहेक त्यसपछिका र अघिका समेत कुनै राजाले पनि गर्न नसकेको तुलादान यी श्री ५ महाराजाधिराज र श्री ३ महाराजले आफ्नो आर्जन र तितृपरम्पराबाट आएका स्वच्छ धनले सुवर्णतोला गरे। यसबाट लोकमा धेरै कीर्ति फैलिई चारै दिशामा प्रख्यात भयो।

४७ साल श्रावण वदि ८ रोज ४ रेवती नक्षत्रका दिन १२ घडी दिन चढ्दा शुभमुहूर्तमा श्री ३ महाराज वीर-शमशेर जंग राणा बहादुरले एक अस्पताल बनाए। साह्रा दुनियांलाई सुबिस्ताका निमित्त देश देशका बादशाहहरूले सरकारैका खर्चबाट अस्पताल राखेको र नेपालका दुनियां-हरूलाई अघि अघिका राजा बजीरहरूले औषधी बनाउँदा धेरै समय र खर्च लागी विसंभार हुने भै सुबिस्ता गर्न सकेका थिएनन्। यही कुरा विचार गरी सबै भारदार, गुरु, पुरोहितका सन्मुखमा "आजदेखि नेपालमा पनि अस्पताल खडा गरी औषधी गराउने गराइमाग्नेहरूलाई औषधी दिने र गरीब कंगालहरूलाई अस्पतालमा राखेर खुवाई औषधी गराएर तयार भएपछि मात्र आफ्ना घरमा जाने बन्दोबस्त गर्ने। यसमा खर्च भएको जति सरकारको भयो। मैले यस्तो अस्पताल राखें" भनी लैनका बडासाहेब, मेमसमेत-लाई बोलाई बेहोराबार सुनाएर हुकुम हुंदा साह्रा जंगी, निजामती, पल्टन, दुनियां गैह्रले "हाम्रा भाग्यले यस्ता दयाधारी प्रजापालन गर्ने राजा पायौं, हामी धन्य ह्वौं, यी महाराजको सदा जय होओस्" भनी पुकारा गरे। त्यस अस्पतालमा वैद्यखाना १, बिरामी राख्ने घर १, डाक्टरी घर १, कारिन्दा बस्ने घर १, भान्सा घर १ समेत तयार भए। यस्ता प्रकारका घर, बगैंचा, सडकहरू, बनाई बहुतै रमणीय स्थल पारे। औषधी बनाउने खर्च, औषधी खुवाउने लागेको खर्च, डाक्टर, कामदार, कारिन्दाको तलबखर्च र

मसलन्दखर्च सबै सरकारको एक वर्षमा लाखौं खर्च हुने भयो । श्री ३ महाराजबाट यसरी अस्पताल राखेको खबर देशदेशाबरमा पनि पुग्दा चारै दिशामा कीर्ति फैलियो ।

तिनै ताका दोलखाका भीमसेनमा पसीना आयो र श्रावण वदि ६ रोज ३ का दिन रु. २०० खर्च खरी शान्ति गराए । यही श्रावण वदि १३ रोज २ का दिन श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहदेवका मुमा श्री ५ माहिला बडामहारानी मुक्तिक्षेत्रको दर्शन गर्न सबारी हुंदा साथमा उ. क. ज. ललितशमशेर जंग राणा र गुरु प्रोहित खजांची वामदेव पण्डितसमेत गएका थिए । दर्शन गरी सबारी भित्रिदा बालाज्यूसंग लिनालाई सबै भारदारहरू गए । त्यहांबाट सालेबम बग्गीमा सबारी भई दरबार भित्रिब-क्सियो ।

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ

नं. ३८५

अर्जि – – – – – – – – – – –
उप्रान्त वैद लक्ष्मिवल्लभ पन्तले अल्मोडा मानिस पठाइ ठिकायाको षवर पश्चिम रुम स्यामका वादसाहसंग लडाई गर्न जान्छु रस्ता देऊ भनि रणजितसिंहसित अंग्रेजले सवाल गर्दा सिंहले रस्ता हामि दिदैनौ चोरिछलिकन जान्छौ भन्या जाऊ भनि सिंहले जवाफ दिंदा फिरंगिको र रणजितसिंहको लडाई ठह्यो जति पल्टन छन् त्यो र जवन सब कर्नाल लुध्यानामा ज्मा भयाका तोप अट्ठार सय येति कर्नाल लुध्यानामा ज्मा भयाको हो भन्या लिस्तुक षवर छ अल्मोढाबाट येक हजार नैयां सिपाहि कुमैयांमा भर्ति गरि लुध्यानामा पठायेछ रुम स्यामका वादसाहसंग पर्दा रणजितसिंहसित लडाई ठह्यो रणजितसिंहको ३६ हजार प्यादा ५० हजार सवार फुलवटमा ज्मा भया गरे रुम स्यामका वादसाहका चिठि रणजितसिंहलाई तिमि कौन वादसाहभित्र छौ भनि लेख्दा सिंहले हामि डिल्लिका वादसाहभित्र छौं भनि लेषि पठायाछन् भन्या षवर छ वांकी अंग्रेज हामरो मोहिमि सिंहसित पर्‍यो गोर्षालीले कदाचित् दगा गर्ला भनि डरायाको छ अंगरेजका तरफको गोर्षाबहादुरसंग केहि दगा होला भनि हाल देषिदैन निश्चय मालुम हुन्छ भन्या षवर आयेछ र सोहिवमोजिम हजुरमा चह्राई पठायाको हो नजर्भै जाहेर होला – – – – – – – –

सेवक उजिर्सेनको कोटि कोटि कुर्नेस
ईति सम्वत १८९५ साल मिति कार्तिक सुदि १३ रोज ४ मुकाम डोटि सिलगढि सुभम् – – – – –

–०–

नं. १५९

श्री ५ सर्कार श्री ६ राजगुरुजू
१ २

अर्जि – – – – – – – – – – –
उप्रान्त गरीबपर्वर मेरे श्रावण वदि १ रोजसे लेकर्के आज दिनतलक जितनि अर्जियां वन्देने –१– के चरणोमे भेजी है उनका हाल मुझे नहीं मालूम हैके कौनसी अर्जी –१– के चरणोमे गुजरी है कौनसी अर्जी विचमे रही है इसी वास्ते तमाम अर्जीयोकी नकल –१– के चरणोमे हाजर कर्ताहू मेरा हाल मुफस्सिल और हक्क तावेदारीका और हक्क नमकहलालीका हजूरके मुलाहेजेमे गुजरे– – –
१ उप्रान्त गरीबपर्वर मेरे बन्देकी अर्ज ये है आषाढ सुदि ५ रोजमे कप्तान अर्जुनसिंह थापाजीका मानिस कप्तान मस्कूरका षत और जमादार पन्नूसिंहका षत लेकर्के दिल्लीमे आयाथा उस्की जुवानी मालूम हुवाके दीनानगरमे जमादार मस्कूरने चिठि डाकमे भेजनेका चाहाथा चिठी डाकवालेने नही लिया इसी वास्ते मेरे हस्ते चिठी भेजा है सो कर्नालके जिलेमे साहेवान अंगरेजके आदमी चिठी षतोकी तालाशी लेते है वाद इस्के आज दिन येह वात सुन्नेमे आया है के दिल्ली रजिडन्टने किसू अपनी अहेल्कारसे पूछा है के वालाशंकर कौन है जो नेपालको –१– मे षवर अषवार भेजता है परंतु येह वात अभी प्रसिद्ध नहीं हुवा है इस्से मालूम होता है एक रोज मुझसे भी पूछा जायगा सो गरीबपर्वर मेरे ब्राह्मणका काम येही है अपने षाविन्दसे अर्ज कर्ना वाद मुलाहेजा कर्ने अर्जीके वन्द हुकुमका उम्मैदवार है कदाचित् येहवार होवे तो वन्दा इस्की जुवावदेही किस तौरसे करे –१– की हुकु-

मको जाहेर करे या नहीं वन्दा –१– के कल्याणको चाहता है औ अपनी नेकनामीको चाहता है इस्मे जो हुकुम –१– से होवे सोमाफिक वन्दा वजालावे वन्दा –१– से हुकुमका उम्मैदवार है ज्यादा क्या विन्ती करुं –१– सर्वज्ञ है मै उम्मैदवार हूं इस मुकद्दमेमे जो हुकुम –१– होवे सो जल्द मुझे इनायत होवे जान अजान कसूर माफ होवे सं १८९५ श्रावण वदी १ रोज १ शुभम् —

२ उप्रान्त पहले अर्जी वन्देकी हजूरके मुलाहेजेमे गुजरी होगी वाद इस्के श्रावण वदी २ रोजमे बेल साहव वहादुर जज्जने तालाश किया बालाशंकर कौन है जो नेपालकी –१– मे अषवार भेजता है उसे दर्याफ्त करो इस वातमे साहवने कोतवालको हुकुम दिया कोतवालने थानेदारोको हुकुम दिया मगर छिपाकर्के वाद इस्के कोतवाल थानेके मकानमे आयकर्के वैठा जिस थानेमे वन्दा रहेता है कोतवालने थानेका सिपाही मेरे घर भेजा उस समे बन्दा तो घरमे नही था मेरे वडे भाई सदाशंकरजी घरमे मौजूद थे उनको सिपाही कोतवालके पास लेगया कोतवालने मेरे भाइसे कहा तुम कुछ नेपालसे वास्ता रषते हो और नेपालके आदमी आय कर्के तुमारे घरमे उतरते है सो गरीबपर्वर मेरे मालूम तो हमे था के हमारी तालाश होरही है इसमे मेरे भाइने कहा के हम नेपालसे वास्ता भी रषते है कोतबालने कहा तुमको बेल साहवके पास चलना होगा इस्मे विहान समे मेरे भाईको कोतवाल अपने साथ साहवके पास लेगए उस समे साहवने सब आदमीको बिदा कर्के एकान्तमे साहबने पूछा तुम्हारा क्या नाम है तुम लोग के भाई हो क्या काम कर्ते हो भाई मेरेने वयान कियाके हम लोग ब्राह्मण है मेरा नाम सदाशंकर है भाईका नाम बालाशंकर है दुसरे भाईका नाम जयशंकर है बन्दा तो नौकरी पेशे है मेरा भाई पंडिताईका काम कर्ता है छोटा भाई अंगरेजी नवीस है साहवने पूछा तुम नेपालमै क्या वास्ता रषते हो वयान किया के नेपालसे हमे वास्ता ये है के जो कुछ फरफर्माइशका हुकुम –१– से आता है सो हम सर्रजाम कर्के भेजते है साहवने पूछा तुम अषवार भी लिषता है अर्ज किया अषवार तो हम नहीं लिषते है मगर जो नयां वात इस शहरमे होता है सो अलवत्त हम लिष भेजते है साहवने पूछा जो नेपालसे आदमी आता है सो कहां ठहेरता है वयान किया जो आदमी नेपालसे आवते है सो हमारे पास आवते है पूछा तुम जो –१– का काम देता है तुम्हारे पास कोई –१– का हुकुम पर्वाना है अर्ज किया ऐसा छोटे छोटे कामके वास्ते –१– का मोहर कब होताहै उस मुल्कमे मुष्त्यारोंकी मोहोरसे सब काम जारी है साहवने पूछा कोई मुष्त्यारका मोहर तुम्हारे पास है भाईने कहाके पहेले जनरल कम्याण्डर यि चिफ भीमसैन थापाजीका पर्वाना हमारे नाम आवते थे अब राजगुरु श्री रंगनाथ पण्डितजीके पर्वानेबमूजिव काम कर्तेहे साहबने पूछा किस तौरसे तुमको नौकरी –१– मे हुवा था तुम तो रहेनेवाला दिल्लीका है और तुम कबसे नौकर है अर्ज किया अर्सा बहोत दिनका हुवा पहेले २ सर्दार नेपालसे आए थे पूछा उनका क्या नाम था अर्ज किया सुबेदार करबीरसिंहजी और दारोगा हेमदल थापाजी दिल्लीमे आए थे पूछा कौन कामके वास्ते आए थे अर्ज किया घोडे षरीद कर्नेके वास्ते आए पूछा उनके वाद कौन कौन आदमी आए और किस किस कामके वास्ते आए सब बयान करो अर्ज किया दुसरेके फेर लेफटैन करबीरसिंहजी आए पश्मीना षरीद कर्नेके वास्ते बाद इस्के लेफटैन हेमदल थापाजी आए कहा वोह किस कामके वास्ते आए अर्ज किया हाथी बेचनेको आए थे और कुछ माल षरीद कर्नेको आए थे पूछा इनके वाद कौन आया अर्ज किया फेर कप्तान करबीरसिंहजी आए हार्सन साहब बहादुरका पर्वाना लाए और ३० चिठियां साहब लोगोंके नाम लाएथे —१— के तरफसे तौफ लेकर्के महाराज रंजीतसिंहजीके पास लाहोरमे गए उधरसे तौफ लेकर्के बैट साहव बहादुरके हुकुम पर्वानेबमूजिव लाहौरसे आए नेपालको रवाना हुवे साहबने पूछा काजी कालूसिंहजी उनके साथ किस कामके वास्ते आए थे अर्ज किया —१— के हुकुमबमूजिव ज्वालाजीके मन्दिरमे घण्टा चढावनेके वास्ते आए थे पूछा वोह तो लाहौरमे गए थे अर्ज किया वहांसे लाहौर नजदीक था काजी साहवने कहा फेर कब आवना होगा इस वास्ते लाहौरकी सैर कर्नेको चले गए थे फेर पूछा इनके वाद कौन आया अर्ज किया फेर कप्तान इन्द्रवीर षत्री आए पूछा येह किस वास्ते आए भाईने अर्ज किया राजकाजका वात है इसे मै क्या जानू येह वात हार्सन साहब बहादुरसे पूछिए जिनका दसषती पर्वाना लेकर्के आएथे अथवा सामस

साहब बहादुरसे पूछिए जिनके नाम हार्सन साहब बहादुरकी चिठियां लाए थे साहबने पूछा मातवरसिंह थापा जो आए हैं येह कौन कामके वास्ते आए है अर्ज किया मुझे मालूम नहीं है येह किस वास्ते आए है वोह दिल्लीमे भी नही आए और बन्देने उसकी सूरत भी नहीं देषी और उनके मुकद्दमेमे —२— ने हमे कुछ नही लिषा मै नही जानता वोह आए है या नही आए अथवा किस कामके वास्ते आए है साहबने फर्माया हम तुमसे पूछता है सच्च बताओ कोही आदमी पंडित नेपालसे आया है तुम्हारे घरमे बैठा है येह सच्च बयान करो वोह आदमी किसूको अषवार भेजता है अर्ज किया एक ब्राह्मण कुरु क्षेत्रकी जानेवाला है वोह इस लायक भी नही है और किसूको अषवार भी नही भेजता है पूछा वोह किस कामके वास्ते बैठा है अर्ज किया गरमीके सववसे उनके आदमी बेराम पड गए है उनको आराम होय तो कुरुक्षेत्रको चले जांयगे पूछा उनके संगमे और किसू तरफका आदमी है कहो और कोई तरफका आदमी उनके संगमे नही है येह सारा अहेवाल इजहारके तौरसे बेल साइबने लिष लिया भाईने अर्ज किया हजूर जो येह वातें पूछते है इस्का सबब क्या है हजूर तो मजिस्टेट है येह वात पूछें तो तामस साहब पूछते किस वास्तेके वोह रजीडंट है साहबने फर्माया गवरनर बहादुरका हुकुम हमारे नाम आया है के तहेकीत करो दिल्ली मे —१— नेपालके तरफसे कौन आया है भाईने अर्ज किया कोई वात हजूरसे छिपा हुवा नही है किस वास्ते के जो आदमी उधरसे आता है हार्सन साहब बतादुरका पर्वाना लेकर्के आवते है मेरा भाई जो अर्जी चिठी नेपालको भेजता है सो अंगरेजी डाकमे जाताहै मेरे भाईके नाम जो चिठी नेपालसे आवते है सो साहब रजीडंटकी सही होकर्के आवता है बन्दा अपनी रौटीके बास्ते येह काम कर्ता है रोटी देनेवाले —१— नेपाल है रक्षा कर्नेवाले हजूर षाविन्द है अब मेरे वास्ते जैसा हुकुम होवे सो करूं साहबने फर्माया सुनो बाबा हमे कुछ काम नही है जिसमाफिक अपना अर्जी पर्चा भेजते हो बषूबी अपना काम करो हम तुमको मना नही कर्ता है फकत हमको येह वात पूछना था कोई आदमी ब्रह्मके मुल्कका भी यहां बैठा है नेपालके आदमीसे नेपालकी वातसे हमे कुछ काम नही है सो गरीपर्वर मेरे वास्ते इत्तिलाहके हजूरमे अर्ज कर्ता हूं बाद मुलाहेजा कर्नें अर्जीके बन्दा —१— से होवे सोमाफिक बन्दा बजालावे ज्यादा क्या बिन्ति करूं —१— सर्वज्ञ है बेदस्तूरका लिषा जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ श्रावण वदि ८ रोज १

३ उप्रान्त गरीवपर्वर मेरे पहेले श्रावण वदी ८ रोजमे लिषा अर्जी बन्देकी —१— के मुलाहेजेमे गुजरी होगी एक महीने रोजसे बन्दा —१— से हुकुमका उम्मेदवार है किस वास्तेके येह ब्राह्मण नमकहलाल नौकर—१— का है बेहुकुम —१— के कोई वात कर्ने नहीं सकता हूं बिच इन दिनोके वात बेतौर होरहा है डाकमे अर्जी षत भेजनेसे मेरे मनको भय मालूम होता है हाल मुफस्सिल ये है के हरेकतरफसे सुना जाता है —१— गोर्षालीके और साहेवान अंगरेजके लडाई जरूर होगी इधर नेपालसे लडाईका षवर सुन्नेमे आवता है राजा बिर्माके तरफसे भी ऐसा ऐसा वात सुन्नेमे आवता है इधर इरानवालोंकी रूसवालोंको आमद लगरही है सपाटूकी षवरसे येह वात सुन्नेमे आया है गवरनर बहादुरके हुकुमबमूजिव नेपालके आदमियोंकी हरेक जिलेमे तालाश होरही है और गवरनर बहादुरने हुकुम दिया है कोई आदमी देसदिसावरको चिठी भेजो तो विना हमारे देषे मत जाने दो इसी सववसे जमादार मन्नूसिंह शिमलेसे कूच कर्के दिल्लीमे आए है और १ महीने रोजसे कप्तान इन्द्रवीरसिंहजीकी चिठी भी लुध्यानेसे नहीं आई आज दिन येह वात सुन्नेमे आया है के कप्तान मौसूफको लुध्यानेमे रोक रषा है कुछ कागज षत कप्तान साहबके पास थे सो पकड लिए है झूठ सत्यका वात ईश्वर जाने कप्तान मौसूफकी चिठी आवनेसे अहेवाल मालूम होगा जैपुरसे चिठी आवनेसे मालूम हुवा शिवशर्मा जोषसी येह वात लिषते है नेपाली गोर्षाली कर्के हमारी चिठीके उपर मत लिषना सो गरीवपर्वर मेरे देसदिसावरका हाल तो ऐसा ऐसा सुन्नेमे आवता है अर्जी चालान कर्तेमो कप्तान इन्द्रवीरसिंहजीकी चिठी मेरे नाम आई उस्से मालूम हुवा कप्तान मौसूफके नाम जवतलक —१— से हुकुम नहीं जानेका तबतलक उन लोगका लुध्यानेसे उठना नहीं होगा कप्तान मौसूफकी २।३ अर्जीयां मेरेमार्फत—१— के चरणोंमे पहोंची होगी बाद मुलाहेजा कर्नें अर्जीयोंके

कप्तान मौसूफके नाम हुकुम सादिर हुवा होगा सो आजतलक मेरे पास नहीं पहोचा है बन्दा उम्मैदवार है कप्तान इन्द्रवीरसिंहजीके वास्ते जैसा हुकुम —१—से इनायत होवे सो उनके पास भेजादिया जावे और दिल्लीका वात भी ज्यादा लिषने नही सकता हूं एक दो वात तो मुषसे निकालहेका भी नही है परन्तु कुछ वात धनराज हवल्दार हजूरमे विन्ती करेंगे सो सरद जानके हजूरमे मंजूर होवे गरीवपर्वर मेरे बन्दा—१— का नौकर निमकहलाल है मेरा जीव और प्राण और धन और हुर्मत ये सब —१— के काममे जाता रहे इस्मे तो मेरा उद्धार है परंतु कोई दुशमन या जवरदस्त मेरी हुरमत लेना चाहे तो उस हालतमे मेरी रक्षाको हजूर समर्थ है सिवाह —१— के चरणोंके और कोई आश्रय भरोसा नही रषता है ... उम्मैदवार इस वातका हूं हजूर षाविन्दी नजरसे मेरे हालपर मुषातिव रहैं ज्यादा क्या विन्ती करूं —१— सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सं. १८९५ श्रावण सुदि १५ रोज १ शुभम् ———————————————

४ उप्रान्त लाहौरके अषवारका फर्द १ दिल्लीके अषवारका फर्द १ हजूरके चरणोमे हाजिर कर्ता हूं सो मुलाहेजेमे गुजरे ज्यादा हाल दुसरी अर्जीसे हजूरमे जाहेर होगा बन्दा —१— से निकनजरका और पवैशंका उम्मैदवार है और जो कार षिजमत मेरे लायक —१— से हुकुम होवे सोमाफिक बन्दा बजालावे ज्यादा क्या विन्ती हजुर सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सं. १८९५ भा. व. ६ रोज ७ ———————————————

५ उप्रान्त श्रावण वदि १ रोजमे लिषी अर्जीसे पीछे ज्मा अर्जी ७ बन्देकी हजूरमे पहोंची होगी अहेवाल मुफ-स्सिल हजूरमे जाहेर हुवा होगा बन्दा रोज —१— से हुकुमका उम्मैदवार रहेता है किस वास्तेके इन दिनोमे इधर उधरका वात बेतौर सुन्नेमे आवता है अबसे डाकमे चिठी भेजना मुनासिव नही है चिठी जरूर कहीं पकडा जायगा चिठी षोला जायगा जिस रोज इधर उधरका चिठी मेरे नाम डाकमे आवता है उसी रोज पूछा जाता है चिठी तुम्हारे पास कहांसे आया है ज्यादा हाल दुसरी अर्जीसे और अषवारसे मुलाहेजेमे गुजरेगा फकत मेरे नामका चिठी साबिक दस्तूर डाकसे भेजना मुनासिव है देसदिसावरको चिठी भेजना होवे तो हरकारेके हस्ते अथवा कासदके मार्फत मेरे पास भेजना मुनासिब है बन्दा भी जहांका चिठी भेजनेका होगा तहां कासदके हस्ते भेजूंगा ओर बन्दा भी साबिक दस्तूर अर्जी तो डाकमे भेजेगा मगर विशेष मतलबका अर्जी चिठी कासद मार्फत —१— से भेजूंगा उम्मैदवार हूं कासदका मजूरी षर्च —१— से इनायत होवे बन्दा सिरिफ हजूरके चरणोंका भरोसा रषता है मेरी अर्जीका पहोंचनामा हजूरसे हमेशां मिलता रहे इन दिनोमे बात बेतौर होरहा है जैसा हुकुम मर्जी—१— से होवे उसी तौरसे बन्दा कारगुजारी करेगा जमादार भी अर्जी भेजने नही सकते है जैसा हुकुम होवे सोमाफिक वोह लोग भी बजालावे ओर जो कारखिजमत मेरे लायक हजूरसे हुकुम होवे सोमाफिक बन्दा बजालावे ज्यादा क्या विन्ती करूं हजूर सर्वज्ञ है जान अजान माफ होवे सं. १८९५ भाद्र वदि १४ रोज १ ———————

६ उप्रान्त इस अर्जीसे पहले श्रावण वदि ९ रोजमे लिखी अर्जी १ श्रावण वदी ३० रोजमे दिखी अर्जी १ श्रावण सुदी ९ रोजमे लिखी अर्जी १ आवण सुदी १५ रोजमे लिखी अर्जी १ श्रावण सुदी १५ रोजमे लिखी अर्जी १ भाद्र वदि ८ रोजमे लिखी १ जमा इस अर्जीसमेत ७ अर्जी बन्देने —१— के चरणोमे भेजी है बाद अलाहेजा कर्ने अर्जीयोंके जमानेका हाल मुफस्सिल और बन्देका हाल हजूरके मुलाहेजेमे गुजरा होगा —१— के चरणोसे बन्दा रोजवरोज हुकुमका उम्मैदवार रहेता है किस वास्तेके इन दिनोमे इधर उधरका षबर बेतौर सुन्नेमे आवहा है षबरके नभेजनेसे बन्दा —१— का कसूवार है डाकके मार्फत अर्जी भेजनेसे मूजीव कवाहतका है किस वास्तेके जो अर्जी देसदिसावरकी चिठीसमेत —१— के चरणोमे गुजरी सो तो मेरे हक्कमे आनन्दको देनेवाली हुई जो अर्जी बिचमे रहेगी उसीसे मूजिब कवाहतका है मालूम होता है इन दिनोमे नेपालसे आया चिठी जरूर कहीं खोला जायगा जिस रोज इधर उधरका चिठी डाकमे मेरे नाम आता है उसी रोज पूछा जाता है चिठी कहासे तुम्हारे नाम आया है चिठीको हमे दिष-लादो नहीं तुम्हारे हक्कमे अच्छा नहीं होगा सो गरीब-पर्वर मेरे इन वातोमे कमाल मुश्किल होरहा है इस्का

हाल कुछ विन्ती कर्ने नही सकता हूं इस्के सिवाय जो १।२ वात है उन वातोको लिषने भी नही सकता हूं मुषसे कहेने भी नही सकता हूं इन वातोका मजमून कप्तान इन्द्रीवीरसिहजी हजूरमे विन्ती करेंगे सो सदर जानकर्के हजूरमे मंजूर होवे इसी वास्ते —१— के चरणोमे प्रार्थना कर्ता हूं अबसे डाकमे चिठीका भेजना मुनासिब नही है फकत मेरे नामका चिठी तो डाकमे भेजावे और देसदिसावर भेजनेका चिठी हरकारेका मार्फत अथवा कासदके मार्फत मेरे पास भेजाजावे इसी तौरसे बन्दा भी देसदिसावरको भेजेगा अबसे बन्दा भी साबिक दस्तूर षबर अर्जी तो डाकके मार्फत भेजेगा मगर विशेष मतलवका अर्जी चिठी कासदेके हस्ते —१— मे भेजुंगा उम्मैदवार हूं कासदेके षर्च मजूरी —१— से इनायत होवे गरीबपर्वर मेरे येह ब्राह्मण ७ वर्षसे नमकहलाल नौकर —१— का है और येह वातें अर्ज कर्नेके लायक नहीं थी परंतु बन्देने लाचार होकर्के षाबिन्दोके नमकको जानकर्के येह वातें अर्ज करी है इन वातोंके जाहेर होनेमे ब-देके हक्कमे अच्छा नही है आगे हजूर षाबिन्द और मालिक है अब —१— के चरणोसे बन्दा उम्मैदवार है बेहुकुम —१— के बन्दा हजूरमे हाजिर नही होने सकता है —१— का हुकुम होवे तो बन्दा —१— के चरणोमे हाजिर होकर्के १।१ वात विन्ती करेगा अपनी नमकहलालीका अहेवाल हजूरमे गुजारिस करे और अपना हक्क हजूरमे साबित करे ज्यादा क्या विन्ती करूं —१— सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ भाद्रपद वदि १४ रो——

७ उप्रान्त भाद्र वदि १४ रोजमे लिषी अर्जी बन्देके —१— मे पहोची होगी बाद पहोचने अर्जीके हाल बन्देका और तफसील अर्जियोंकी और जमानेका अहेवाल हजूरके मुलाहेजेमे गुजरा होगा अब बादेकी अर्ज ये है और वषतका मौका येही है —१— से जो हुकुम पर्वाना चिठी षत मेरे नाम इनायत होवे सो हलकारेके हस्ते मेरे पास भेजाजावे डाकमे चिठीका भेजना मुनासिब नही है किस वास्तेके बन्दा दुसरेके मुल्कमे रैयत होकर्के बैठा है दस्तूर बेदस्तूर दोनो तरहसे हाकमका हुकुम मानना पडता है जिस रोज चिठी डाकमे आवेगा उसी रोज चिठी बेल साहब बहादुरको दिषलाना पडेगा चिठी विनादिषाए भी नहीं बनता है दिषलानेमे भी बडा बडा मुशकिल है इधर तो दस्तूर बेदस्तूर कोई कुसूर रषके मेरा हुरमत लियाजायगा और कोई वात बेतौर होनेसे अथवा चिठीके दिषलानेसे —१— के नजदीक बन्देकी नमकहरामी सावत होवेगी इस्मे बन्दा बर्बाद होजायगा यहां जिस तौर कमाल होरहा है ज्यादा हाल कुछ विन्ती नही कर सकता हूं इस वातका मतलब जमादार मन्नूसिहने हजूरमे विन्ती किया होगा इसी वास्ते बन्देने पहलेसे —१— मे इत्तिलाह करी है आगे हजूर मालिक और षाबिन्द है लाहौरके अषवारका फर्द १ दिल्लीके अषवारका फर्द —१— के चरणोमे हाजर कर्ता हूं सो मुलाहेजेमे गुजरे बन्दा —१— के चरणोसे नेकनजरका और पर्वर्शका उम्मैदवार है और जो कार षिजमत मेरे लायक —१— से हुकुम होवे सोमाफिक बन्दा बजालावे ज्यादा क्या विन्ती करूं —१— सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे भाद्र सुदी ६ रोज २ शुभम्— — — —

८ उप्रान्त दिल्लीके अषवारका फर्द १ मे लाहौरके अषवारके —१— के चरणोमे हाजर कर्ता हूं सो मुलाहेजेमे गुजरे गरीबपर्वर मेरे भाईको दो चार दिनतलक रोज रोज बुलाया साहबने मेरे भाईसे कहा नेपालसे जो चिठी तुम्हारे नाम आया है सो हमे दिषला दो भाई मेरेने चिठी दिषलानेसे मेरे कहेबमूजिव बहोतसा इन्कार किया साहबने कहा अगर येह वात नकरोगे तो जमीन षोदकर तुमको और तुम्हारे भाईको जमीनमे गाडदूंगा और नेपालकी —१— मे तुम्हारा रोटी नही रषनेका तुम तो हमारा वात नेपालको लिषेगा मगर मै तुम्हारा वात —१— मे ऐसा ऐसा लिषूंगा के तुम्हारा नाश मिल जायगा तुम्हारे लिषनेसे कुछ नही होगा मेरे लिषनेसे तुम बिगडजावोगे भाईने अर्ज किया हजूर हाकम है हमारा घर लूटलें और हमारा शिर काटडालें मगर नेपालका चिठी किस तौरसे दिषलाऊंगा येह वात हमसे कभी नही होगा मेरे भाईने बहोत तरहसे चिठी दिषलानेमे इनकार किया साहबने एक वात भी नही माना आषर लाचार होकर्के जो वसषत —२— के मेरे नाम आए थे तुमसे कोई पूछे तो सच्चा सच्चा वात कहे नाकर्के आज्ञा हुआ था सो चिठी साहबके पास लेगए साहबके हुकुम बमूजिव उस्का मजमून पढकर साहबको सुनाया साहबने कहा तुम्हारे

पढनेका हमको प्रतीत नही है हम और किसू साहबलोगसे पढवायेंगे सो चिठी साहबने लेकर्के रषलिया है वास्ते इत्तिलाहके अर्ज रषता हूं बन्दा —१— के चरणोसे क्रिपाकी दृष्टिका और पवर्शका उम्मैदवार है जो कारषिजमत मेरे लायक —१— से हुकुम होवे सोमाफिक बन्दा बजालावे ज्यादा क्या विन्ती करूं —१— सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सम्बत् १८९५ आश्विन वदि ७ रोज ३ शुभम् — — — —

९ उप्रान्त जमादार मन्नूसिंहके मार्फत भेजी अर्जी आश्विन वदि ३० रोज ३ शुभम् — — — — —

१० उप्रान्त दिल्लीके अषवारका फर्द १ मै लाहौरके अषवारके —१— के चरणोमे हाजर कर्ता हूं सो मजकूरमे गुजरे गरीबपर्वर मेरे जो दसषत —२— जीके पहले मेरे नाम आए थे सो चिठी बेल साहब बहादुरने कई वार देषनेको मगवाई थी लाचार होकर्के वोह चिठी साहबको दिषलाई थी इस्का वात पहेले भी बन्दा—१— मे विन्ती करचुका है सो चिठी मेरे भाईने कई वार साहबसे मागा परंतु आजतलक साहबने चिठी नही दिया मालूम होता है वोही चिठी बेल साहब बहादुरने सिमलेको भेजी है वास्ते इत्तिलाहके अर्ज कर्ता हूं ज्यादा अहेवाल दुसरी अर्जीसे और अषवारसे —१—के मुलाहेजेमे गुजरेगा गरीबपर्वर मेरे बन्देकी अर्जीयोंका पहोंचनामा —१— के दफ्तरसे नही मिलता है इस्मे बंदेको बडा मुशकिल है उम्मैदवार हूं के मेरी अर्जियोंका पहोंचनामा मितीवार —१— मे इनायत हुवाकरे तो इस्मे मेरे हक्कमे बेहेतर होगा आगे हजूर मालिक और षाविन्द है जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ आश्विन सुदी ३ रोज ६ शुभम् — — —

११ उप्रान्त आश्विन वदि ७ रोज २ मे अर्जी रवाना करी उस्की नकल कागजोमे गिरिफ्तार होकर गई है — —

१२ उप्रान्त आश्विन वदि ७ रोजमे लिषी अर्जी बन्देकी —२— के हजूरमे पहोची होगी अहेवाल मुलाहेजेमे गुजरा होगा जिस दिनसे इधर उधरका गडबड सुन्नेमे आवता है उस रोजसे मैने अर्जियां बहोतसी अंधा होकर्के डाकमे फेंकदी है और अब भी हजूरके मर्जीबमूजिव डाकमे अर्जी भेजे जाता हूं मुझे मालूम नही है मेरी अर्जियां —१— मे पहोंचती है या किधर जाती है उम्मैदवार हूं कुसूर मेरा माफ होवे मेरी अर्जीका मितीवार पहोंचनामा हजूरसे इनायत हुवाकरे इस्मे इधरउधरकी चिठी अर्जीका सुबिस्ता रहेगा और मेरे हक्कमे बेहेतर होगा गरीबपर्वर मेरे ७ वर्षमे हजारों मुशकिलोंसे बन्दा हजूरके चरणोतलक पहोंचा है ऐसा नहोवे येह वःत मेरा षराब होजावे इस वातमे संभार कर्नेवाले मेरा उजार कर्नेवाले हजूर मालिक और षाविन्द है इन दिनोमे बात बेतौर होरहा है जमादार मन्नूसिंहजी विस्तारपूर्वक हजूरमे जाहेर करेंगे आश्विन वदि ३० रोज ३ मे जमादार मस्कूर मेजर रघुवीर दिल्लीसे कूंच कर्के तीर्थयात्रा कर्नेके वास्ते काशीको रवाना हुवे है २०० रुपै वास्ते षर्चके उनलोगको साहूकारसे दिलवादिये है वास्ते इत्तिलाहके अर्ज कर्ता हूं यहां इन दिनोमे नेपाली आदमीका यहां बहोत तरहसे तालाश तहेकीकात है साहबलोग नेपालके चिठी षतोंका गुप्त तालाश कर्ते है। लक्ष्मण पण्डितजीकी जुवानी मालूम हुवा कुरुक्षेत्र जातेमो कोई फरेबसे अंगरेजके आदमियोंने कागज पुस्तक मात्र रस्तेमे षोस लिए और जिनिस कुछ नही लिया जमादार मेजर मस्कूरके चलतेमो भी कागजपत्रका तालाशी लियागया १०।१२ मंजिल पहोचनेतलक दिषा चाहिये कैसा होता है जमादार रोमान अधिकारीके नामका षत जो हजूरने मेरे पास भेजा था सो षत सपाट्से उलटा फिर आया है मालूम नही वोह लोग कहां बैठे है षत मैंने अपने पास रषा है जो मर्जी होवे सोमाफिक करूं ज्यादा सं १८९५ आश्विन सुदी ३ रोज ६ शुभम् — —

१३ उप्रान्त गरीबपर्वर मेरे श्रावण वदि ८ से लेकर अर्जियां बन्देने —१— के चरणोंमे गुजरानी है मेरी अर्जियोंका उत्तरा —१— से नही मरहेमत होता है इस्मे बन्देको बडा मुशकिल होरहा है अगर बन्देसे कोई जान अजान कुसूर बना है तो मेरा कुसूर माफ होवे अगर और कोई सवव है तो उस्की इत्तिलाह मुझे बकिसये बन्दा हरहालमे कुसूवार औ तावेदार —१—का है जहांतलक मेरा जीव रहेगा तहांतलक —१— के हुकुमको बजाऊंगा इन दिनोमे जिस तौरका बात होरहा है सो हजूरमे रौशन है ज्यादा हाल अषवारसे हजूरके मुलाहेजेमे गुजरेगा इन दिनोमे डाकमे अर्जी चिठीका

भेजना महामुशकिल होरहा है जिस तौरसे हुकुम होवे उस तौरसे कारगुजारी करूं मेरी अर्जी –१– मे नही पहोंचती –१– का हुकुम मर्जी मेरे पास नही पहोंचता है इस वास्ते अर्ज कर्ता हूं बाद मुलाहेजा कर्ने अषवारके बन्दा उम्मैदवार इस बातका है के मेरी अर्जियोंका उत्तरा –१– से इनायत हुवा करें इस्के सिवाय अगर हजूर मुनासिब जाने तो इन दिनोमे चार हरकारे मेरे तईनाथ होवें तो काम –१– का बषूबी इजराह रहेगा अर्जी चिठीका इधर उधर जानेमे संभार रहेगा सिवाय इस्के और कोई ततवीर नही है आगे हजूर मालिक और षाविन्द है बन्दा –१– के चरणोंसे नेकनजरका और पर्वर्शका उम्मैदवार है दिल्लीके अषवारका फर्द १ लाहौरके अषवारका फर्द २—१– के चरणोंमे हाजर कर्ता हूं सो मुलाहेजेमे गुजरें ज्यादा क्या विन्ती करूं –१– सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ कार्तिक वदि ३ रोज ७ शुभम् – –

१४ उप्रान्त गरीबपर्वर मेरे दो महीनेसे मेरी अर्जीका जुवाव उत्तरा –१– से नही मिलता है इसी सववसे सारा काम बन्द होरहा है और मैं भी लाचार होरहा हूं क्रिपा कर्के मेरी अर्जियोंकी पहोंचनामा –१– से इनायत होता रहे तो बेहत्तर है मेरी अर्जी क्रिपा कर्के –१– मे गुजरान दीजियेगा हजूरसे १२ अर्जियोंका पहोंचनामा नही मिला है मुझे इस वातसे बडा अंदेश होरहा है इन दिनोमे –१– मे गुजारिश कर्के ४ हलकारे मेरे तईनाथ होवे तो मुनासिब है इसी तौरसे चिठीपत्रका गुजारा होगा जिधरको –१– का मानिस जाता है उधरको चार आदमी अंगरेजके उस्के साथ लगते है हरतौरसे चिठीपत्रका तालाशी लेलेते है इन वातोसे चिठी डाकमे भेजनेमे बडा मुशकिल मालूम होता है जैसा हुकुम होवे सोमाफिक करूं आगे हजूर मालिक और षाविंद है ज्यादा हाल अषवारसे जाहेर होगा इन दिनोमे बन्दा भी दो समुद्रके बीचमे बैठा है मेरी रक्षा कर्नेको हजूर समर्थ हैं सिवाय –१– के चरणोंके और कोई भरोसा नही रषता हूं ज्यादा क्या विन्ती करूं हजूर सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ कार्तिक वदी ३ रोज ७ शुभम् – –

१५ उप्रान्त कार्तिक वदी ३ रोज ७ मे लिषी अर्जी बन्देकी शालिग्रामसिंह पटनेके मुषत्यारके मार्फत हजूरमे गुजरी होगी अहेवाल अषवारका और हाल बन्देका हजूरके मुलाहेजेमे गुजरा होगा बंदेकी अर्ज ये है के भाद्रपद सुदी ३ रोज ५ लिषे दसषत –२– के हजूरसे इनायत हुवे थे सो तो बन्देके पास पहुचे थे इस्से पीछे और कोई हुकुम –१– का और दसषत –२– के मेरे नामसे आजतलक नही इनायत हुवे दो महीनेसे मेरी अर्जीका पहोंचनामा भी हजूरसे नही इनायत हुवी इसी सववसे बंबेको कमाल मुशकिल होरहा है उम्मैदवार हूं के हजूरसे इस अर्जीका पहोचनामा मुझे इनायत होवे जो बन्देकी हरसूरतसे दिलजमै होवे दिल्लीके अषवारका फर्द १ लाहौरके अषवारका फर्द १ हजूरके चरणोमे हाजर कर्ता हूं सो मुलाहेजेमे गुजरे बन्दा –१– के चरणोसे नेकनजरका और पर्वर्शका उम्मैदवार है और जो कारषिजमत बन्देके लायक –१– से हुकुम होवे सोमाफिक बन्दा वजालावे ज्यादा क्या विन्ती करूं –१– सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ कार्तिक वदी ११ रोज १ — — — — —

१६ उप्रान्त कार्तिक वदी ५ रोजमे लिषी अर्जी बन्देकी शालिग्रामसिंह मुषत्यारके मार्फत हजूरमे पहोंची होगी बन्देका हाल हजूरके मुलाहेजेमे गुजरा होगा गरीबपर्वर मेरे बन्देकी अर्ज ये है भाद्र सुदी रोज ५ मे लिषे दसषत हजूरसे इनायत हुवे थे सो तो मेरे पास पहोचे थे इस्के पीछे और कोई हुकुम दसषत मेरे नाम नही इनायत हुवे अर्से २ महीनेकेसे मेरी अर्जीका पहोंचनामा भी हजूरसे नही मिला है इसी सववसे बन्दा कमाल अंदेशेमे होरहा है उम्मैदवार हूं मेरी अर्जीका पहोंचनामा हजूरसे इनायत होवे जो बंदेकी हरतौरसे दिलजमै होवे सिवाय हजूरके चरणोके बन्दा और कोई आश्रय भरोसा नही रषता है इन दिनोमे इधरउधरका गडवड सुन्नेमे आवता है कोई कहेता है नेपालसे लडाई होने लगा कोई कहेता है –१– ने अपने मुल्कमेसे रजीडंटको उठादिया है कोई कहेता है नेपालके रजीडंट छिप कर्के उठगए है इस इस तौरके बात सुन्नेमे आवते है हजूरसे अर्जियोंका पहोंचनामा भी नही इनायत होता है मालूम नही कौनसी अर्जी हजूरमे पहोंचकर मुलाहेजेमे गुजरे है कौनसी अर्जी बिचमे रहेती है दिल्लीमे अन्न महेगा होरहा है गेहूं १० सेर चने १० सेर चावल १२ सेर उडद १३ सेर मूग ८ सेर इस

भाव अन्न विकता है हुजूरके चरणोका बसीला छोड-कर और किसके अपना हाल विन्ती करूं षाविंदीकी नजरसे क्रिपा कर्के मेरी अर्जी –१– मे गुजरान दीजि-येगा और हुजूरमे गुजारिश कर्के कुछ षर्च मेरे वास्ते इनायत होवे ज्यादा क्या बिन्ती करूं हुजूर सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ कार्तिक वदी ११ रोज १ मे व्रजपाल दास साहू काशीवालेके मार्फत भेजी शुभम् — – – – – – –

१७ उप्रान्त गरीबपर्वर मेरे अर्सा २ महीनेका गुजरा है –१– से हुकुम दसषत मेरे हालपर नही बक्शागया है इस अर्सेमे बन्देने बहोतसी अर्जियां हुजूरके चरणोमे गुजरानी है उनका पहोंचनामा भी –१– के दफ्तरसे मुझे नही मिला है मालूम नही कौन सबब होगा अगर कोई कुसूर बन्देसे बना है तो मेरे कसूर –१– से बक्शेजावे और कोई सबब है तो मेरे हालपर क्रिपा कर्के उस्की इत्तिलाह मुझे बक्शिये कार्तिक वदी ३ रोजमे लिषी अर्जी बन्देकी शालिग्रामसिंह मुषत्यार-कारके मार्फत –१– मे पहोंची होगी दुसरी अर्जी कार्तिक वदी ११ रोजमे लिषी काशीमे भेजी सो जमा-दार मन्नूसिंह मेजर रघुपीरसिंहजीके मार्फत हुजूरमे गुजरी होगी इन दिनोमे नेपालतरफका गडबड बहोत सुन्नेमे आवता है मेरी अर्जी हुजूरमे नही पहोंचती है इस वातसे बन्दा लाचार है मुझे जैसा हुकुम होवे जिस तौरसे हुकुम होवे उसी तौरसे –१– की खिजमत-गुजारी करूं बन्दा हरहालतमे कुसूरवार और तावेदार –१– का है जो हुकुम –१– से होवे सोप्राफिक बन्दा बजालावे ज्यादा क्या विन्ती करूं –१– सर्वज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ कार्तिक वदी १२ रोज २

१८ उप्रान्त श्रावण वदी ८ से लेकर्के आज दिनतलक १५।१६ अर्जियां –१– के चरणोमे भेजी है –१– से १ अर्जीका उत्तरा भी नही इनायत हुवा है दो महीनेमे इधरउधरकी चिठियां बिचमे साहेवान पकडलेते है सुन्नेमै आता है १८ चिठियां बेल साहवके पास रषी है मालूम नही उसमे किस किसके नामकी चिठी है मेरी अर्जी –१– मे नही पहोचती है –१– का हुकुम मर्जी मेरे पास नही पहोंचता है इस वातसे बन्दा लाचार होरहा था इस अर्सेमे लक्ष्मण पण्डितजीने दिल्लीसे नेपालको जानेकी तयारी करी थी बेल साहव बहादुर जो दिल्लीके जज्ज है सो इस तालाशमे लगरहे थे इस्मे साहबको षवर पहोंची साहबने लाहौरी दर्वाजेके थानेदारके नाम पर्वाना इस मजमूनका भेजा और कोतवालके नाम हुकुम भेजाके लक्ष्मण पण्डित जो नेपालका रहनेवाला तुम्हारे इलाकेमे उत्तराहै उसे रातमे नजरबन्द रषो बिहान समे हमारे पास हाजर करो माफिक हुकुमके सदाशंकर थानेदार उनको अपने साथ साहबके पास लेगए बेल साहबने लक्ष्मण पण्डितसे सारा वात पूछा पण्डित मस्कूरने इजहारमे कुछ वात वेतौर कहा पहेले कहा नेपालकी –१– मे मुझे कुछ वास्ता नही है फेर कहा बालाशंकरके मार्फत अर्जी नेपालको भेजता हूं फेर कहा १।२ चिठी ज्वालाना-थके मार्फत भेजा है साहबने कहा कोई चिठी नेपालसे तुम्हारे पास आवता है पंडितने कहा हां चिठी गुरुजीका मेरे नाम आया था साहबने गंगाजली हाथमे रषके पूछा पंडित मस्कूरके हाथसे गंगाजली गिरपडा पंडित मस्कूरको मूर्छा हुवा पृथ्वीमे गिरपडे साहबने –१–का लालमोहोर अपने संदूकसे निकाला पंडितजीको कहा देषो तो येह चिठी किसके नामका है और चिठी दिष-लाया कहा देषो तो येह किस्के नामका है पंडितजीने कहा हां येह चिठी तो मेरे नामका है दुसरा चिठी जमादार मन्नूसिंहके नामका है इस्मे जवाव सवाल बेतौर पडगया वाद इस्के बेल साहबने हुकुम दिया ज्वालानाथके घरका तालाशी कर्के जितना कागज षत चिठियां है सव उठालाओ माफिक हुकुमके सदाशंकर थानेदार और बेल साहबके जमादार और सिपाही जाकर्के ज्वालानाथके घरका तालाशी कर्के सारा कागज उठालाए साहबने ज्वालानाथका इजहार लिया चिठियां देषी जो जो चिठी षत उनके कामका था सो साहबने सिमलेको भेजदिया साहवने कुछ कागज ज्वालानाथके पास लाहौरकी सनदें थी सो मागी थी उनके देनेमे तकरार किया था साहबने पंडित मस्कूरको और ज्वालानाथको कैदमे रषनेका हुकुम दिया सदाशंकर थानेदारने अर्ज किया खूदावंद लक्ष्मण पंडित जो है ब्राह्मण है इनको हुजूरने कैदका हुकुम दिया येह जव-तलक कैदमे रहेंगे तवतलक अन्नजल नही भोजन करनेके कुछ समझके साहबने हुकुम दिया इनलोगको इनके

डरेपर लेजाकर नजरबंद रषो ज्वालानाथने अर्ज किया हजूरने मेरा घर तो देषा मगर बालाशंकरसे हजूर पूछे जितनी वात नेपालकी है वोह सव जानता है ढाई सौ षत चिठी नेपालसे आयाहुवा बालाशंकरके घरमे मौजूद है मै तो छै महीनेसे नौकर हूं बालाशंकर सात वर्षसे गोर्षाली –१– का नौकर है उस्को बुलाकर हजूर पूछे उसी समे साहवने हुकुम दिया एक प्यादेदार एक जमादार जाकर्के बालाशंकरको पकडलाओ उस्का षत चिठी सारा उठालाओ माफिक हुकुमके एक थानेदार २ जमादार ७ सिपाही मेरे घरपर आए मेरे घरका षानेतलाशी कर्के जितना कागज षत चिठियों थी सब उठाकर लेगए और मुझे भी पकडकर साहबके पास लेगए साहबने पूछा तुम कुछ नेपालसे वास्ता रषते हो मैने अर्ज किया बन्दा नेपालकी —१— का नौकर है तुम किस किस कामके नौकर हो मैने अर्ज किया जो जो फरफर्माइशका –१– से हुकुम आता है उस्का सरंजाम कर्के भेजता हूं और दिल्लीके अषवार लिखकर्के भेजता हूं साहबने पूछा तुमसे कौन कौनसे राजेबाबूसे लिषत पढत है मैने अर्ज किया सिबाय नेपालकी –१– के और किसू राजासे मेरी निविश्तष्वांद नही है साहबने पूछा तुम्हारी मार्फत –१– के तरफसे किसू राजासे जबाबसबाल होता है मैने कहा मेरी मार्फत किसू राजासे जबाबसबाल नही होता है बन्दा इस कामका नौकर नही है आजतलक किसूसे जबाबसबाल कर्नेको हुकुम भी –१– से मेरे नाम नही आया है साहबने पूछा ग्वालीयरकी सर्कारसे जोधपुरसे लाहौरसे तुम कुछ वास्ता रषते हो मैने अर्ज किया मुझे तीनो सर्कारोसे कुछ वास्ता नही है साहबने कहा कोई तुम्हारा षत पकडाजायगा तो तुम्हारे हक्कमे बुरा होगा मैने अर्ज किया ग्यालियरके मुकद्दमेमे अथवा जोधपुरके मुकद्दमेमे कोई चिठी या षत मेरा पकडाजावे या किसू तौरसे येह वात हजूरको साबित होवे तो मै सर्कारका गुनागार हूं साहबने पूछा येह वात सत्य बयान करो नेपालके महाराजका मतलब क्या है मैने अर्ज किया मै नही जानता हूं —१— का क्या मतलब है साहबने पूछा बडा ताज्जुबका वात है सात वर्षसे तुम गोर्षाली —१— का नौकर है और तुमको —१— का मतलब नही मालूम है मैने अर्ज किया हजूर जानते है के जो आदमी चार रुपै दर्माहा षानेवाला अदना छोटा चाकर होता है उस्से षाबिन्द कब कहेते है के मेरा येह मतलब है सो बन्दा तो नेपाल —१— का एक अदना चाकर भिक्षा मागनेवाला है कुछ बन्दा नेपालको —१— का अहेलकार नही है–१– के भारदारोमे नही है —१— के मुसाहेवोमे नही है मुझे किस तौरसे मालूम होवे के —१— का येह मतलब है इस वास्ते —१— के मतलबको मै नही जानता हूं वाद इस्के साहबने हुकुम दिया एक सिपाही बालाशंकरके घरपर रहे एक सिपाही ज्वालानाथके साथ रहे चार सिपाही लक्ष्मण पंडितके तईनाथ होवे इनलोगोको नजरबंद रषो येह लोक आपुसमे बात भी कर्ने नही पावें सो गरीबपर्वर मेरे उधर तो मुझे मालूम नही है नेपालमे किस तौरका बात होरहा है परंतु यहां तो जो कुछ होना था सो होगया जितनी मेरे बुजुर्गोको हुर्मत थी और —१— की दीहुई हुर्मत थी सारी हुर्मत विगडगई सारे घरका कागज षत चिठियां बेलसाहबके हजूरमे पहोंची है देषाचाहिए जिस रोज मेरा कागज देषाजावेगा उस रोज कैसा होवेगा अभीतलक मुकद्दमा लगरहा है हमलोग नजरबंद है इस हालतमे हजूरके चरणोके आश्रय लगरहा है जिस तौरसे बने उस तौरसे —१— ईश्वररूप होकर्के सहस्र भुजा धारण कर्के मेरी रक्षा करें गरीबपर्वर मेरे इस अवस्थामे महामुश्किलमे तलवारके नीचे वैठ कर्के येह अर्जी लिषकर हजूरमे गुजरानी है —१— मुझे अपना नमकपर्वदा जानके अथवा ब्राह्मण जानकर्के जिस तौरसे बने हजूर मेरी रक्षा करें ज्यादा हाल अवसर पायकर्के पीछेसे विन्ती करूंगा ज्यादा क्या विन्ती करूं —१— सर्बज्ञ है जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ कार्तिक सुदी १४ रोज ४— — — — — — — —

१९ उप्रान्त ईश्वर मेरे बन्दा तीन महीनेसे हजूरके हुकुमको देषरहा है मेरी अर्जी हजूरमे नही पहोंचती है हजूरका हुकुम मर्जी मेरे पास नही पहोंचता है बन्दा इस्से लाचार है कार्तिक वदी ५ रोजमे लक्ष्मण पंडितजी औ बन्दा और ज्वालानाथ तीनो आदमी बेल साहब बहादुरके हुकुमसे कैदके तौरसे हमलोग नजरबंद बैठे है ज्यादा हाल दुसरी अर्जीसे जाहेर होगा हुकमी कासदके मार्फत अर्जी हजूरमे भेजा है क्रिपा कर्के मेरी अर्जी उसी समे —१— मे गुजरान दीजियेगा अर्जीका

जुबाब इसी मानिसके हस्ते भेजदीजियेगा इस आदमीसे पूछियेगे किस तौरसे रस्तेमे चिठीका गुजारा हुवा है अपने चरणोको क्रिपापूर्वक जिस तौरसे बने हमलोगका उद्धार कीजियेगा ज्वालानाथने पहेले तो मुझसे वचन किया था मै तुमसे दगा नही करनेका हूं परंतु अब मुझे मालूम हुवा मेरे हक्कमे ज्वालानाथने बडा विश्वासघात किया है चार षत ज्वालानाथके कागजोमे मौजूद है सो बेल साहबके पास रषे है मेरे कतल करनेमे कुछ बाकी नही रषा है मालूम नही—१—मे किस किस तौरसै मेरी वदी लिषी है इन बातोंके लिषनेका अवसर पाउगा तो हजूरमे अर्ज करूंगा ज्वालानाथ मेरा कातिल है —१— के चरणोसे और —२— के हजूरसे इस बातका इंसाफ चाहता हूं जर्नेल मातबरसिंहजीको मेरा बहोत बदा लिषा है उस्के जुबाबमे षत आया था सो षत पकडागया है अर्जुन थापाजीको मेरा वदी लिषा था सो षत पकडा हुवा बेल साहबके पास मौजूद है मेरा ओर उस्का इंसाफ नेपालके दर्बारमे और —१— के हजूरमे होवेगा ज्वब मै अपने इंसाफको पहोंचूगा ज्वालानाथ येह बात चाहता है नेपालके दर्बारसे बालाशंकरको जो टुकडा मिलता है सो मौकूफ होजावे ज्वादा क्या विन्ती करूं हजूर सर्वज्ञ है जान अजान कसूर माफ होवे सं ६८९५ कार्तिक सुदी १४ रोज ४ सुभम्— — — —

२० उप्रान्त गरीबपर्वर मेरे जितनी अर्जियां बन्देने हजूरके चरणोमे भेजी थी जमा १९ अर्जीकी नकल जो अहेवाल ४ महीनेमे गुजारा था मैने हजूरके चरणोमे भेजा है क्रिपा कर्के मेरे हालको हजूर मुलाहेजा करें बन्देने कोई बात ऐसी नही है जिस्के हजूरमे इत्तिलाह नही करी है चिठी अर्जी —१— मे नपहोचने कर्के मै लाचार होगया था बाद इतना अहेवाल गुजरनेके मार्ग वदी रोजमे दो षत ज्वालानाथके नाम नेपालसे आए थे किसूके तरफसे सो षत लेकर्के ज्वालानाथ साहबके पास गया अर्ज किका येह षत नेपालसे आए है हुकुम होय जैसा करूं साहबने अपने सामने षत पढवाये षत अपने पास रषलिए हुकुम दिया आगे भी इसी तौरसे कर्ना होगा साहबने ज्वालानाथके कागज सब फेर दिया सिपाही जो उनके पउर तईनाथ किया था सो उठादिया ज्यादा बात जो ठहेरा है सो लिषने नही सकता हूं पंडित लक्ष्मणजीको साहबने बुलाया जो लालमोहोर उनके नाममे आया साहबके पास रषाथा सो षोलकर उनसे पढवाया बेल साहबने हुकुम दिया तुम्हारे वास्ते —१— से हुकुम आया तुमको नेपाल जाना होगा पंडितजीने अर्ज किया भिमस्युराजीके रस्तेसे होकर्के जाउंगा साहबने हुकुम दिया तुमको कोएलके रस्तेसे जाना होगा मार्ग वदी २ रोजमे बेल साहबने एक चपडासी साथ कर्के कोयलके साहबके नाम चिठी लिष कर्के पंडित मस्कूरको कोयलको रवाना किया इसी तौरसे थाने व थाने जिले व जिले पंडित मस्कूर नेपालमे पहोंचेगे मेरे वास्ते आज दिनतलक बेल साहबने कुछ हुकुम नही दिया है इसी सबबसे लाचार होकर सारा काम बंद किए बैठा हूं बेल साहबका हुकुम होवे अथवा —१— से हुकुम मेरे नाम इमायत होवे जब काम करूं —१— का तावेदारी बजाउं गरीबपर्वर मेरे जिस रोजसे —१— के चरणारविन्दका मैने आश्रय लिया है उसी रोजसे परमेश्वरको भी मै भूलगया हूं मैने तो —१— को परमेश्वर रूप कर्के माना है —१— परमेश्वर रूप होकर्के विश्वंभर रूप होकर्के मेरा उद्धार करें और मेरा पालन करें आठ महीनेसे —१— से कुछ षर्च मुझे नही इनायत हुवा है रुपैके विना किस तौरसे मेरा गुजारा होगा उम्मैदवार हूं कुछ षर्चके वास्ते —१— से हुकुम होवे —१— के चरणोसे उम्मैदवार हूं कुछ इज्जत मुझे बक्शिश होवे जो दिल्लीमे मेरा हुर्मत सांबिक दस्तूर बनारहे अब मेरा हुर्मत बिगडगया है और हजूरका दर्बार इज्जतबक्श है ज्यादा क्या विन्ती करूं —१— सर्व है जान अजान कुसूर माफ होवे सं १८९५ मार्गसित सुदी ७ रोज २ मुकाम दिल्ली सुभम्— —

भिक्षुकस्य कोटि कोटि प्राणाभाः सन्तु
भिक्षुकस्य कोटि कोटि शुभाशिषः सन्तु

—०—

नं. ४१

अर्जि— — — — — — — — —
उप्रान्त देसतर्फको हाल हकिगत बुझन मानीस पठाइराष्याको छ जो षवर आउला पछि विति गरी पठाउला भनी अघिका अर्जिमा विति गरी पठायाको हो मंसीर महिना लषनौबाट

चकलेदार हाकिम दर्सनसिं वलिरामपुर आइ लडाइ गरि जिति ९ तोप लग्यो २ सय जवान काटिगया ३ सय जवान वेह्रिवाढि लग्या जगामा आफ्ना सिपाहि राषि रुपया तर्त-हसिल गरि लग्या राजा भागि अंग्रेजका मुलुकमा वस्याका छन् पौषमा फेरि उहि चकलेदार नानपारका राजा मनहरो षांसित लडाइं गर्न गैरहेछ ७ दीन ७ रात तोपका अवाज चल्याको सुनिथ्यो हारजीतको हाल तहकित आयाको छैन भन्या षवर ल्याया अरू षवर पटनामा रहन्या सालिग्रामले मलाई लेष्याको चिठी विजिनिस चढाइ पठायाको छ विस्तार विजिनिसबाट जाहेर होला पौषका ११ दिन जांदा सुव्वा गोसाई शिववक्स पुरिलाइ नेपालतर्फको रवाना गरि हुकुम-वमोजिम गोसाञीलाइ लालमोहर र मोहरवमोजीम आल-माल दिलाइदिन्या काम गऱ्यां मलाइ हिसाप र निसाप भेटाइदेउ भनी गोसाञी भंछन् जुनापमा पुगी बिस्तार विति

अ ३ ल आहाको षैषवर जथास्थितै छ अवप्रान्त पाया सुन्याको षवर पछि विति गरि पठाउंला सदय हृदया-नन्द प्रभू चरणेष्वलमति विस्तरेण— — — — —

इत सदा स्यवक सिहवीर पांडेको मेदिनीमिलित
कोटि कोटि साष्टांग कुर्णेज कुर्णेज कुर्णेज कुर्णेज
कुर्णेज

इति सम्वत १८९८ साल मिति पौष वदि ११ रोज ६ मुकाम चुटवल शुभम्

नं. ४३८

श्री ५ सर्कार श्री ५ महाराज श्रीराजकुमारात्मज प्रभु साह

१ २ ३

अर्जि— — — — — — — — —

उप्रान्त आश्विन शुदि १३ रोज ६ का मितिमा भयाका हुकुमको लालमोहर कार्तिक वदि ३ रोज ४ का मितिमा आइपुग्यो हरफ हरफ पढी शिर चह्राञा कुम्मेदान मित्रलाल पाध्याले डांकुका सर्दार मंगलसिं फत्यसिंसमेत डांकुहरू पक्री अंग्रेजका सपुर्द गरी रसिद लिन्या काम बढिया गऱ्याछन् डांकु प्रक्रन आउन्या साहेवले हाजसन साहेवलाइ लेष्याको अंगरेजि षत हाजसन साहेवका सपूर्द भयो तुलसिपूरका राजावाट आयाको फार्सि षत कपतान वालुसाहेवले तंलाइ लेष्याको रहेछ फार्सिको हिंदवीसमेत पठाइवक्स्याको छ कुम्भेदानले डांकुहरू प्रक्रदामा षर्च भयाका ४०० रुपैया दीपठाउन्या काम गर मोजरा वक्सौंला ति डांकुहरूछेउ धनदौलत प्रसस्त छ भन्या लेषी आयाको हो कतिसंम हात लाग्यो अंगरेजहरूले इनाम दिया भन्या सोसमेत लि सर्वै जम्मा गरि विति गरि पठाउनु कालिजङ पल्टन सल्यानमा छंदैछ सल्यान डुल्लु दैलेषमा साविकवमोजिम पल्टन कंपनि आहांवाट पुगंजीसंम सवुज पल्टनका सय नाल र सुवेदार-संमका १।२ पगरि राषी फेला पऱ्याका डांकुहरू पक्री अंग-रेजका सपूर्त गरि रसीद लिनु भन्या कुरा अह्राई पल्टन ली कुम्भेदान मित्रलाल पाध्याले पाल्पामा आउनु औ अघि डांकु पक्रम आउन्या साहेवले तंलाई लेष्याका फार्सि षत-माको कुरा हेरि उत्तर मिलाई डांकुहरूका जियलाई केहि नहवस् भन्या वढिया वेहोराको तेरो चिठि लेषी पठाउन्या काम गर्नू अवउप्रान्त आहां लडिकावाला छोडी गोरषपूर पल्टनमा जो भर्ति हुन जाउला सो पछि दुष पाउला भन्या उर्दि दिन्या काम गरिराष्नु लषनौका नवाफको चकलेदार संषर दयाल पाठकहरू स्युराजमा आयाको कुरा ति आप-सैमा षडवड परी नमिलि आयाका रह्याछन् कि अंगरेजसंग षडवड परि आयाका रह्याछन् पैल्हे जस्ताको तस्तो वुझि तल १।२ करोड र उपल्लो २०।२५ करोडसम्म रुपैया दिने सक्न्या रह्याअन् कि रहेनछन् अभ्यन्तरसंग पाका मानिस पठाई सर्वै कुरा जस्ताको तस्तो गरि पछि तफावत कति नपर्न्या गरि बुझि विति गरि पठाउन्या काम गर भन्या हुकुम आयाका अर्थ बहुत वढिया योग्य हुकुम लेषी आयेछ सेवकले षटाई अह्राइ पठायाको कुम्भेदानले गऱ्याका कामको विवेक...१...बाट गरिवक्सनुहुन्यैछ कपतान वालुसा-हेवले लेष्याका फार्सि षतको सिदुवी उतारी पठाइवक्सनुभ-याको आइपुग्यो डांकु पक्रदामा षर्च भयाका ४०० रुपैया हुकुमवमोजिम कुम्भेदानछेउ पठाइदिन्या काम गर्छु अंगरेजले इनाम दिया नदियाका कुराका अर्थ मंगलसिं सर्दार पक्री सपूर्त गर्न जान्या जमादार कांसिराम घर्ति आइपुग्या र विस्तार सोद्धा मंगलसिलाई षटौलाको सवारि गराई चौत-रफि चारगजको हातसित सिपाहि राषि गयाका थिऔ पैल्हे उसलाई देषन्या हलकारा पठायो र हेरि हां मंगलसिं सर्दार है भनी गयो फेरि मुनसि आयो हेरि गयो मुनसिसित संगै भै आफु आयो र मंगलसिं वादशाह सलाम भनि हात उठाइ सलाम गऱ्यो मंगलसिं पनि षटौलावाट उत्रि सलाम गऱ्यो किउं मंगलसिं वादशाह हमने तुमको षातिर षाके चिट्ठिपर चिठि कैदफे लिषा तुम किउं नआया आउते तो तुम बडा आदमि होता तुमको राज मिलता राजा होते नआये येस्ता फजियत पाया भनि मेघडवन साहेवले भन्यो र तुमारा

हमारा मुलाकात होनेका हमारा करममे इसि तरहसै लिषाथा हुवा अंगाडि राज मिलता तो अवभि नमिलेगा इससे क्या है जो हमारा किस्मतमे लिषा है सोइ होगा भनि मंगलसिले जवाप दियो रिसालाको ज्मादारले किउं मंगलसि जव हमारे हातमे कवुजा था वडे वडे राजे हमारे पयरमे गिर्तेथे जव ऐसे ऐसे गिदड भि मंगलसि जव कहने लगे भनि मंगलसिले भन्यो किउं तुमको कुछ षवर है मंगलसि वादसाहके दोचार पल्टन नवाफका फौज जगै जगेका राजाका फौज होकर्के ६ सवा कोसके धावा कर्के मंगलसि वादसाहको तिन वरस हुवा पकडने नहि सके गोर्षा...२... से दोस्ति होनेसे हमारे साहवने...२... के हजूरमे मैंगलसि वादसाहको पकडनेके वास्ते इतलाय किया नाजि वुटवलके काजीसाहेव रणदल पांडेको मंगलसि वादसाहको पकडो कहेके लालमोहर आया बडा तर्किफसे काजिसाहवने पकडा-गया क्यावात है इस वातका वयान लाठसाहवसे बेलायेतमै जाहेर होगा वेलायेतसे लाठसाहवको हुकुम आयेगा...२...को तौफा चिज आयेगा काजीसाहेवको तोफा चिज पल्टनको इनाम नेपालमै रहनेवाला रजिडंट साहेवके पास आवेगा फेर...२... के हजुरमे साहेवलोगसे तोफा चिज गुर्ज्रगा..२.. से काजिसाहेवके पास आयेगा काजिसाहेवने पल्टनको इनाम वांटेजायेगा वडा इनाम होगा भनि साहेवले भन्या इनाम त दियेनन् भनि ज्मादार कासिराम घर्तिले विस्तार गर्‍या मुन्सि आईपुग्यापछि जो भयाको निस्तुक षवर लेषि चह्राई पठाउंला सुवेदार येक र सय नाल सल्यानअड्डामा रहन्या साविकवमोजिमका लस्कर नआउंज्याल पठाईदिन्या काम गर भन्या हुकुम आयाका अर्थ अघि जो काजमा जान्या ७ पट्टि सवै विराम भइ विछाउनामा पर्‍याका छन् मर्दैछन् भन्या षवर आउंछ जो वांच्याका कर्तिज्याल आराम हुन्छन् नाम ज्यादा जगा देसदेसावरका मानिस आउंछन् भनि वुटवल जांदा लस्कर सामेल भै भारि लस्करसित जादुपर्न्या दस्तुर रहेछ वुटवल जान्या वेला पनि आयो साह्रै पातलो पर्ला भनि १ सुवेदार १ ज्मादार ६० जवान सिपाहि पठाउन्या काम गर्‍यां ७ पट्टि विरामि १ पट्टि सल्यान जान्या वांकि १४ पट्टि रहन्छन् येस्मा काज विरामि विदा गरि १ पल्टन जति वुटवल जान्या हुनन् डांकुहरूछेउको लुटपिटको हात लाग्याको कस कसछेउ क्या क्या छ कति कति छ ताहां रहन्यावाट सो षसोषास लेषाइलिनु जाहावाट पठायाका सुवेदार जामादारसमेत पट्टि ताहां राषी हुकुमवमोजिम फेला पार्‍याका डांकुहरू पक्री अंगरेजका सपूर्त गरि रसिद लिनु भन्या कुरा अह्राई पल्टनका विरामीहरूको थान गरि हिडन सकन्या साथ लि आउनु भन्या कुरा कुम्भेदानलाई लेषि पठाजा उनहरू आइपुग्यापछि उनहरूले कहांकाको विस्तारसमेत डांकु पक्रदामा लुटपिट गरि जस जसले ज्या ज्या लियाको होला जनोजात तपसील षोली फर्द उतारी चह्राइ पठाउन्या काम गरुला जो हुकुम भै आवला सोवमोजिम गर्नान् मुन्सी आइपुग्यापछि ति डांकुहरूका जियलाइ केहि नहवस भन्या वढिया वेहोराको मेरो चिठि डांकु पक्रन आउन्या साहेवलाइ लेषि पठाउन्या काम गरुला जाहा लडिकावाला छोडि गोरषपूर पल्टनमा भर्ति हुन जान्याले पछि दुष पाउला भन्या उर्दि अघि पनि सुनाइदियाको हो फेरि पनि सुनाउन पठाइदिजा लषनौवाट आउन्या संषरदयाल पाठकहरूको अघि षवर ल्याउन्या पछि...३... को कारोवारि डिट्टा मनिरत्न हो जाहा दसै मात्र आयाको थियो आजकाल अलिक विरामी छ निको हुन लाग्यो तसैसंग षवर्दार पाको मानिस षटाइ हुकुमवमोजिमको वेहोरा निस्तुक सोधि तनको षुवि मतलव काहांसंम रहेछ जस्ताको तस्तो ठहराइ तफावत कत्ति नपर्न्या गरी लेषी पठाउनु भन्या कुरा अह्राई पाठकहरूछेउ पठाउन्या काम गर्छु इनहरूले लेष्याको विस्तार हजूरमा विति गरि पठाउन्या काम गरुला विज्ञ प्रभु चरणकमलेषु किमधिकम् इति सम्वत १८९७ साल मिति कार्तिक वदि रोज मुकाम तान्सेन शुभम् — —

सदा सेवक रणदल पांडेकस्य कोटि कोटि कुर्नेस
साष्टांग दंडवत्सेवा सेवा सेवा सहस्रम् शुभम्— —

—०—

नं ९७

अर्जि– — — — — — — — — — —

उप्रान्त गवर्नर्जनरल पश्चिम गयादेखि याहां मामूलि दर्वार भयाको थिएन आश्विन शुक्ल ५ रोज ७ का दिन साहव सिक्रिटरिकाहां दर्वार भयो हजूरका मिजाज मुवारकको षैर आफियत सोध्या वहुत षुसि वाषुसि हुनुहुन्छ भनि जवाव दियां भाद्र शुक्ल १२ का दिन कावुलका किल्लामा अंरेजको अमल भयो भन्या षवर याहां अषवारमा छापियाको छ फारसि अषवार २ हजूर्मा चढाई पठायाका छन् नजर्फर्माई वक्स्यागया कावुलको हवाल जाहिर होला ईति सवत १८९९ साल मिति आश्विन शुक्ल १० रोज ६ मोकाम कल्कत्ता चितपूर शुभम् — — — — — — — — —

सेवक लोकरमणोपाध्यायको वेदोक्त शुभ आसिर्वाद
सहस्रम्– — — — — — — —

कंकेश्वरीको गूठीव्यवस्था

—शङ्करमान राजवंशी

श्री कंकेश्वरी चामुदीव्यै नमः ॥ ॥अथ॥ ॥ शुभसम्वत् ९९८ साल मिति चैत्रवदीचतुर्दशीया शुभदिनस झिथिथि पूर्षावाज्या आजुपिसं श्री कंकेश्वरी चामुण्डादेवीया आवाहनायाना मेषाहुतिहोम यज्ञादि पूजाआजा दछिया पर्वदिनस गुठी न्यायगु गुठीदोहलपातगु दानपत्र तामापत्र मदयाओंगु कालथिथि गुठीयार जनपीसकेलेंमुना सल्लाहसाहुतिजुगु जुल ॥ ॥ थुगु सल्लाहसं गुठीयार पतिया सल्लाहनं थुगु दनिसें कोसं चोयातयाथेंनसीध्वाकावुपीक ५ या वामुरी न्हमुरीत्या चिकं फछी दुतकया कोसं चोया तयागुथें पर्वपर्वयात मागु पूजायाना गुठी न्यायगु जुल ॥ ॥ थुगु दनिसें गुठीन्यायकेगु पचिपिकासे दयकागु जुल ॥ ॥ थुगु पचिपिकास चोयातयाथेंयाना छिथिथि गुठीयार पनिसे समुच्चय जुया दयदसं श्री कंकेश्वरी चामुन्द्रदेवीया गुठी न्यायका चोनगु जुल ॥ थुगुखसं गुठीयार सनानं क्रगडातकडा लोभयाय मदु जुल ॥ क्रगडातगडा लोभयावसा थोपचिपिका केना वाहेक यायेगु जुल ॥ ॥ निदानयातसा सदाका शुभजुयुगु जुल ॥ ॥ निदानमयातसा पंचमहापातकलायु जुल ॥ ॥ ॥

गुठी न्यायके घाट

निमन्त्रणापूजान्हु १ भुगतीमुगतीस्वयगुन्हु १ द्योपूजायानामेस्यानाछोयेलाभूयायेगुन्हु १ मुलदिपाहाचह्रे पूजान्हु १ श्री चामुण्डादेवी ठाहांविज्याकेगुन्हु १ पुटसिन्हसिन्हुतिना भोजनयायगुन्हु १ चतुर्थीयाना मतकायेगुन्हु १ ॥ ॥

निमन्त्रस पूजासं यायमागु थितिः

पालाह्मनं लयसेवाजोलंपूजादथकेगु जुल ॥ ॥ चक्रेश्वरी थकालीह्मसेनं श्री कंकेश्वरीदेवीया थासं वना पूजायानां यावजि पौवजि मुस्या पालु छोयला संन्या तुकंकाला सिनामुनि कसुतया समयवजि फछिया गुठीयार सकलेचोना पूजासिधयेब समय नयगु जुल ॥ ॥ न्हिने वजिपछि छोयला मुस्या पालुतया जंवोसलिखे हचाउथ्वलुना गुठीयार सकलसिया हचाउथ्व नंस्वययगु जुल ॥ ॥ जंकोधुंपीं मचातसहितयात भाग वियमागु जुल ॥ ॥ कंघसं भौयचा वयमदु ॥ पैनविधुंपीं ह्मायमचानं ययेमदु ॥ ॥ ॥

भुगुतिमुगुति स्वयगुसं यायमा थिति

गुठीयारपि सकके मुना मेस्ववनेमागु जुल ॥ ॥ मेस्वया ल्याहाववा भुगतीमुगुती स्वयगु लुल ॥ ॥ चाकुकायमागु जुल ॥ ॥ वहनि इतुंवहालस गुठीयार सकले चोनाह्मति पछिपछि वजियता वोधासातया जंवोसलीतया जहानप्रभृति याकाभोजन नयगु जुल ॥ ॥

छोयलाभु दिनसं यायमागु थिति ॥

पालाकह्मनं लयसेवाजोलं पूजादथकेगु जुल मूह्मचं पूजाकु कोवियका इतुंवाहालजुका लुकुंपिनेवना कंघस थेनकाव थकाली चक्रेश्वरीह्मनं पूजाययधुनेव मेस्याय धुनंका मेया गर्धनयाला हाकुछोयलाछुया निमन्त्रणाखुनुथ्यें ये याना समय नयमागु जुल ॥ ॥ ॥ पालाकह्म नायनं मेस्यायेमागु जुल ॥ मेसयाला कोवियका इतुंवहाले भरीकोठासं तयेगु जुल ॥ न्हिनेगुठीयार सकलेंमुना भोजनयायमागु क्वासाघासाफुकं जोरेयाना गुठीयार सकलसियांजहानप्रभृतिमुंका पछिपछि तया वोधासा जंरोसलीतया छोयलाभूयायगु जुल ॥

चह्रे पूजाखुनुयायमागु थिति ॥

पालाकह्मनं देगुवहाले जाकिफछियाजाथुया पूजायाय मागु सार्जामफुकफाकं जोरेयाडडणवतयगु गुठीयार पनिसक-

नसियां सिमातह्म ह्मवया गोजा दयका पूजाभदयके जुल चक्रेश्वरी नकिनं चतामरीछुया वौदयका जोरेयायमागु जुल ।। ।। न्हिने गुठीयार सकलेंचोना क्वाकाघासा जोरेयायमागु जुल ।। वहनि लुकुंपिने चक्रेश्वरीन चक्रेश्वरीनकीचोना लयसेवाजोलंतया लुकुमहाद्यो पूजायायगु जुल ।। चक्रेश्वरीनकीनं चिपंथियमागु जुल चक्रेश्वरीचिपंथियम्वाल।। ।। लुकुमहाद्योपूजा सिधयव इतुंवहालसवयालिन्हतिना न्हेथुखुनुथें वोभागतया भोजन नयगु जुल ।। ।। भागनंवियमागु जुल ।। ।। भोजनसिधयव कंघसवना पूजासार्दामतया जोज्ञयाना पमांत थकालीयाना चक्रेश्वरीं पूजायायमाल मांसाहुतियासारदाम जोरेयाना मांसाहुतिपूजायायगु जुल लारीआरीनं कायमागु जुल कंघसं वदेछुयधुनपि कायमचा सकलेंक्या ।। चक्रेश्वरीनकीह्मछह्माथ्या मेपिंमथ्यात जुल कंघसंमांसाहुति मेषाहुतियज्ञ होमादि सिधयव क्वाकाघासातया चंघसं वको कायमचापिंत भोंजन भागतया भोजन नकेगु जुल ।। ।। श्री कंकेश्वरी चामुण्डायात सघंवियमाल ।। ।। चत्राहालेमाल गणचक्रयायमाल ।। ।। थुलिधुनकाव मुखसिद्धियका दिगुच्याका ल्याहां वय जुल ।। ।। पमांतयत प्रसादभागवियमाल जुल ।। मूह्मे निहाजाना सुहयापूजायायत बल ग्वयमाल जुल ।। ।।

ज्योगालसंथतिगु दिनसं यायगु थितिः

छोयेलाभुखुनुथ्येंये याना जोरेयाना गुठीयारपनिसकलसिया भोजन नयमागु जुल न्हिने जोरेयायमाल जुल वहनि श्री कंकेश्वरी चामुण्डादेवीयात न्हेतिपलेजायका लसकुशयाना सघंविया देगुवहालेयंका चिपंथियका प्रसादकया गुठीयारप्रभृनि सकसितं प्रसाद सघंवियमाल जुल ।।

पूसिह्मतिगुदिनसं यायमागु थिति

न्हिने सकलगुठीयार समुच्चयजुया क्वाकाघासा जोरेयायमागु जुल ।। ।। वहनि चह्मे पूजायाप्रसाद सिन्ह तिना सकलें गुठीयार पनिसेनं चोनाव छोयलाभुखुनुयाथ्येंये भोजन नकेमागु जुल ।।

चतुर्थिपूजासं यायमागु थिति

चैत्रशुक्लयाद्वितीयाखुनु चतुर्थी जुल ।। ।। थुखुनुयादिनसं पालाङह्मनं लयेसेवा जोलं पूजा जोरेयायमाल जुल।। ।। कंघसं थेनकाव चक्रेश्वरीपूजायानाली मतकयापूजाविसर्जनयायगु जुल ।। ।। पूजाकु मूह्मनं कोविय माल ।। पूजासिद्धयव गुठीयार सकलें चोना निमन्त्रणाखुनुथ्ये तया समयनयमाल जुल ।। ।। न्हिने गुठीयारपनिसकले चोना क्वाकाघासा जोरेयायगु जुल ।। ।। वहनिगुठीयारपनिसकलें जहानप्रभृतिचोना छोयलाभूयाथ्यंयना भोजन नकेमाल जुल ।। वोसंमेसया खोसिकातयमाल जुल अनंली पाल्हायेगु जुल ।। ।।

गुठीसंदुनातवगु थसुजाः ।।

कंसया धौपति २ तगोकलश १ कोतपा १ सिह्मू २ कंसधाला १ कंललंपिचा १ खेचाभू १ ईनायपगो १ कंसपात्र १ ह्मसकं १ सिजसला १ सिजताहाप १ त्वादिवा १ सिजताहाप १ तगोवाता १ यांखासी १ सिजत्वा १ कंसमादिछापा १ सिजकोतला १

थकाली श्री हर्ष गुभाल किलायको — —१
कुलहर्ष गुभाल लकाननी — — — —१
बेखारत्न गुभाल ताहानी — — — —१
ज्ञानी गुभालनी किलायको — — —१

—०—

नेपालीमा अनुवाद

श्री कंकेश्वरी चामुण्डादेवीलाई नमस्कार ।। अव ।। शुभ संवत् ९९८ साल चैत्रवदि चतुर्दशीको शुभ दिनमा हाम्रा आपना पुर्खा बाजे बराजुले श्री ककेश्वरी चामुण्डादेवी आवाहन गरी मेषाहुतिहोम पूजाआजा वर्षेपिच्छे गूठी चलाउन गूठी राखिदिएको दानपत्र तामापत्र नभएकोले परस्पर गुठियार सबै मिली सल्लाहसाहुति भयो । यस सल्लाहबमोजिम यस वर्षदेखि तल लेखिएबमोजिम नसिढोका खेत रोपनी ५ को धान मुरी साढे सात तेल एक पाथी उपर गरी तल लेखिएबमोजिम पर्व पर्वमा चाहिने पूजा गरी गूठी चलाउनुपर्ने भयो । यस वर्षदेखि गूठी चलाउने पत्र बनाइयो । यस पत्रबमोजिम गरेर हामी परस्पर गुठियारहरू मिलेर वर्षेपिच्छे श्री कंकेश्वरी चामुण्डादेवीको गूठी चलाउने भयौं । यस कुरामा गुठियार कसैले झगडातगडा गर्नु हुंदैन । झगडातगडा लोभ गरेमा यो पत्र देखाई बाहेक गर्ने

भयौं । पालन गरेमा सदाकाल शुभ होला । पालन नगरे पंचमहापातक लाग्ला ।

गुठी चलाउने दिन

निमन्त्रणा पूजा दिन १ भुक्तिमुक्ति हेर्ने दिन १ देवपूजा गरी रांगो काटी छोयलाभू गर्ने दिन १ मूलदिन पाहांचह्रे पूजा दिन १ श्री चामुण्डादेवी माथि ल्याउने दिन १ पुट-सिह्न टीका लगाई भोजन गर्ने दिन १ चतुर्थी गरी वत्ती लिने दिन १ ।

निमन्त्रणा पूजामा गर्नुपर्ने थिति

पालो पर्नेले महीना महीनामा सेवा गर्ने सराजाम पूजा बनाउने । चक्रेश्वरी थकालीले श्री कंकेश्वरीदेवी थानमा गई पूजा गरी स्याहबजी, च्यूरा, भटमास, अदुवा, पोलेको मासु, सिद्रा, तोरीको साग, सिकेमूला, केराउको चटनी राखी सलैबजी एक पाथी गुठियार सबै वसी पूजा सिद्धिए-पछि समय खाने । दिउंसो एक पाथी च्यूरा, पोलेको मासु, भटमास, अदुवा राखी मऱ्हौला पात्रमा रातो जांड राखी गुठियार सबले खाने भयो । अन्नप्राशन भइसकेका केटाकेटीहरूलाई समेत भाग दिनुपर्छ । कंकेश्वरीमा बुहारी-हरू आउनु हुंदैन । विवाह भइसकेका छोरीवेटी आउनु हुंदैन ।

भुक्तिमुक्ति हेर्ने दिन गर्नुपर्ने थिति

गुठियार सब मिली रांगो हेर्न जाने । रांगो हेरी फर्के-पछि रांगो काटी पोल्ने, कमरको छाला सांधेर चमेना गर्ने । बेलुका इतुंवहालमा गुठियार सबै वसी प्रत्येकलाई आधा माना च्यूरा व्यंजन राखी मऱ्हौला पात्र राखी जहान परिवार सब वसी भोजन गर्ने ।

छोयलाभू (पोलेको मासु राखी भोजन गर्ने) को दिन गर्नुपर्ने थिति

पालो पर्नेले महीना महीनामा सेवा गर्ने सराजाम पूजा बनाउने । मुख्य मोहीलाई पूजा भारी बोकाएर इतुंवहाल भई ढोकाबाहिर पुगी कंकेश्वरीमा गई थकाली चक्रेश्वरीले पूजा गरिसकेपछि रांगो काटिसकेर रांगोको गर्धनको मासु पोलेर निमन्त्रणाको दिन जस्तै गरेर सह्राय खाने । पालो लिने नाइकेले रांगो काट्नुपर्छ । रांगोको मासु बोकाएर ईटुंवहालको भण्डारकोठामा राख्ने । दिउंसो गुठियार सबै मिली भोजनलाई चाहिने व्यंजन तयार गरी गुठियार सबैका जहान परिवारसमेत भेला भई आधा आधा माना च्यूरा मऱ्हौला पात्र पोलेको मासु राखी भोजन गर्ने ।

चतुर्दशी पूजाको दिन गर्नुपर्ने थिति

पालो पर्नेले देगुवहालमा एक पाथी चामलको भात पकाई पूजालाई चाहिने सराजाम सबै जोरिराख्ने । सबै गुठियारका स्वास्नीहरू आई गोजा (भातको चैत्य) बनाई पूजासराजाम बनाउने । चक्रेश्वरी नाइकेनीले चतामरी बनाई बली बनाई जोरजाम गर्ने । दिउंसो गुठियार सबै बसी व्यंजन तयार गर्ने । बेलुका ढोकाबाहिर चक्रेश्वरीले चक्रेश्वरीनाइकेनी सहित भई महीना महीनामा गर्ने सेवा सराजाम राखी ढोकाबाहिर महादेवपूजा गर्ने । चक्रेश्वरी-नाइनीले चमेना गर्ने, चक्रेश्वरीले पनि चमेना गर्ने । ढोकाबाहिरको महादेवको पूजा सिद्धिएपछि इटुंवहालमा आई टीका लगाई अघिल्लो दिनमा जस्तै भोजन भाग राखी भोजन गर्ने । भाग पनि दिनुपर्ने । भोजन सिद्धि-एपछि कंकेश्वरीमा गई पूजा सराजाम राखी यज्ञ गरी प्रधानलाई थकाली गरी चक्रेश्वरीले पूजा गर्नुपर्छ । मांसा-हुतिको सराजाम तयार गरी मांसाहुति पूजा गर्नुपर्छ । गुलीमरीको डल्लो मिठाई प्रसाद लिनुपर्छ । कंकेश्वरीमा व्रतवन्ध भइसकेका केटाहरू सम्मिलित हुन पाइन्छ । चक्रे-श्वरीनाइकेनी एक जना सम्मिलित हुन पाइन्छ । अरू सम्मिलित हुन पाईदैन । मांसाहुति मेषाहुति यज्ञ होम सिद्धिएपछि व्यंजन राखेर कंकेश्वरीमा सम्मिलित सबैलाई भोजन भाग राखेर भोजन गराउनुपर्छ । श्री कंकेश्वरी चामुण्डालाई सगुन दिनुपर्छ । चचा गाएर गणचक्रविधि गर्नुपर्छ । यति सिद्धिएपछि मुखशुद्धि गरी बत्ती बाली फर्कनुपर्छ । प्रधानहरूलाई प्रसादभाग दिनुपर्छ । मुख्य मोही २ जनाले पराल ल्याई पूजाका लागि छाप्रो बनाउनुपर्छ ।

देवतालाई स्थानबाट उठाउने दिन गर्नुपर्ने थिति

छोयलाभूको दिन जस्तै गरेर जोरजाम गरी गुठियार-हरू सबैले भोजन गर्नुपर्ने । दिउंसो जोरजाम गर्नु-पर्छ । बेलुका श्री कंकेश्वरी चामुण्डादेवीलाई स्वागतपूर्वक

भित्र्याई सगुन दिएर देगुवहालमा लगी चमेना गराई प्रसाद लिएर गुठियार सबैलाई सगुन प्रसाद दिनुपर्छ ।

प्रसाद टीका लगाउने दिन गर्नुपर्ने थिति

दिउंसो सब गुठियार संमिलित भई ब्यंजन जोरजाम गर्नुपर्छ । बेलुका चतुर्दशीपूजाको प्रसाद टीका लगाएर सब गुठियार बसेर छोयलाभूको दिन जस्तै भोजन गराउनुपर्छ ।

चतुर्थीपूजामा गर्नुपर्ने थिति

चैत्रशुक्ल द्वितीयाको दिन चतुर्थी गर्ने । यो दिन पालो लिनेले महीनामहीनाको सेवा पूजा सराजाम जोर्नुपर्छ । कंकेश्वरीमा गई चक्रेश्वरीपूजा गरी बत्ती लिई पूजा विसर्जन गर्नुपर्छ । पूजाको भारी मुख्य मोहीले बोक्नुपर्छ । पूजा सिद्धिएपछि गुठियार सबै बसेर निमन्त्रणाको दिन जस्तै राखेर सह्राय खानुपर्छ । दिउंसो गुठियारहरू सबै बसेर ब्यंजन तयार गर्नुपर्छ । बेलुका गुठियारहरू सबै जहान परिवारसहित बसी छोयलाभू जस्तै गरी भोजन गर्नुपर्छ । भोजभागमा रांगोको "सी" (नाक कान आंखा वंगरा जिभ्रो गरी आठ भाग टुक्रा) राख्नुपर्छ । त्यसपछि पालो सुम्पनुपर्छ ।

गुठीमा राखेका भांडावर्तन

दही राख्ने कांसको भांडो २, ठूलो कलश १, पूजा सामग्री राख्ने भांडो १, सिंधूर राख्ने भांडो २, जांड राख्ने कांसको भांडो १, सह्रे बजी राख्ने कांसको भांडो १, देव ऐना राख्ने पात्र १, गणेश थाप्ने कलश १, देवऐना १, तामोको थाली १, टुटी भएको तामाको घल्चा १ पानस १, टुटी भएको तामाको घल्चा १, ठूलो बाटा १, यज्ञमा घ्यू चुहाउने जलहरी १, तामाको ट्वाक १, कांसको सानो थाली १, तामाको कोपरा जस्तो भांडो १ ।

थकाली श्री हर्ष गुभाजु किलायको— —१
कुलहर्ष गुभाजु लकाननी – – — –१
बेखारत्न गुभाजु ताहाननी – – – –१
ज्ञानी गुभाजुनी किलायको — — – –१

जाजरकोटे राजा र मल्ल राजाहरूको वंशावलि

संकलक-विश्वनाथ भट्टराई

संवत् २०३१ साल वैशाख ८ गते पुरातत्व विभाग, राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट भेरी अञ्चल, जाजरकोट जिल्लामा गरिएको ऐतिहासिक अनुसन्धान भ्रमणमा मैले पनि आफ्ना सहयोगी साथीहरू पं. श्री बाबुकृष्ण ढकाल र फोटोग्राफर श्री विजयशंकर श्रेष्ठसंग संमिलित हुने सौभाग्य पाएको थिएं। उक्त अवसरमा हामीले प्राप्त गरेका केही ऐतिहासिक तथ्यहरूमध्ये एक तथ्य उक्त दुइ वंशावलि पनि हुन्, जसलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। आशा छ इतिहासका विद्वान् एवं विद्यार्थीहरूका निमित्त यसले केही मात्रामा नयां दिशाको गोरेटो देलान्। यसबाट जाजरकोटका राजाहरूको र सुदूर पश्चिमाञ्चलबाट फैलिएका मल्ल राजाहरूको शाखाका विषयमा प्रशस्त ऐतिहासिक तथ्य फेला पर्नेछन्।

उक्त दुइ वंशावलि जाजरकोट जिल्ला जगतीपुरका पण्डित श्री मोतीलाल शर्माका सौजन्यबाट प्राप्त भएका हुन्।

श्री णेसाये नम

जाजरकोटी राजाको वंशावलि

श्री माहाराज ब्रह्माजी ईन्का पुत्र मरीची ईन्का पुत्र कस्सेप ईन्का पुत्र सुर्जे ईन्का पुत्र वैवस्वत मनु भये प्रथम राजा इनै हुं ईन्का पुत्र ईछ्वेकु राजा भये ईन्का पुत्र कुछीनं राजा भये ईन्का पुत्र वीकुछी राजा ईन्का पुत्र वानना राजा भये ईन्का पुत्र अनरंने राजा ईन्का पुत्र पृथु राजा ईन्का पुत्र त्रिसंकु राजा ईन्का पुत्र सुसंधी राजा ईन्का पुत्र ध्रुवसंधी राजा प्रसेनजीत् २ भाई भया ध्रुवसंधीका पुत्र भरत नां राजा ईन्का पुत्र आसीत नां राजा ईन्का पुत्र सगर राजा महाप्रतापी भया ईन्का पुत्र असमंजस राजा ईन्का पुत्र अंसु राजा ईन्का पुत्र दीलीप राजा ईन्का पुत्र भगीरथ राजा इनैले भागीरथी गंगा सोर्गलोकबाट मर्तेलोक ल्याया ईन्का पुत्र ककुस्थ राजा ईन्का पुत्र रगु राजा ईन्का पुत्र प्रविद्ध राजा वसीस्टका सरापले राछेस भया ईन्का पुत्र संवन राजा ईन्का पुत्र सुदर्सन राजा ईन्का पुत्र अगनीवर्त राजा ईन्का पुत्र सीध्रग राजा ईन्का पुत्र मरू राजा ईन्का पुत्र प्रसुसुक राजा ईन्का पुत्र अंवरीष राजा ईन्का पुत्र नहुष राजा ईन्का पुत्र ययाती राजा ईन्का पुत्र नाभाग राजा ईन्का पुत्र अज राजा ईन्का पुत्र माहाराजधीराज दसरथ ईन्का पुत्र राजा रामचंद्रजी चक्रजर्ती राजा भया इन्का चार भाई थिया राजा रामचन्द्रका पुत्र लहरी राजा भया ईन्का २ भाई थीया लहरीका पुत्र हरिदास राजा भया ईन्का पुत्र तुलसीदास राजा भया ईन्का पुत्र भयेनं ताहाबाट मंजादेस हरीन गाउं गया धांनेप्रवत् तीलासं असोमेद जगे गन्या जगे सीद्ध भयो कासीदास पुत्र जंम्या कासीदास राजा भया ईन्का पुत्र वीस्नुदास राजा भया ईन्का पुत्र जयेदास राजा ईन्का पुत्र देउदास राजा ईन्का पुत्र देवाषर राजा ईन्का पुत्र सेवाषर राजा ईन्का पुत्र ईरीकर राजा ईन्का पुत्र श्रीकर राजा ईन्का पुत्र ईम्बु राजा ईन्का पुत्र निम्वु राजा निम्वुका २ भाई कांछा भोट् गया ईन्का पुत्र कपाली राजा ईनैका पाली दैलेष दुल्लु मारी राज्ये गन्या ईन्का ४ छोरा थिया जेठा राजा कापरी गोलस केदार राजा भया ईन्का पुत्र गोलस राजा भया ईन्का पुत्र भारी मल्ल राजा ईन्का पुत्र उभारी मल्ल राजा ईन्का पुत्र अराई मल्ल राजा इन्का पुत्र सीन्धुराज मल्ल राजा इन्का पुत्र धुन्धुराज मल्ल राजा इन्का पुत्र मैराज मल्ल राजा इन्का पुत्र भारी मल्ल राजा इन्का पुत्र गोथरी मल्ल राजा इन्का पुत्र गोथु मल्ल राजा

इन्का पुत्र जैभम्म राजा इन्का पुत्र मलैभम्म राजा इन्का पुत्र प्रतापी जत्कीसींह राजा इन्का पुत्र वीजैसींह राजा इन्का पुत्र देउसींह राजा इन्का पुत्र जभसम्म राजा ईनैका पाली जाजरकोट आया इन्का पुत्र वीक्रम राजा ईन्का पुत्र पुनीमल् साही राजा ईन्का पुत्र माधौ साही राजा ईनैले डाङराकोटी राजा मान्या राज्ये गरे ईन्का पुत्र मंधीर साही राजा ईन्का पुत्र समुद्र साहा ईन्का पुत्र डेडरा राजा हरी ईन्का २ भाई थीया कांछा हठी साहाले हरी साहाका ४ बाबुछोरालाई मारी आफू राजा भै वारेकोट जिल्लामा गै राजा म हुं भन्दा सीर्पाचौरका रेषी मग(र)हरूले हांरो राजा मार्ने वैरीलाई मारनुपर्छ भनी लठी लठीले हानी हरी साहालाई मारी रेषीहरू जाजर्कोट माहारानीसंग राजा मारन्या वैरीलाई मारी आञ्यू भंदा सत्रुलाई मारेवाफत् मौलाको पैला रागो तींरो भो भनी रेख दीये हरी साहाका कांछा गर्थे पुत्र वान्साही राजा भये ईन्का पुत्र गजेंद्रनारान साहा ईन्का पुत्र ३ जेठा राजा ईद्रनारां साह माहीला सींहरूप साह कांछा कालु साह राजा ईद्रनारांका पुत्र राजा दीपनारां साहा इनैले नेपालको रानीपोषरी घोडा चरेर नगाये दीपनारांका छोरा ३ जंगवहादुर साह जुद्धदल साह वृषधोज साह जंगवहादुरका छोरा ८ जुद्धदलका छोरा ३ वृषध्वजका ३ जंगवहादुरका जेठा छोरा हरीप्राकर्म साह राजा हुन पायेनं ईन्का पुत्र नरेंद्रवीक्रं साह ईन्का ५ भाई थीये नरेंद्रवीक्रंका छोरा उपेंद्रवीक्रं साह ईन्का ५ भाई थीये उपेंद्रवीक्रंका छोरा स्वइंप्रकास साह ईन्का २ भाई थीये सोयेंप्रकासका छोरा यूवराज — — — — —

अथ समाल राजाको वंसावलि । पश्चीं गर कनौचकि उतपन्न मंजादेसका नाउहरिन भन्ने अत्री आत्री अत्रप ईसावास्य तिनै प्रवराय अत्रि गोत्र मर्धाने साखा कुलदेव मष्टो प्रथमा उतपन्न सरिस्वितका सगर सगरका हजरत हजरतका भगीरथ भगीरथका दसरथ दसरथका श्रीराजा रामचन्द्र रामचन्द्रका छोरा २ भया लव लाव भन्ने देसमा गया जेठा कुसका कुसहरि भया १। तिनिका छोरा शिसंकर २। तिनिका छोरा हरिसंकर ३। तिनिका छोरा तुलसिदास ४। तिनिका छोरा कासिदास ५। तिनिका छोरा किसंदास ६। तिनिका छोरा विसंदास ७। तिनिका छोरा जैदास ८। तिनिका छोरा धैदास ९। तिनिका छोरा देवदास १० तिनिका छोरा देवाखर ११। तिनिका छोरा शेवाखर १२। तिनिका छोरा ईटिखर १३। तिनिका छोरा श्रीखर १४। तिनिका छोरा ४ भया ईम्वु १ निंवु २ लींवु ३ सिंवु ४ ईनिका पाला चारै भाई दुल्लु आया दुल्लु पाटीकन कसुदर वनाया तांही वसि सिबुका छोरा ४ भया जेठा गोसल माहीला काप्रि साहीला सैंगुन कान्छा केदारु ईनि ४ भाईलाई तिनि आम मंदेउराका जिम्मा छोडि आफु सिंबु तपोवंमा गई तव गर्दा गर्दा १२ वर्ष वित्यो तिनिका तपोवलले गर्दा ज्वालामाई प्रकट भईन् र ज्वालामाईले भनिन् हेसिंवु तिरा तपस्यादेखि म अतिप्रसन्न भज तिरा मनमा जे इच्छा छ सो वर माग भनि ज्वालामाईले भन्दा सिंवुले भने कि हेमाई ज्वालादेवि म सिरा सरनमा छु हजुरको भक्ती कहिलै नविसुं मेरा तपस्यादेखि प्रसन्न हुनुहुन्छ भने ४ युगसंग मेरो किर्ति थीर भैरहोस् अर्को वर के भने रणमोक्षको बाटो गरि मुक्तीनाथ मानसरवर पनि तिर्थ घुमि आउन्जेलसम्म हजुर जहि राज गरिबक्सेला यहि वरदान माग्छु भनि सिंवुले माग्दा ज्वालामाईले तथास्तु भनि वाचा गरि गराई सिंबु तिर्थवासि भई उत्तरा पन्थ तिर्थ घुम्न गईगया तिनिका छोरा जेठा गोसल माहिला काप्रि साहिला सैंगुन कान्छा केदारु ई ४ भाईलाई दुल्लुका सिंधुपालले विनुवावुका जवरजस्ति ठोक्या भनि जवाव लगाउदा तिनि गोशलका ४ भाईलाई वडो अटसलको कुरा पऱ्यो र केहि जवाफ दिन नसकि आफनि आमसंग आई हेआम आज हामि चार भाईलाई भारि जवाफ पऱ्यो सिन्धुपालले विनावावुका छोरा हौ भनि हामिलाई भने हाम्रा बावु को हुं काहां छन् भन भन्दा तिनि ४ भाइकी आमाले हेबाबु तिम्रा बाबु रनमोक्ष मुक्तिनाथ मानसरवसंम तिर्थ घुम्न गयका १२ वर्ष भईसक्यो फिर्ता भयनन भन्ने आमाका कुरा ति ४ भाईले सुन्दा हेआमा छोरा भयर तिर्थ गर्न गयका बाबुहरूको खवर नबुझी घरै बसिरहनु ठिक छैन भनि हेआमा तपाई जहि बसिरहनुहवस् सिंदुकि आमासंग हामिलाई विदा दिनुहवस् हामि आउनज्यालसम्म दुखसुख काटनुहोला भनि विदा मागि जाहां जाहां तिनीका बाबु गयथे वाही वाही पुगि रिषीकेससम्म पुगि वैद्यंगी आसना वसि तपस्या गर्दा अलपिगयछन् बाबु सिंवुको त्यो हाल सुनि तिनी ४ भाई फीर्ता भई जुम्ला सिजाकोटमा आया सीजापति माहाराजका गुरु शिवदत्त उपाध्यायकी छोरि जेठी माहिला काप्रीका विवाह गरिदिया कान्छा केदारुका माहिली छोरि विवाह गरीदिया माईला काप्रीका गोतमे वाहुं भया कान्छा केदारुका दुलाल उपाध्या भया जेठा गोसल र साहिला सैंगुनले सीजापति माहाराजासंग वसि सास्त्रको अधिकारि पाया उसैवीचमा महाराजा सिजापतिका वेटि

जेठी मैञ हर्मताले जेठा गोसललाई सोईम्वर गरीन् कान्छी मैञा नर्मदाले साईला सैंगुन्लाई स्वईम्वर गरीम् दुवै मैञाले गोसलका दुवै भाईलाई स्वईम्वर गरदा दैवसंयोग दुवै मैञामा गर्व रहंदा ति गोसलका दुवै भाईलाई वोलाई आफ्नी मैञा दुवैलाई सिजापति माहाराजले विवाह गरिदीया जेठा गोसलका छोरा जंम्या तिनिको नाउं गोसरि मल्ल भयो सांईला सैंगुनका छोरा जन्म्या गाईका जस्ता कान भया र गौथरि मल्ल भयो ताहांदेखि मल्ल पदवि रहेको हो महाराजा सिजापतीले आफ्ना छोरि जुवाईलाई गोरिधुवाई सिमाली फाल्को जग्गा दिया र यसै सिमाली फाल्मध्ये जयन्तपुर जेठा गोसल्ले दरवार वनाया जुम्ला देवार चन्दनका रूख लगाया नौधारा बनाया सिजापती माहाराजाबाट आफ्ना नाति गोसरि मल्ललाई राजा पदवि दिया तेसै बेलामा कान्की मैञ नरमदाले आफ्ना बुबा माहाराजा सिजापतिसंग बडो अटसलको कुरा गरिन् एउटै आमाबाबुकी छोरी भयकी दिदिका छोराले राजा पदवि पाउने मेरो छोरा हजुरको नाति होइन की भनि ठूलो जोगर गरि माहाराजालाई ठूलो सरम पन्यो र मुरुलि भन्ने जग्गा काटि कान्छी मैञाका छोरा गोथरि मल्ललाई वसाल्या जेठी मैञाका छोरा गोसरि मल्ललाई राजा र गौथरि मल्ललाई राजाको मंत्री भनि राख्लि दिया तहांदेखि गोथरि मल्ल राख्म पदवि रहेको हो गोथरि मल्ल मुरुली भन्ने जग्गामा वसेका हुनाले मुरुल्याल मल्ल भनेका हुन् तहांपछि सिजापति माहाराजा निसन्तानि हुदा भरजुम्लाको रजाई पनि पाया वहांबाट मुरुली बसेका गोथरि मल्लको फउज र राजा गोसरि मल्लको फउज र राजा मंत्रीका गुरु काशीक छोरा सत्कुसमार उपाध्या साथ भै वाहांबाट जाजरकोटका सियाला मुल्साम गाउका ढीम्कोट् भन्ने जगामा गया सिला लगाया ताहीं वस्ता समाल पदपि रहेको हो तपि राजा हुनाले रोलको जैसि छीकाई सो साईत हेरि जाजरकोभरिको अम्बल हात गरि ताहांबाट गोताम भन्ने जग्गामा गया तहांबाट रुक भन्ने जग्गामा बसेका भोटेलाई मासि सर्वकोटमा आफुले राजधानि चलाया जेठा गोसरि मल्लका २ छोरामध्य जेठा भारि मल्ल राजा भया कान्छा असोक मल्ल मुल्सामबाट अछाम गया साहीलाका छोरा गोथरि मल्लका छोरा ४ भया जेठा मुरुली मल्ल राख्मा १ माहिला संखु मल्ल राख्म २ साहीला सम्मवाहादुर मल्ल राझम ३ कान्छा क्रान्ती मल्ल राख्म ४ ई ४ भाईमध्य जेठा मुरुलि मल्ल ठीम्कोटबाट दङखेरि भन्ने जग्गामा गया संखु मल्ल र सम्मरवाहादुर मल्ललाई गोसरि मल्ल राजाका छोरा भारि मल्ल र असोक मल्लले मुटु छेडने जवाफ दिदा संखु र सम्मरवाहादुर मल्ल राख्मा रुकंबाट नुवाकोट हान्या र नुवाकोटको राजधानि चलाया ताहांका राजा भया तहीं वस्ता नुवाकोटी मल्ल बोलाया संखु मल्लका छोरा २ भया जेठा स्यामु मल्ल राजा भया तिनिका पालामा नुवाकोटका अजिगर वहल वलीष्टहरू मोस्यामवारी राजधानि चलाया कान्छा भिउसु मल्ल मर्म गया र मर्मको राजा भया जेठा स्यामुका छोरा जिउनु मल्ल राजा तिनिका ५ छोरा भया जेठा इन्द्रसिंह माईला गोरखवाहादुर मल्ल साहीला चन्द्रसेखर मल्ल राख्मा काहीला कर्नासक्ति मल्ल राख्म कान्छा देवसर राख्म ई ५ भाईमध्य कान्छा रोल्पा गया अरू ४ भाईको संताईन् नुवाकोट पसि राजधानि चलाया जेठा राजा ईन्द्रसिंहका छोरा २ भया जेठा हरिसिंह मल्लका छोरा ३ भया जेठा राजा गजाधर मल्ल १ तिनिका छोरा खड्गसि मल्ल राजा तिनिका छोरा ७ भया जेठा कुलदिपसिंह मल्ल राजा तीनी ठूला औलादी प्रतापि थिया कुलदिपसिंहका छोरा ५ जेठा राजा विसंवर मल्ज तिनिका छोरा जयप्रकास मल्ल राजा तिनिका छोरा ११ भया जेठा राजा सर्वजितसिंह मल्ल तिनिका छोरा ६ भया जेठा छोरा नरसिंह मल्ल राजा तिनिका छोरा धर्मासिंह मल्ल राजा तिनिका छोरा सोइम्भु मल्ल राजा तिनिका पालामा आफ्ना भाई छोरा फौजस्मेत एक गट गरि नेपाल कुवलपोखरिमा राजधानि ली राजा सोइम्भु मल्लले आफ्नो भाई छोराको वसाई गरि आफ्नो क्याम्पा सहरको राजा भई बसेका हुन् राजा सोइम्भु मल्ल १ तिनिका छोरा अजै मल्ल २ तिनिका छोरा वजि मल्ल राजा ३ तिनिका छोरा सुर्यनिधी मल्ल ४ तिनिका छोरा गर्जभं मल्ल ५ तिनिका छोरा ७ भया जेठा राजा धर्माकुमार मल्ल ६ माईला पुर्व वेवर भन्ने जग्गामा गया साहीला रोसिखोला गया जेठा राजा धर्माकुमार मल्ल र अरू भाई कवलपोखरिमै वस्या राजा धर्माकुमारका छोरा ४ भया जेठा राजा सरवर मल्ल ८ तिनिका छोरा कलङ्कवहादुर मल्ल राजा ९ तिनिका छोरा मित्राईबाटका २ रानिबाटका ३ मित्राईपट्टिका छोरा पुर्व मेचि भन्ने जग्गामा गया रानीपट्टिका जेठा राजा पृमंव मल्ल राजा १० तिनिका छोरा जयसिंभ मल्ल राजा ११ तिनिका छोरा ८ भया तिनि जयसिंभ मल्लले आफ्नो सोप्नको अन विचारि सोप्न-

बाट साधुले छैन पाल नईपाल भन्ने वात ऋसक संऋदा मल्ल राजाले अब मेरो राजधानी टूटेछ भनि मनमा विचार गरि अब एउटा साखा रहने काम गर्छु भनि श्री पसुपतिनाथको प्रार्थना गरि सुनौलो अति राम्रो वयल वनाई सांडे चडायका हुं श्री पसुपतिको मंदीरमा चडायको सुनेको वयल सांडे जयसिंभ मल्ल राजाले चडायका हुं मल्लहरूको साखा पसुपतिमा छ छैन पालो नेपाल भन्ने वचनले नेपाल भन्ने नाउ रह्यो तिनै जयसिंभ मल्लका ८ छोरा भया जेठा सहि मल्ल राजा भया मल्लको राजधानी १२ पुस्तासम्म ताहांदेखि विराज भन्ने लेखियको थियो सहि मल्ल राजाका छोरा ४ भया जेठा राजा सोदेश मल्ल माहिला टङकवहादुर साहिला धुन्धु कान्छा सक्तु मल्ल ईनि ४ भाईका पालामा नेपालभित्र भयका राजा आफ्नो भोग टुटेको र गोर्खाका गोर्खालीहरूको वत्ती वल्यो पृथ्वीबारायन साहका माहारानिको सोप्नको लक्षनले गरदा पृथ्वीनाराय साहा माहाराज नेपाल हात गर्ने उद्योग चलाईवग्सीयो फौजस्मेतलाई प्रवाङगी भयो पहीली नुवाकोट हानि हात गरिवग्सीयो तहांपछि पलवान फौजस्मेत जम्मा गरि नेपाल हान भनि नेपाल हात गरि ताहांदेखि मल्ल राजाको राज्ये तोडियको हो ताहांदेखि मल्लहरूले आफ्नो भाई छोरा जम्मा गरि अब आफ्नो सोदेस जन्मभुमिमा गई राज्ये चलाउनुपर्छ भनि जाहां राज्ये गरेका थिय नेपाल छाडि वाहि गया राजा सहि मल्लका ४ भाई र अरू मल्ल पनि जम्मा भई त्रीसुली भन्ने वग्गामा गया ताहांबाट टङकु मल्ल राऋमा पाल्पा गया जेठा राजा सोदेस मल्ल साहिला धुन्धु मल्ल कान्छा सक्तु मल्ल ईनि ३ भाई जम्मा भई नुवाकोटैमा गया अघि मल्लको राजपाठ थियो गोर्खाको हात भयदेखि ताहीबाट सोदेस मल्ल रुकं गया साहिला धुन्धु मल्ल पुखातको सिटि भन्ने जगामा गया कान्छा सक्तु मल्ल राऋमा रुगा भन्ने जग्गामा गया सोदेस मल्ल राजाका छोरा ३ भया जेठा राजा प्रतापसिंह मल्ल १ माहिला ब्रजवाहादुर मल्ल कान्छा सरवाभुं मल्ल जेठा प्रतापसिंह मल्लका छोरा ५ भया जेठा रनभुं मल्ल माईला गौवरसहि मल्ल वजां गया साहीला असंभव मल्ल र काईला कर्मापति मल्ल कटीमंवार भन्ने जग्गामा गया जेठा रनभुं मल्ल ठाईला जयवहादुर कान्छा चुनु मल्ल राज भई ३ भाई रुकंबाट गोताम गया जेठा रनभुं मल्ल राऋमा १ तिनिका छोरा ४ भया जेठा कौरि मल्ल राऋमा माईला लालु मल्ल राऋमाका पालामा जक्तीपुरका उपर्कोटको मलैया भोटेको नास पारि लालु मल्लले आफ्नो हात गरि वस्याका हुं एउटा राउतो भन्ने रावल पनि ठूलो मंत्री थियो तेस्लाई पनि मासि तेसैका घर जग्गामा वसि तिनिका छोरा ४ भया जेठा भक्तु मल्ल माईला सुर्तन् मल्ल साईला रुजु मल्ल कान्छा इन्दु मल्ल काईला कौरि मल्ल माईला रुजु मल्ल गोतामको मित्रिरि भन्ने जग्गामा गया जेठा भक्तु मल्लका छोरा ३ भया जेठा डेरु मल्ल राऋमा खग्यान गया ढाकारि जिउलो रानिखेत वनाया ताहां वसि तिनिका छोरा ३ भया जेठा धेनु मल्म राऋम १ माईला ऋकु मल्ल राऋमा २ कान्छा चलु मल्ल राऋमा ३ ऋकु मल्ल उपरकोट गया तांहीबाट निसन्तानि हुदा ज्योगि भया जेठा धेनु मल्ल राऋमा खनोनकोटका राजासित वसि सिकारि कामको अधिकारि थियो उसै वखतमा यगेलकोटका राजाले कल्याल ठगुरि मैजा नंदकलालाई ईनि धेनु मल्ल राऋमाका विवाह गरिदीया तिनि मैजबाट छोरा जम्या र तिनिका ३ छोरान मध्ये जेठा मैदानि मल्ल राऋमा १ माईला सिवधं मल्ल २ कान्छा खिउरु मल्ल राऋमा ईनि ३ भाई धेनु मल्लका छोरा हुं ईनि धेनु मल्लका छोरा जेठा मैदानि मल्ल राऋमा १ तिनिका छोरा ५ भया जेठा भगत मब्ल राऋम २ तिनिका छोरा ४ भया जेठा धरम मल्ल राऋम ३ तिनिका छोरा २ भया पहलमां मल्ल राऋम ४ कान्छा अैमाँ मल्ल राऋम बाकि गोताम गया जेठा पहलमां करूवा गया ताहीं वसि लुवारखेत वनाया मौवा विसाउनि वनाया भैसि पाल्ने गराउलिको खरग वनाया ताही वसि तिनिका छोरा २ भया जेठा वलिराम मल्ल राऋम १ कान्छा जुनु मल्ल राऋम २ ईनि २ भाई सिकार खेल्दै जुन्याधारि लेख आया सिकार भेटियोस् भनि कुल्देवतालाई फुल्चावल छन्या ताहांदेखि फुल्चाउली नाउ रहेको हो वलीराम मल्ल जुनु मल्ल राऋम दुई भाई सिकार खेल्दै उपर ढिमे भन्ने जग्गामा आया उपर ढिमे भन्ने जग्गामा गया र भोटेको राजा लछु भन्ने थियो र त्यो लछु राजाले वलीराम मल्ल र जुनु मल्ल राऋमको सिकार छोपि मारि खाइदियो र त्येसै रिसले मल्ल राऋमाका २ भाईले आफ्ना अरू भाईबाट मद्दत मागि तेही लछु राजासंग लडी लछु भोटेको फौजै मासि आफु वसि राजधानि चलाया अघि वाटंहवा नाउ टाकुरि थियो मल्ल राऋमाले १२ धार्निको ढीम उठाउदै भोटेमालाई मारदै गरि भोटे मासेको हुनाले ढीमे भन्ने नाउ रहेको हो वलीराम र जुहु मल्ल राझमा गोतामै गया र गोतामको च्याङो सार्की ल्याया काया मैद्या गया र कौल्या टमटो ल्याया मैद्या गया र देउत्या चदारो ल्याया दामचौर आया

र देवदत्त उपाध्या वाहुं र दामे ढोलि ल्याया देवदत्त वाहुं-लाई वंनेउतो काटि धरा जोखि सांट हानिदार भन्ने जग्गामा वसाल्या देवदत्त थानिका छोरा २ भया दामोदर थानि १ कैलु शर्मा २ जुनु मल्ल र वंसली मल्ल राऊमा ताहि वसी सिताका चंद ठकुरि छोरि विवाहा गरि वीहावरू चलायका हुं सिमाका चंन ठकुरिकि मैजा जेठी वहीनि भनधरा मैजा-लाई नंसिली राऊमाले विवा गऱ्या तिनिका छोरा ४ भया जेठा खम्वु मल्ल १ माईला धंजित साहिला पृथु कान्छा कृष्णवहादुर मल्ल राऊमा साहिला पृथु र कान्छा कृष्ण मल्ल राऊमा ईनि २ भाईले अंसवण्डा नलिकन खांरोपा भन्ने जग्गामा गया जेठा खम्वु र माईला धंजित मल्ल राऊमाले साहिला कान्छालाई भित्री अंस दियनन् साहिला कान्छाले वाहीरको ६४ जिउ भैंसि १२० गाईको वंडा नदी खांरोपामा गया खांरोपाको कुन्ज्या विष्ट भन्ने लछू राजाको मंत्री जस्तो थियो तेसैका गैरासेरा भन्ने जग्गामा पृथुको र कृष्ण मल्ल राऊमाको गोठ पऱ्यो रातीका विचमा खांरो बर्स्यो र राऊमाले खांरो पाया भनि कुन्ज्या विष्ट र राऊ-माको तानातान परि लराइ गरि राऊमाले तेसै खड्गले कुन्ज्या विष्टको कुलैसमेत नास पारि राऊमाले सवै हात गरेका हुन् अघि चुफिकोट भन्ने नाउ थियो राऊमाले खांरो पाया र खांरोपा भन्ने नाउ रह्यो तेही वस्ता साहिला पृथुका छोरा ४ कान्छा कृष्णका छोरा २ भया तिनि २ भाई कुन्ज्या विष्टैका आलाथलामा वस्या जेठा खम्वु र माईला धंजीत मल्ल राऊमा ढीमे वस्या चीउलीकोटका चन्द्रवंसी चंनकी छोरि जयसरा र कोकिला भन्ने २ वैनी थिईन् जयसरा खम्वुले कोकिला धंजित मल्ल राऊमाले विवाह गऱ्या खम्वुका छोरा ७ भया जेठा गौनु मल्ल राऊमा भया धंजितका छोरा ४ भया जेठा अर्जुन मल्ल राऊमा तिनीहरूको विवाह गरदा दामु कैलु वाहुंले भुरसि दछीना भनि राऊमाबाट संकल्प गरि भैंसि गो भेरि गाई पाल्ने पाटाखोलाको पाटो वित्तो पायाका हुं खम्वु र धंजित मल्ल राऊमाले दियाको दामु कैलुले पायाको पाटाखोलाको जग्गा हो तेहि भैंसा बस्ने खानि बनाया र धोगेछरिको पथारो बनाया ढीमेका खम्वु मल्लबाट एक डोल्या गरि पाटाखोलासंग र पृथुबाट भोटेको लामो बस्योको लामाथ-लिदेखि काटी दामु कैलुले वित्तो पायाका हुं खम्वु मल्ल र पृथु मल्ल राऊमाको दिस्याली खान्या चुचु भरन्या मैजाको काप्री रोपालीको जग्गा हो तिनिका पालासंग चताढाकारारी जीउना रानिखेतको रेख मास आरा ५ चावल आरा ३ गलउ पाटस्मेत गरि २२ कोटि राऊमले पाउथे सिउन्या घरति केउन्या पुंगुंज्या थापो २३ जनलाई लुवार खेत मौवा विसाउनि मरागलीको खरगवास कोटको वाजथलो दिया खगउरुवा वनाया र करुवा वसाल्या गौलु मल्लका छोरा पौलु मल्ल राऊम तिनिका छोरा ४ भया जेठा भेगु मल्ल तिनिका छोरा ९ भया जेठा गोपु मल्ल राझमा तिनका छोरा ७ भया जेठा हातु मल्ल राऊमा तिनका छोरा ३ भया जेठा लादु मल्ल राऊमा तिनका छोरा ठकुरायिवाटका छोरा ३ भया राउतरे रावलकि छोरीवाटका ४ भया ठकु-रानिवाटका जेठा लस्तु मल्ल राऊमका ३ भाईको र राउ-तरेकी छोरीवाटका अविरेको काटाकाट पऱ्यो र अरू मल्ल-हरूले मद्दत गरि अविरेका ४ भाई र राउतरे रावलस्मेत-लाई काटी मारि गरार भन्ने जग्गामा ओंवो खनि गारि-दीया र अधी पोखरि भन्ने नाउ थियो ताहांदेखि गरार भन्ने नाउ रह्यो राउतरे रावललाई मासि मल्ल राऊमाहरू वस्याका हुं लस्तु मल्ल राऊमाका छोरा ११ भया जेठा सक्तु मल्ल राऊमा माईला गोठु मल्ल साहीला नरविर मल्ल राऊमाले दामीका चंन ठकुरिको रानि भयाकी चंनकी स्वास्नी ल्याया चंनको गर्भ रहेछ गर्भ पैदा भयो र तेस्को नाउ गर्ग चं भयो सक्तु मल्ल राऊमाका छोरा २ भया जेठा रतनदास मल्ल राऊमाले गगन चंका संतानलाई भाई वनाई अंस दी राखेका हुं रतनदासका छोरा २ भया जेठा कलु मल्ल राऊमा गाउका भाई मैयातहरूका जेठा जान्ने मान्ने भलादमि गाउका पुरा भै दसैंका टिका लाउने टिकाधनि भया र गाउवुरा मां पायाका हुं कलु मल्लका छोरा ४ भया जेठा जजु मल्ल राऊमा गाउका वुरा भया ईनि जजु मल्लका पालासम्म मौलो राऊमाकै थियो जजु मल्लका छोरा जलं-धर राऊमा ईनि जलंधर राऊमाले आफ्ना भाईहरूका रिस-खिसले आफ्ना गाउकोटको मौलो उखेलि यारसमकोट हान्या र विदुर्सि राजालाई मौलाधनि वनाया अधि जल-पाखो भन्ने नाउ थियो समाल राऊमाले टिको मौलो सारि विदुलाई दिया र समाकोट नाउ रहेको हो सिताका चंद ठकुरिकी छोरि जेठी वहिनि समन्द्रा राऊमाले आफुले विवाह गऱ्या कान्छी वहीनि सुर्वण विदुका विवाह गरिदिया जलंधर राऊमाका छोरा खड्ग मल्ल राऊमा तिनि खड्ग मल्ल दसैंका दिन समकोटमा मौलाको पुजा गर्नु भनि गया र विदुकी रानिले दुर्वचं गरि नूर रावर काटि सादि हानि समाकोटको मौलो उखेलि भिगुलाई दिया र नाऱ्या वसाला नावर काटि सादि हान्याका हुनाले नाऱ्या भन्ने नाउ रह्यो

अधि पाटीपाखा नाउ थियो खड्ग राक्षमाका छोरा ४ भया जेठा दलमर्दन मल्ल राक्षमा कान्छा केउरू मल्ल राक्षमाका छोरा नभै छोरि मात्र थिईन् विजौरा भन्ने र हस्तौरा भन्ने २ छोरिसित जुम्लाका हरिसंकर जैसिको गर्भ रह्यो र तिनि २ छोरिका छोरा भया र कउरू मल्ल राक्षमाले आफ्नु छोरिका छोरालाई आफ्नो धनसंपत्ति जग्गा दी आफ्नो अंसमा वसाल्याका हुं मल्ल राक्षमाका अंसमा छोरिका छोरा वाहुंवाटका भयका हुनाले मल्ल हमाल भया तिनिको नाउ खैरू हमाल १ वैरू हमाल २ समालका अंसमा तिनिलाई केउरू मल्लले वसाल्याका हुं जेठा दलमर्दन राक्षमाका छोरा २ भया तिनिका छोरा जेठा गौभरधं राक्षमा तिनिका छोरा अजंविरे राक्षमा ईनिका पालामा राक्षमाकी केटी भीगुका रौतेलाले लिया र तेसै बेलामा अजंविरे राक्षमाले नारेको मौलो उखेलि पिरू राजालाई दिई मौला टीकाधनि वनायाका हुं निकु विदुसित जिद्दि गरि पिरूसित धर्मा जोखि वन्यारिखोलाको साद हानि भिगु राजाबाट मादाको भाग गरि वरि गरि पाटी जिउलि दिया र राक्षमाले पिरूलाई जींताला वसाल्या वरि गरि पाटी जिउलि अधि राक्षमाको दिस्याली खान्या जग्गा हो राक्षमाले विरूलाई जिउरालो भनि दिया र जींताला भन्ने नाउ रह्यो अधि पाटंदरा भन्ने नाउ थियो राक्षमाले ३ ठाउसम्म मौलो सान्या र देउता पनि ३ ठाउ सरेको हुनाले सरुदरा भन्ने नाउ रहेको हो अजंविर राक्षमाका छोरा ४ भया जेठा गौधरे राक्षमा गाउंका वुरा नायक भया तिनिका छोरा परि मल्ल राक्षमा तिनिका छोरा गोठु मल्ल राक्षमा तिनिका छोरा ७ भया जेठा ज्ञानवहादुर मल्ल राक्षमा तिनिका छोरा गोरू मल्ल राक्षमा तिनिका छोरा पृथु मल्ल राक्षमा तिनिका छोरा दामदरे मल्ल राक्षमा तिनिका छोरा सिरिधर राक्षमा तिनिका छोरा मैदाम मल्ल राक्षमा तिनिका छोरा सदे राक्षमा तिनिका छोरा ६ भया जेठा भद्रे राक्षमा तिनिका छोरा ७ भया जेठा मैसरे राक्षमा तिनि गाउंका वुरा नायक थिया तिनिकै पालामा गगं चंका सन्तानलाई वयालसोताको पाङरे खोलि वसिने पुलमाथि चौख्या ढुंगो तलको चुकेपाथरदेखिको जग्गा काटी मैसरे राक्षमाले देउ मल चंलाई वसाल्याका हुं तेसै मौकामा देउमल चंकी कदली भन्ने गाई दसे दमाईका जाहानले काटी पोलि खाईदिया र देउमल चंले थाहा पाया ३ तले सलो लगाई आगो ठोसि दसे दमाईका जाहानलाई छोप्दै वाल्दै गरि भस्म पान्या र दमैजालो भन्ने नाउ रहेको हो अधि वयालसोतो भन्ने नाउ थियो गगं चं दैजालि हुं देउमल चंका पालादेखि दसैंको टीको लीने जेठो मान्ने दसमीका दिन ढीमे गाउका वुरा नायकका घर दंजाली चंन टीको वोकी जाने र राक्षमाले भाईपुंगी पगरी दिने गरेका थिया मैसरे राक्षमाका छोरा ४ भया जेठा डंडविर राक्षमा तिनिका छोरा जैमल्ल राक्षमा तिका छोरा भोटु मल्ल राक्षमा तिका छोरा लगंसि मल्ल राक्षमा तिका छोरा गोकले राक्षमा तिका छोरा गवले राक्षमा तिनिका ३ भाई थिया माईलाले करुवाल्या गौरुवाकी जोई लिया र भाईझगडा परि विपत्ता भया कान्छा मुसिकोट गया तेसै पालादेखि राक्षमाको गौरुवा करुवाल्या छुटेको हो आहा देविरादेविको गौंयाली वढ्न सकेन माहीला नारदे राक्षमा मल्लले करुवाल्या मगरकी जोई ल्याईदिया र आफै गौंयाली छुटेको हो आफ्नै गोरुवाकी जोई ल्याईदिया र राक्षमाहरू सवै मिली नारदे राक्षमालाई काटने मारने मद्दत गरेका हुनाले राती राती भागी मुसिकोटमा गया भोटेका राजा लछुले पुजा गर्ने क्षादेविरादेवि भन्ने देउता सिलंगिस्वारा जग्गा उतपत्त भयो र राक्षमाका सन्तानलाई र करुवाल्या गौरुवालाई दगा गर्‍यो र तांसिको धुपो वासको सुपो रैंन्याको निकालो सन्ताको चुफो १ जोली पाया १ खुरि चल्ला यती ६ थोक करुवाल्या मगरले सिमेका रादेवि क्षादेविलाई ल्याउन्या राक्षमाहरूले २ भेडाका सांर १ वल्लको सारे घरको ९ मान चावल यती चार थोक राक्षमाहरूले जम्मा गरि करुवाल्या र राक्षमाका सन्तानले ५ वर्षका पुस पुनिको एकादसिदेखि पुनिको विहानसंम तिनि देविको पुजा गरिसकी आफ्ना घर जान्थ्या तिनि देविको पुजा गर्न लाग्येदेखि तिनिहरूलाई राम्रो भयको हो जेठा गगने राक्षमा मल्ल गां वुडा नायक तिनिका छोरा विजै राक्षमा नायक तिनिका छोरा सरजिते मल्ल गाउं वुडा तिनिको छोरा सर्वजिते राक्षमा मल्ल नायक तिनिका छोरा खिमे राक्षमा नायक तिनिका छोरा लालमनि राक्षमा मल्ल गाउ वुडा तिनिका छोरा किसर राक्षमा नायक तिनिका छोरा विसर्मे मल्ल नायक तिका छोरा २भया जेठा सुकरे कान्छा धाउनि रमाल गाउंका वस्नेतको अजुतालिमा घर्‍या वस्न गया सुकरेका छोरा सोमवहादुर राक्षमा नायक तिका छोरा जुद्धवहादुर राक्षमा नायक तिका छोरा सेरवहादुर राक्षमा तिका छोरा ३भया माईला सिता गया कान्छा पिउठान गया जेठा पुत्रि मल्ल राक्षमा तिका छोरा पहलमनि राक्षमा तिका छोरा हस्तु मल्ल राक्षमा तिका छोरा मथुरा मल्ल राक्षमा तिका छोरा जगधं मल्ल राक्षमा तिका छोरा पटवर मल्ल राक्षमा

नायक तिका छोरा मात्भर मल्ल राझमा तिनिका छोरा जक्कु मल्ल राऊमा सर्जे मल्ल तिनिका छोरा रत्न मल्ल नायक तिका छोरा नरविर मल्ल तिका छोरा मिदु मल्ल तिका छोरा कर्णविर मल्ल राऊमा ईनिका पाला चारै दराका पैलवान दाउंला पसालि काटीयका हुं कर्णविरका छोरा रत्नखर मल्ल तिका छोरा मत्कलवहादुर मल्ल राऊमा तिका छोरा रामसि मल्ल राऊमा तिका छोरा अंवीर तिका छोरा सैसि मल्ल राऊमा तिनिका छोरा चन्द्रमान मल्ल राऊमा तिका छोरा भिमरधन मल्ल राऊमा गाउं वुरा नायक भया तिनिका छोरा गोवरधन मल्ल राऊमा तिनिका छोरा तुलसे मल्ल राऊमा तिनिका छोरा ५ भया जेठा धंवहादुर मल्ल राऊमा तिनिका छोरा गुविर मल्ल राऊमाले पदेरिखोलादेखि उभो वाग्याखोलादेखि उदो वारेकोट काटीदेखि मुल्सात राजाका पाटनको घोरेनेटोदेखि उदो र फलाटे हानेसल्लाको आधादेखि पश्चिम यती लेखको कस्तुरि डाफे चर तल ध्यप दुवालि जुमलि घटु अधिकार खोला मिसिने दोसानदेखि उंभो यति तलको माल्या चरं मा-याका भीकु राजावाट काटी पीरुकोट भीगुको भाग वाकी राऊमाले ४ आंस्याको भाग वाडी वंडा गरि पिरुलाई जींताला वसाली आफु राऊम ढीम्या वस्या राऊमाको र समकोटका विदु राजाको सांद आंसु पांनि वसि विसाउनि वनाई विदुको र राऊमाको साद हानि उभो विदुको र उधो राऊमाको भै धर्मा जोखि राऊमा ढीमे आया विदु राजा समाकोट गया अघि आंसु पानि चौंला पाखो भन्ने नाउ थियो राऊमाले धर्मा जोखि सांद हानेको हुनाले सांदीविसाउन नाउ रह्यो लहरेखोलाको गोठ खरग राऊमाले वं चराउन्ये राऊमाका गोठको खानी धारेहो हाली दारका सिउमल राजाले र पाचु कैलु थानिले लि खाने गर्ने रिती थियो खरकको र वनको चलं राऊमाकै हुन्थ्यो सिउमल राजाको राऊमाको अति पृथी थियो एक दिन ढीमेवाट राऊमा गया दारवाट सिउमल राजा सिकार खेल्दै आया र डंसिल्या चौरमा दुवैको भेट भयो र दुवैका तीर एउटै मृगमा लागि मृग मऱ्यो सिउमलको पनि भयन उता राऊमाको पनि भयन दुवैले वरावर गरि वाडि लियासम्म भयां भनि पानिको अंजली समाति धरमा जोखि डारादेखि पश्चीं राऊमाको र पुर्व सिउमल राजाको रेख भनि सांद हानेका हुनाले धरमखरक भन्ने नाउ रह्याको हो अघि डंसिल्या चवर भन्ने नाउ थियो ताहांदेखि पसि राऊमाको र पुर्व सिउमल राजाको सांद छुटयायाको हो गुविर मल्ल राऊमाका छोरा विरवल मल्ल राऊमा गाउं वुडा नायक भया ।

धार्मिक अभिलेख

(गताङ्कको बाँकी)

-शङ्करमान राजवंशी

समयानन्द तका —१ ध्यवा चोफंजा —१
समतभद्र तका —१ ध्यवा चोफंजा—१
दयानन्द तका —१ ध्यवा चोफंजा—१
तेजानन्द तका —१ ध्यवा चोफंजा—१
भाजुमुनि तका —१ ध्यवा चोफंजा—१
श्री हर्ष तका —१ ध्यवा चोफंजा—१
स्वहरगदि जुलो ॥

नेपालीमा अनुवाद

श्री ३ धर्मधातुलाई नमस्कार । ओंबज्रसत्वलाई नमस्कार । संवत् ८९० पौष वदि ५ मा बाजे गुणानन्दज्यूले किसिलाछित्वा र तलीयटखात्व टोलमा बस्ने ठ्याहा किसानीज्यापू जजमान सब एकोहिटीका लागि सेवा गरी बसेका थिए । कुनै दिन श्री बाजे गुणानन्द परमधान हुनुभएपछि परस्पर दाजुभाइहरूमा जेठा ज्ञानानन्द १ पूर्णानन्द १ लहपतिजु १ तीन जना भई सल्लाह गरी यी तीन जना भिन्न बसे । यी तीन जनाको सल्लाहले यी ३ टोलका जजमानहरू सबैले अबदेखि बर्षबर्षमा पालोपालो गरी पूजा गरी चलाउने सल्लाह मिल्यो । आश्विन कृष्ण पितृपक्ष प्रतिपदादेखि टोलक्रमले पालो लिने विधिबंदेज गरी बंदेज बनाइयो । यस थिति बंदेजबमोजिम पहिले थकाली जेठा ज्ञानानन्द किसिलाछित्वा पूर्णानन्द नेतत्वा लंपतिहन यटखात्वा टोलले बर्षदिनसम्म चलाउने । यस पछि क्रमैले पितृपक्ष प्रतिपदामा पाल्लो वदली चलाउने । यसको साछी श्री चन्द्रसूर्य कुलदेवता । यसको पालना गरे सधैं शुभ होला, पालना नगरे पंचमहापातक लाग्ला ।

पालो लिई जजमान चलाउनुपर्ने पत्रमा सहि गर्ने बाजेहरू—

ज्येष्ठ ज्ञानानन्द गुभाजु — — — —१
पूर्णानन्द गुभाजु — — — — —१
लहंपतिजु — — — — — —१
इति शुभ मंगल होस् शुभ — — — —१

उप्रान्त पछि हामीले बंदेज बनाएको भए तापनि संवत् ८९० साल आश्विन कृष्ण पितृपक्ष प्रतिपदाको दिन यो पत्रमा लेखिएको हाम्रा बराजुहरूको थितिबंदेज किलाघल, नेट, यटखा तीन टोलका जजमानले पालोपालोसंग चलाई आइरहेकोमा अब हाम्रा बराजु पुर्खाका सन्तान बढ्दै आएकोले टोलका जजमान फेर्दै फेर्दै पूजा गर्न जाने थिति मिलाउनुपर्ने हुन आयो । यस कुरामा दाजुभाइ सबै बसी सल्लाह गरी अबदेखि यस पत्रमा लेखिएबमोजिम गरी एक एक वर्षसम्म पाठपूजा गर्न जाने हामी सबै दाजुभाइलाई यो सल्लाह मंजूर भयो ॥ यस थितिबमोजिम आफूसमा झगडा गर्ने पाइंदैन, यो पालना गरेन भने पंचमहापातक लाग्ला भनेर पत्रमा सही गरियो ॥ ॥

ज्ञानानन्दको पुत्र चतुरानन्द;
चतुरानन्दका पुत्र हृदयानन्द, अमृतानन्द, तेजानन्द,
समयानन्दका भतिजा भाजुमुनि, प्रज्ञामुनि;
चतुरानन्दका साना भतिजा दयानन्द;
पूर्णानन्दका सन्तान विद्यानन्द;
लहपतिका सन्तान रत्नपति;

हृदयानन्द किलायको — — — — —१
तेजानन्द ऐ — — — — —१

अमृतानन्द ऐं — — — — —१
समेधानन्द ऐं — — — — —१
दयानन्द ऐं — — — — —१
भाजुमुनि किलायको — — — — १
प्रज्ञामुनि किलायको — — — — १
बिद्यानन्द — — — — — — १
रत्नपति — — — — — — १

संवत् ९२४ यो दस्तखत भएपछि गुठीयार सबै लेखिएबमोजिम भिन्न भई वर्ष दिनपछि छुट्टिनुपर्छ, छुट्टिई नबस्ने गुठीयार बाहेक हुन्छन् । शुभ — — — — —

—०—

श्री बुङमती लोकेश्वरलाई नमस्कार ।। आज शुभ श्री इटुंवहालका बज्राचार्य गुरुवाजे चतुरानन्द १ विद्यानन्द १ रत्नपति १ वेसलका शाक्यभिक्षुक मन १ यति ४ जनाले खेत रोपनी ११।। श्री बुङमती लोकेश्वरलाई स्नान गराउना निमित्त गूठी राखी यस खेतको बालीले वर्षको एक पटक घाटैपिच्छे यसमा लेखिएबमोजिम गूठी चलाई खानू भनी गूठी राखेको रहेछ । अब सो गूठी राखेको दानपत्र हराएकोले सदाकाल चन्द्रसूर्य रहुन्ज्याल श्री करूणामयको गूठी चलाउनुपर्ने हुनाले दानपत्र कुनै नभए तापनि बाजेबराजुको कीर्ति थामी निम्नलिखित छोरानाति गुठियारहरूले गूठी चलाउनानिमित्त सल्लाह गरेको दिन संवत् ९५३ साल माघ शुक्ल पंचमीका दिन यो पत्र बनाइयो । यो पत्रमा लेखेबमोजिम हामी सब गुठियारहरूले चन्द्रसूर्य रहुन्ज्याल सदाकाल श्री करुणामय बुङमती लोकेश्वरको घाटैपिच्छे गूठी चलाई प्रार्थना गरी खानुपर्ने भयो । यसमा परस्पर हामी गुठियारहरू झगडा गर्नु हुंदैन । यो कुरा पालन गरे सदाकाल शुभ हुनेछ । पालन नगरे पंचमहापातक लाग्ला ।। शुभ ।।

गूठीमा राखेको खेत

नसिढोकाखेत रोपनी ३।। को धानमुरी साढेचार —४।१०
लखिलखेत रोपनी ३ को धानमुरी पांच —५ तेल २ कुरुवा
पलेमुखेत रोपनी १ को धानमुरी—— १ दाउरा १ भारी
एदाखेत रोपनी १ को धान १ मुरी १६ पाथी— १।१६ नून १
लंदाखेत रोपनी २।। को सरुवा चामल पाथी ।२ तेल ४

गूठी चलाउनुपर्नेघाट

किलाज्या जावलभोय
लसोगुठी पेनुबिचा
ह्नओं बुसेलभ
मालीछोयके

यसमा लेखेबमोजिम घाटैपिच्छे किलाज्या र हिसाब हेर्ने सभा गरी भोजन गर्नुपर्ने कुरुवा भोजन भयो । अर्को घाटमा पालो पर्ने महिने सेवा पूजा जोरजाम गर्ने । थकालीले पूजा गर्ने । कुरुवा च्यूराले भोजन राखी भोजन गर्ने भयो ।

पत्रमा सही गर्ने गुठियारहरू

चेंकेश्वरी समन्तभद्र किलागल
भाजुमुनी ताहाननी
तेजानन्द नेत
श्री हर्ष किलागल
धनचा थकुं इटुंवहाल
मनश्री भिक्षुक वेस

श्री ३ इष्टदेवता सहाय नमस्कार ।। संवत् ९२४ मा वदापति लेखियो—
पूर्णानन्द मोहो ६ चोक फं ३
धनपति मोहो ६ चोक फं ३
दसजु मोहो ६ चोक फं ३
रत्नमनि मोहो ६ चोक फं ३
हेमन्त मोहो ६ चोक फं ३
चतुरानन्द मोहो ६ चोक फं ३
सिद्धिभद्र मोहो ६ चोक फं ३
मुनिभद्र मोहो ६ चोक फं ३
ज्ञानविधि मोहो ६ चोक फं ३
मानरसि मोहो ६ चोक फं ३

संवत् ८९५ मा उदापति लेखिएको पहिलेको लिनु बांकी हिसाब—
थाकुसि मोहो ६ चोक फं ३
चक्रसि मोहो ६ चोक फं ३
धनंजय मोहो ६ चोक फं ३ लिनु पर्ने
धमचसि मोहो ६ चोक फं ३ संवत् ९२० को आफूले

चक्रसिलाई लेखाएको तर नदिएको

शुभ संवत् ९८५ बैशाख शुदि १३ मा समन्तभद्र र श्री हर्ष दुई जनाले पुरा तका ६ उपर गरे—

समयानन्द	तका— १	ध्यवा चोफंजा	१
समन्तभद्र	तका— १	ध्यवा चोफंजा	१
दयानन्द	तका— १	ध्यवा चोफंजा	१
तेजानन्द	तका— १	ध्यवा चोफंजा	१
भाजुमुनि	तका— १	ध्यवा चोफंजा	१
श्री हर्ष	तका— १	ध्यवा चोफंजा	१

स्वहर गदि भयो

—०—

टिप्पणी—

बौद्धधर्म नेपालमा धेरै प्राचीन कालदेखि कायम भई आइरहेको धर्म हो । त्यस सम्प्रदायका देवमूर्ति तथा मन्दिर चैत्यहरू नेपालमा प्रशस्त छन् । त्यसको संरक्षण तथा पूजा आदि व्यवस्थाको लागि राजादेखि लिएर दुनियांसमेतले गूठी राखिदिएको देखिन्छ । कतिपय गूठी आजसम्म चलेर आइरहेका छन् । त्यस्ता गूठीको खर्च चलाउने एउटा आय-स्रोत प्रायः जग्गाजमीननै देखिन्छन् । कतिपय नगद लगानी-बाट पनि आयस्रोत चलेको हुन्छ । उक्त धार्मिक अभिलेख धेरै पुरानो नभए तापनि धार्मिक व्यवस्थाको प्राचीन परम्परा बुझ्न तिनबाट सहायता मिल्दछ । उक्त अभिलेखले गूठीको व्यवस्था संबन्धी कतिपत कुरा प्रकाश पारेको छ ।

कर्णाली प्रदेशका वर्मन्

-मोहनबहादुर मल्ल

काठमाडौं उपत्यकामा मल्ल राजाहरूको जुन स्थान छ, त्यस्तै कर्णाली प्रदेशमा वर्मन् राजाहरूको छ । जति लामो समयसम्म मल्लहरूले काठमाडौं उपत्यका र यसका वरपरको प्रदेशमा रजाइं गरे त्यतिनै लामो समयसंम वर्मन्-हरूले कर्णाली प्रदेशमा रजाइं गरेका छन् । यी वर्मन्हरू को हुन्, कहांबाट आएका हुन् र यिनीहरूले कर्णाली प्रदेशमा कतिसंम रजाइं गरे, हामी त्यतैतिर फर्कौं । भारतमा गुप्त साम्राज्यको पतन भएपछि दखिन भारतमा देव र वर्मन्को, बंगालमा पालको औ कन्नौजमा वर्मन्हरूको शक्ति बढेर जान्छ । आखिरी हिन्दूसम्राट् हर्षवर्धनको अन्त्यपछि धन-धान्यले सम्पन्न भएको कन्नौज हात लगाउन बंगाल र दक्षिण भारतका राजाहरूको हानाहान भयो । पालहरूका हातद्वारा १०८५ ई. मा चन्द्रदेव गहडवाल वा रायठोरले कन्नौज हात लगाए । ११०० ई. मा गोविन्दचन्द्र अनि विजयचन्द्र कन्नौजका राजा बन्दछन् तथा ११९४ ई. मा महमद गोरी-द्वारा पराजित हुन्छन् । जयचन्द्र मारिएपछि हरिश्चन्द्र राजा बन्दछन् । १२२५ ई. मा दिल्लीका सुलतान इल्तुत-मिसले कन्नौजलाई दिल्लीमा मिलाए तापनि सानोतिनो पराधींन रायठोर राज कन्नौजमा चलेको जस्तो देखिन्छ । १३०३ ई. मा चितौडका राणालाई महत दिन खोज्ने कन्नौ-जका रोयठोरहरूको १३०४ ई. मा दिल्लीका सुल्तान अला-उद्दीनले जरै उखेलेर छोडिदिन्छन् । यो कुरो पर्वते राजा राज वर्मन् मल्लका सन्तानमा चलेका वंशावलिमा लेखिएको छ । कन्नौजका आखिरी रायठोर राजा मठीमलका छोरा काशीदास मानसरोवर जान भनेर जुम्लाको बाटो गरी जांदा सिजापतीले आफ्नी छोरी दिई काशीदासलाई जुम्ला समालचौरमा राखेका थिए । इतिहास प्रकाश अंक १ पृष्ठ ६८ समालवंशावलिमा "कनकगढबाट श्री महाराजा सिजा-पतिसंग आयाछन् र श्री महाराजा सिजापतिले आफ्नी छोरी दियाछन् र जुम्लाको अमलमा सामाचौर भन्ने गाउं दियाछन्, तिमीलाई पुत्र जन्म्यो भन्या रजाइं दिउला भनि हुकुम भयाको रहेछ । ताही सामाचौर गाउंमा वस्दा मैजा-लाई पुत्र जन्म्याछन् र तिनको देवचन्द्र भनि नाम राख्या-छन्, श्री महाराज सिजापतिले नाति देवचन्द्रलाई सोमवंशी समाल भइस् भनि षिताव दियाछन् असाम बुढीथर्पुको श्री देवचन्द्रलाई रजाइं दिई टीका दियाछन् ।" यस्तो लेखि-एको छ । देवचन्द्रलाई टीका दिने सिजापति को थिए पहिले यसैमा चर्चा चलाऔं । पृथ्वी मल्लको कीर्तिस्तम्भमा पाल-हरूका दुई शाखाको नामावलि दिंदा नागराजका सन्तान-लाई पश्चिमी जुम्लाको राजा र पृथ्वी मल्लका बाबुबाजे-लाई पूर्वी जुम्लाको राजा देखाएको छ । यस्तै अरू कर्णाली प्रदेशका पत्रहरूबाट समेत देखिन आएको छ । भीम वर्मन्ले सिजापतीका हातद्वारा जुम्लाको राज्य भेट्टाए भन्ने पर्वते राजा राज वर्मन्का सन्तानमा चलेको समाल वंशावलिमा लेखिएको छ । इ. प्र. अंक १ पृ. १०७ जुम्लेश्वरको वंशा-वलिमा "३६४ वर्षसम्म राजा ज्वालन्धरी वाच्या आफ्नु छोरा नहुदा भैरी मल्ल भन्याले ज्वालन्धरी राजाको धेरै चाकरी गर्दा राजा ज्वालन्धरीले भन्या यो मेरो रजाइं तलाइ दिन्छौ तेरो नाउ सिजापति भयो--" लेखिएको छ । भैरी र भीममा धेरै फरक देखिदैन । सिजापतीले देवचन्द्र-लाई समाल पद दिएका हुन् भन्ने माथि वर्णन गरिएको कुरा गलकोटे राजा जितारि वर्मन्का सन्तानमा चलेको वंशावलिमा लेखिएको देखिंदा औं देवचन्द्रपछिका वर्मन्-हरूले आफूलाई समाल भनेर लेख्दा उक्त वंशावलिको कथा-लाई सत्यनै मान्नुपर्छ । कर्णालीका मल्लहरू गर्मीमा सिजा र जाडामा दुल्लु ज्वालाजीको नजीक बस्ने हुंदा यिनलाई सिजापती वा ज्वालन्धरी दुवै नामबाट पुकार्थे । देवचन्द्रलाई अछामको राज्य दिने सिजापती को हुन्, यसको पत्ता लगा-

उन हामी देवचन्द्रका जिज्यूबाजे मठीमललाई दिल्लीका सुलतान अलाउद्दीन खिलजीले १३०४ ई. मा जितेका थिए जो चितौड लिएको एक वर्षपछि थियो। तिन ताका पूर्वी जुम्लामा सायद आदित्य पाल र पश्चिम जुम्लामा जितारि मल्लका छोरा आजित मल्लको रजाइं चलेको थियो। यी आजितलाई पृथ्वी मल्लको कीर्तिस्तम्भमा आदित्य मल्ल भनेर लेखिएको छ तापनि यो राम्रो गराउन लेखिएको थियो। इ. प्र. २,३ पृ. ४८२ डोक्राकोट खोलामनिको अभिलेखमा वि. सं. १३८४ "जिताका पुत्र आजित मल्ल-देव" लेखिएको छ। यस्तै इ. प्र. २,१ पृ. २०१ दुल्लु सिद्ध-गुफा वि. सं. १३५६ को शिलालेखमा "आजित मल्लका पाला" अंकित छ। त्यस बेला पश्चिम जुम्लामा आजितका छोरा कल्याण मल्लको रजाइं चलेको थियो। त्यसै बेला यिनका सेनापति राजा रिपु मल्लले नेपाल उपत्यकामा प्रवेश गरेका थिए। काशीदासलाई छोरी दिने पृथ्वी मल्लका बाजे आदित्य मल्ल हुन् वा कल्याण मल्ल हुन् यो छुट्याउन हामीले पृथ्वी मल्लतिर फर्कन पर्ने हुन्छ। इ. प्र. अंक १ पृ. ११३ कनकपत्रको (१४) मा लेखिएको छ "पूर्विलि आदित्य मल्ल राइका, पुण्य मल्ल काइका तारादेइ गोसाइतिपाय——" यसबाट हामीलाई पृथ्वी मल्लका बाजे आदित्य मल्ल, पिता पुण्य मल्ल र माता तारदेइ रहेछन् भन्ने देखाउंछ।

पश्चिम जुम्ला वा कर्णाली प्रदेशका राजा प्रताप मल्लको अघुताली पर्दा पूर्वी कर्णालीका राजा आदित्य मल्लका छोरा युवराज पुण्य मल्ल गेलाबाट सिजामा राजा बन्न आउंछन्। नागराजले फुटालेको पाल राज्य यसरी फेरि जोडिन आउंछ। कर्णाली प्रदेश एक भएपछि आदित्य पालले ठूलो सैन्य जम्मा गरी वि. सं. १३८५ मा नेपाल उपत्यकाका राजाहरूलाई वशमा ल्याई जितारि मल्लले झैं "मल्ल" पद ग्रहण गरेको धेरै सम्भव छ। यिनी मल्ल बनेपछि छोरीका छोरा नाति देवचन्द्रलाई समाल पद र सेतीवार कर्णालीपारको भूभागमा पर्ने अछाम चर्पुकोटको राज्यसमेत दिएका थिए। देवचन्द्रलाई रजाइं दिने आदित्य मल्लनै हुन् भन्ने हामीलाई दुइ प्रमाणबाट पत्ता लाग्छ। मल्ल माने माल, समाल माने मालसरह (सम+माल)। यसरी आदित्यले देवचन्द्रलाई मल्लसरह बनाए औ पश्चि-मको द्वारमा नातिलाई राखेर जुम्लाको राज्य बलियो तुल्याए। पहाडी क्षेत्र, विकट बाटाघाटा, घोर बनजंगलले व्याप्त इत्यादि कारणले गर्दा कर्णालीका मल्लहरूले सामन्त-शैलीको रजाइं चलाएका थिए। अर्को प्रमाण के देखिन्छ भने आफ्नो नजीकको नातादार र हकदारलाई बाहेक टाढाकालाई त्यसरी राज्य सौंपन त्यति उचित देखिंदैन। यसैले हामीलाई यो निश्चय छ वि. सं. १३८६ तिर देवचन्द्र वर्मन्लाई अछाम बूढीचर्पुकोटको रजाइं दिने आदित्य मल्ल र वि. सं. १४१६ मा भीम वर्मन्लाई सम्पूर्ण कर्णाली प्रदे-शको रजाइं दिने पृथ्वी मल्लनै थिए। कछामको राजा बनेपछि देवचन्द्रका छोरा क्वप्रियालाई पुण्य मल्लले "शाही" पद दिएका हुन् कि जस्तो छ। वंशावलिमा क्वप्रियाले आफैं "शाही" पद ग्रहण गरेको जस्तो गरेर लेखिएको छ तापनि सिजापती पुण्य मल्लको आदेशबेगर उनलाई यस्तो काम गर्न मिल्दैनथ्यो। क्वप्रियाका समयदेखि समालबाट शाही बन्दछन्। त्यस बेला दिल्लीका सुलतान शाही कह-लाउंथे। दिल्लीको नकल गर्न हाम्रा बाइसे चौबिसेका रजौटाहरू रुचाउंथे। अशोक महान्को उपनाम "क्वपिया" देवचन्द्रको पुत्रले ग्रहण गर्नाको कारण के छ भने पाल वा मल्ल सबै सिजापतीहरूले हिन्दू र बौद्ध दुवै धर्मको मर्यादा राख्दथे। मावलीलाई खुशी गराउन देवचन्द्रका पुत्रले क्वप्रिया नाम धारण गरेको जस्तो बुझिन्छ। किनभने यी वर्मन्हरू हिन्दूधर्म मात्र मान्दथे। देवचन्द्र र क्वप्रियाले अछाममा कतिसम रजाइं गरे यसको हामीलाई पत्तो छैन औ क्वप्रियाका छोरा भीम वर्मन्लाई वि. सं. १४१७ तिर पालवंशका अन्तिम राजा पृथ्वी मल्लले सम्पूर्ण कर्णाली प्रदेशको राज्य दिएका थिए। भीम वर्मन्लाई कुनै समाल वंशावलिले गजैभीम भनेर लेखेको पनि छ। नेपालीमा गजैको अर्थ संस्कृतको गज अर्थात् हात्ती हुन आउंछ। यिनले वि. सं. १४२९ सम्म राज्य गरेको जस्तो छ किनभने त्यस-पछि उनका छोरा मले वर्मन्को कर्णालीका पत्रहरूमा नाम देखिन आउंछ। वर्मन् पदलाई पनि वर्मन्हरू कर्णाली प्रदे-शमा र गण्डकी प्रदेशमा फैलिए झैं फैलिएका छन्, जस्तो-वर्म, वम्ब र वंम।

भीम वर्मन्का छोरा मले वर्मन् शाही प्रख्यात राजा बन्दछन्। यिनलाई वर्मन् शाहीहरूको वंशावलिले यसरी बयान गरेका छन् :— इतिहास प्रकाश अंक १ पृष्ठ ७० दुलालै वंशावलि— "औतारी राजा मले वम्वले तेसो हीरा गहना किया——" ऐ पृ. ६९ रासकोटीको वंशावलि— "मले भन्यले नेपाल सधौ छिति आया, राजको महाराजी पाया।"

ऐ पृ. ६८, सम्याल वंशावलि– "मलै बम मल्ल ११ इनका पुत्र ४, भाइ जेठा जगतिसिंह साही जाजरकोटका राजा, माहिला पितामबर साही रुकुमका राजा, साहिला सुरतान साही सल्यानका राजा, कान्छा सुमति भूप साही दर्नाका राजा– – – ।" मलै वर्मन् शाहीलाई यिनका सन्ततिहरूका वंशावलिले किन यसरी तारीफ गरेका हुन् भने लामो समय-संम अर्थात् ३७४ वर्षसंम पालहरूले नयां राजवंश वर्मन् शाहीहरूलाई मान्न अनकनाएका होलान् । यस्तै सैन्य पठाउन तथा सिर्तो तिर्न बन्द गर्न खोजेका होलान् । यिनै कारण-बाट मले वर्मन् शाही पहिले सिजाका अधीनका राजाहरूसंग लड्नेका थिए जसले अनुचित काम गर्न खोजेका थिए । स्वाधीन बन्न खोजेका राजाहरूलाई वश पारेपछि मले वर्मन् पूर्वतिरका राजौटाहरू जित्न बढेका थिए । पृथ्वी मल्लकै पालामा उनको राज्य उत्तर मानसरोवरको नजीकसंम पुगेको थियो औ कुमाउंका रजौटाहरूसमेत उनका अधीनमा थिए । पूर्वी जुम्लाका राजा कमजोर भएका हुंदा पूर्वका मगर राजाहरूलाई अधीनमा ल्याउन सकेका थिएनन् । सायद मले वर्मन्ले पूर्व काली गण्डकीसंग राज्य विस्तार गरेका थिए । यिनका समयमा सेनहरूले गण्डकी प्रदेशमा खुट्टै टेकेका थिएनन् । मले वर्मन्ले युद्धबाट धन, र जमीन दुवै जोडेका थिए । यिनले तराईदेखि सिजासंम हात्ती हिड्ने बाटो खनाएका थिए तथा सिजामा हात्तीसार बनेको समेत थियो । सिजा उत्तर जडान र दक्षिण खसानको बीचमा रहेको एक धनधान्यले परिपूर्ण नगर थियो । काठमाडौं उपत्यकाले भोट र भारतको बेपार जोडेर जुसरी धन खिचेको थियो यसै गरी सिजाले पनि भारत र भोटको बेपारबाट धन खिचेको थियो । त्यस बेलासंम पालहरूले रजाइं गरेका ठाउंमा मले वर्मन् शाहीलाई रजाइं गर्नुपरे-कोले औ सामन्तहरूले शिर ठाडो पार्ने उद्योग गरेकाले खाडाचक्रमा दरबार बनाएर यसलाई राजधानी गराउनु-परेको थियो । यिनले जेठा छोरा जक्तिसिंह जो मेदनि नाम-बाट प्रख्यात छन् जक्तिपुर जो पछिबाट जाजरकोट नामले पुकारिन थाल्यो त्यसैमा राखेका थिए । माहिला छोरा पीताम्बरलाई रुकुममा र साहिला सुलतान वर्मन् जो सुमेरु नामबाट प्रख्यात भए उनलाई सामाकोट जो आजतक सल्यानमा छदैछ त्यसैमा राखेका थिए । कान्छा छोरा सुमति भूप वा संसारी वर्मन्लाई आफूसंग राखेका थिए । जेठा र माहिला छोरा जेठी पत्नीतिरका र साहिला र कान्छा छोरा कान्छी पत्नीतिरका थिए । मले वर्मन् लडाका, रणप्रिय देखिन्छन् । यदि उनलाई कर्णालीका सामन्त राव, रावल, राई र राजाहरूसंग युद्ध गर्न नपरेको भए उनी नेपाल उपत्यकामा हमला गर्न पुग्ने थिए होलान् । शाहवंशमा पृथ्वीनारायण शाह, सेनवंशमा मुनि मुकुन्द, कर्णालीको मल्लवंशमा पृथ्वी मल्ल तथा पर्वतको मल्लवंशमा डिम्ब वर्मन्को जुन स्थान छ त्यस्तै वर्मन् शाहीवंशमा मले वर्मन् शाहीको स्थान छ । उनको रजाइं वि. सं. १४४८ संम कर्णाली प्रदेशमा चलेको जस्तो बुझिन्छ ।

वर्मन्का पांचौं राजा जगती जो मेदनी नामबाट प्रख्यात छन् यिनले आफ् बसेको ठाउंलाई आफ्ना नाउंमा जगतीपुर राखे । यही जगतीपुर पछि गएर जाजरकोटमा परिणत भयो । यिनले बलिराज कल्याण शाहीलाई छोरी दिएर आफूसंगै राखेका थिए । राजा भएपछि जुवाईलाई सिजाको हाकिम बनाई पठाएका थिए । वि.सं. १४५५ मा बलिराजले ताम्रपत्रें ग्रन्थ लेखाएका थिए । यिनका बारेमा इ. प्र. अंक १, पृ. १०८ जुम्लेश्वरको वंशावलिमा लेखिएको छ– 'बलि-राजा जुम्लामा सुनार गाउंमा रजायाको संवत् १४६१ श्री शाके १३२६ मार्गशीर्ष सुदि १५ रोज १ सुभम् ।" यो मिति अति भरपर्दो छ । यसलाई पुष्टि दिने यही वर्षको मेदनि र बलिराजको संयुक्त ताम्रपत्र छ । जुवाइं बलिराज-लाई यति ठूलो उत्तरी जुम्ला (वर्तमान) को राज्य दिएको देखेर त्यताका जनताहरूले गाएका थिए पनि– "धन्य धन्य मेदनि बम्ब धन्य तम्रो हियो । सात दिनको हिंडन्या बाटो दातव्यमा दियो ।" मेदनिले जुवाईलाई राज्य दिने समयमा अरू तीन भाइलाई समेत राज्य दिएका थिए । यसमा शंका उठाउनुपर्ने कारण केही छैन । माहिला पीता-म्बरलाई उनी बसेको ठाउं रुकुम, साहिला सुरतानलाई उनी बसेको ठाउं सामाकोट र कान्छा संसारीलाई विलास-पुरको टीकोफुर्को मेदनिले दिए तथा बीचको भाग जगती-पुरमा बमेर आफू सम्पूर्ण कर्णाली प्रदेशको रजाइं गर्न लागे । उनका अधीनमा ४४ रजौटाहरू थिए । मले वर्मन्ले खाडाचक्रमा र मेदनि वर्मन्ले जगतिपुरमा राजधानी गराई-दिंदा सिजानगरलाई अवश्य धक्का पर्न गएको होला । मेद-निले कतिसंम रजाइं गरे औ जगतिपुरको केन्द्रीय शासन कुन बेला भंग भयो, यसको अझै खोजी भइसकेको छैन । जुन बेला राजरीतिज्ञ वीर, धीर, बहादुर शाहले कर्णाली प्रदेशका बाइस ठकुराइन बिशाल नेपालमा विलीन गराएका थिए त्यस बेला यस प्रदेशमा झन्डै सत्र राज्यहरू र गण्डकी

प्रदेशका चार राज्यहरू वर्मन् शाहीवंशका हातमा थिए। यसबाट हामीलाई ज्ञान हुन्छ शान्तिपूर्वक भाइ र जुवाइं-हरूलाई राज्य बांडिदिने मेदनिका छोरा नातिका पालासंम पनि बाइसे रजौटाहरूले जगतिपुरलाई मानी खाएको होलान्।

अब हामी बाइसे रजौटा कुन कुन हुन् औ वर्मन्हरू कुन कुन राज्यमा राज्य गरिरहेका थिए यसमा विचार दौडाऔं। गण्डकी प्रदेश र कर्णाली प्रदेशको सिमानामा आजतक भूगोलवेत्ताहरूको एक मत भइसकेको छैन तापनि स्वर्गद्वारी लेकको पश्चिम सखीको लेकलाईनै धेरैले सिमाना मानेका छन्। रापती नदीका आसपासको जमीन कुनै कर्णालीमा र कुनै गण्डकीमा पर्नजान्छ। किनभने यसका किनारका ठकुराइन यस नदीका वारपारसंम फैलिएका थिए। प्यूठान र उदयपुर चौवीसेमा तथा रोल्पा, खुम्री र छिल्ली बाइसेमा गणना गर्न मिल्दछन्। वि. सं. १३८६ तिर आदित्य मल्लले देवचन्द्र वर्मन्लाई अछामको रजाइं दिए। वि. सं. १४१७ तिर पृथ्वी मल्लले भीम वर्मन्लाई सम्पूर्ण कर्णाली प्रदेशको रजाइं दिए। डोलिएको यस प्रदेशलाई वि. सं. १४६१ मा मेदनिले ५ टुका पारे; जाजरकोट, रुकुम, सल्यान, विलासपुर र जुम्ला। मेदनिकै पालामा झैं गरेर उनका छोरा नातिका पालामा पनि कर्णाली प्रदेश टुक्रिदै ज.. ाग्यो जाजरकोटबाट जाहारी, रुकुमबाट रोल्पा, सल्यानबाट छिल्ली, विलासपुरबाट दुल्लु, दैलेख, रासकोट र साल्ली तथा अछामबाट दर्ना, बोगटा, डोटी, बाजुरा र छान्ना बनी वर्मन् राज्यहरू बढेका या फैलिएका जस्तो बुझिन्छ। यी बाहेक जुम्लामा कल्याल शाही, दाङमा थारू र बझाङ, थलरा तथा खुम्रीमा सिंह औ अन्य ठकुरीवंशको रजाइं चलेको थियो। विशाल नेपालमा बाइसे राज्य विलीन हुने समयमा डोटी, दुल्लु, बझाङ, जाजरकोट, सल्यान र जुम्ला -यी ठूला राज्य र बाजुरा, छान्ना र खुम्री साना राज्य थिए। त्यस बेलाका नेपालका संगातीमध्ये बाइसेका सल्यानले दाङ र जाजरकोटले खुम्री राज्य भेट्टाएका थिए। यसै गरी बाइसे राज्यमा उलटपलट नभएको पनि छैन। यसको एक एक राज्यको इतिहास लेखिएपछि यस प्रदेशको राम्रो इतिहासको ज्ञान हुनेछ।

कर्णाली प्रदेशका धेरैजसो वर्मन् शाहीहरूले हिजोआज "शाही" पद ग्रहण गरेका छन्। जसरी दिल्लीका मुसलमान बादशाहहरूले अधीनका राजाहरूलाई एक एक पद दिएर खुशी गराएका हुन्थे उसै गरी नेपाल दरबारले पनि कर्णालीका रजौटाहरूलाई पनि "शाह" बनाउंदै लगेका थिए। उपमालाई सल्यानकै कुरा लिऊं, लक्ष्मीपति पाण्डे जो बहादुर शाहका नजीकका मान्छे थिए उनले वि. सं. १८५० मा लेखेका थिए— "समालवंशमा जन्मेका अत्रि गोत्रका सल्यानका राजा श्री कृष्ण वर्मा हुनुहुन्छ। उहांका छोरा रणभीम वर्मन् र नाति रघुनाथ शाह हुनुहुन्छ—।" यो कुरा पूर्णिमा पूर्णांक ९ पृ. ४५,४६ मा लेखिएको छ। माथिनै भनियो मेदनि बर्मन्का साहिला भाइ सुरतान वर्मन् वा सुमेरु वर्मन्ले सामाकोटको राज्य भेट्टाउंछन्। यो सामाकोट आजतक सल्यानमा छंदैछ। लक्ष्मीपतिले बाजेलाई वर्मा, छोरालाई वर्मन् र नातिलाई एकाएक शाह भनेर लेखेका छन्। यसरी "शाह" पद नेपाल दरबारबाटै फैलिएको देखिन्छ।

वि. सं. १४१७ देखि १८४६ संम जम्मा ४२९ वर्षसंम वर्मन् शाहीहरूले कर्णाली प्रदेशको ठूलो हिस्सामा राज्य गरेका छन्। पालहरूका समयमा तयार भएको नेपालीको जातिपांति, रीतिरिवाज, धर्मकर्म र बोलीचाली वर्मन्हरूका समयमा परिपक्व भएर गण्डकी प्रदेशमा बढ्दछ अनि त्यहांबाट कोशी प्रदेशमा सर्दछ। माथिनै भनियो नेपाल (काठमाडौं) उपत्यकामा मल्लहरूको जुन स्थान छ कर्णाली प्रदेशमा वर्मन् शाहीहरूको त्यही स्थान छ।

NEPAL

(Continued)

II "Chinese and Tibetan Document"

by Sylvain Levi

The voyage of Europeans to Nepal has already brought to light the links which connect this kingdom to the trans-Himalayan countries. It is from China, by the road from Tibet, that the first European travellers has arrived; it is Lhasa that the congregation of the propaganda had designed as the metropolis of the Franciscan mission to Nepal. It is with the object of opening commercial relations with Tibet and the interior China that the British Company of East India, sent its first agent to Kathmandu. The native legend expresses the same belief. It is from China that the first colonists of Nepal arrive under the leadership of Bodhisattva Manjucri. In fact, the first definite relations between Nepal on the one hand and Tibet and China on the other, date from the VIIth century. They commence from the very day that the tribes of Tibet emerge into civilization and become an organized state. Now interrupted, now taken up again, now held up to be again renewed, these relations have regularly left their traces in the Chinese Annals. The reports on Nepal inserted in the History of the T,Ang and in the History of the Ming are models of precision and exactitude. They reflect the practical talent of the imperial race which has kneaded and formed the Far-East with as much vigour and pleasure as the Roman talent had the Occident. The pilgrims, officials complete with their observations the official documents; all these texts, scattered over a period of thirteen centuries, light up both externally and internally the history of Nepal. Without the express indication of Hiouentsang, the ancient chronology of Nepal would still remain the toy of whimsical speculations. The insertion of a date in the history of the T'Ang has sufficed to bring down the scaffolding of clever combinations. At modern times the war of 1792 which broke the Ghurka's expansion in the North of the Himalayas is only known through Chinese sources; the Nepalese chronicle is on its guard against entering into the details of an enterprise which only tends towards a lasting humiliation. Chinese reports reveal the underhanded dealings of the Ghurka Government even in the middle of the XIXth. Century and betray the secrets of the state which the Darbar firmly believed to be in its power of concealment. Tibetan literature, so little known even now, is certainly a store of precious informations for the researches to come; I was only able to borrow from it very few notes.

The relations of Nepal with China and Tibet, reflect in their vicissitudes, the great events of central Asia. Nepal, in fact, marks the extreme limit where Chinese influence can reach, at the height of her expansion. The great Imperial dynasties, the T'Ang, the Ming, the Mandchous; are alone able to inscribe Nepal amongst the tributary kingdoms. No sooner does the empire weaken, than her work gets exhausted and is lost on the vast stretch of Tibetanplateaus. In order to connect these documents to one another, I was consequently obliged to summarily retrace in this chapter the destinies

of Tibet, in the measure where they interest the very destinies of Nepal; but this account only aims at the re-establishment of the chain of facts in the light of Nepalese history; it is neither original nor complete, and has only for object the framing of notes drawn from Chinese or Tibetans texts on Nepal.

The famous pilgrim Hiouen-tsang, who visited the western countries from 629 to 644, seems to be the first traveller of Chinese nationality who had gathered informations on Nepal. His predecessor, Fa-hien, arriving in India two centuries earlier does not mention anything about Nepal in his short account on Bundhistic kingdoms and yet, his pious errand had led him to the very foot of the Himalays, in this Terrai, half-Hindu and half-Nepalese, where abound the souvenirs of Buddha; he had adored the sacred Vestiges at Kapilavastu and at Cravasti. But he had not dealt with Nepal in his itinerary and in his researches. Hiouen-tsang did not visit Nepal[1] himself but he has had several occasions to gather informations on her. either from the monks who served him as guides between Ayodhya and Vaicali in the region bordering the Himalayas or in the monastery of Nalanda wherein he sojourned for two years and where religious men from all over India would meet, or again from the princes who sought the honour of receiving him, Harsa Ciladitya and Kumara Bhaskara Varman. Kumara, king of Kamarupa, was closely in tough with Nepal; relations were thus unavoidably established between the two states.

When Narendra Deva, contemporary of Hiouen-tsang, installed in Nepal the religion of Matsyendra Natha, he brought the God "by the path of Kamarupa" according to the evidence of the Chronicle. The account of Hiouen-tsang fully confirms by its nature the express indication of the text, which he declares to be based on second hand informations. If Hiouen-tsang had vidited Nepal, he would have seen much more and better; he would have ascertained the prosperity of Buddhism, which the inscriptions place beyond doubt, and he would have verified the ancient stupas built in the valley, and firstly the famous stupa of Swayambhu Natha. Compared with the fragments of Wang-Hiuen-ts'e who was crossing Nepal at the same time that Hiouen-tsang was leaving India, the account of the pilgrim more clearly manifests its barreness wretchedness. It reflects with fidelity, the malignant prejudices of the plain against the mountain; for the refined Hindu, the rough inhabitants of the Himalaya are coarse, ugly and uncultured brutes. Nevertheless, in spite of their imperfections, this sihort chapter is the key to the structure of Nepalese history, thanks to the name of the king Amcuvarman which is mentioned therein.

"The kingdom of Ni-op-lo" (Nepala) has a circumference of about four thousand leagues. It is situated in the heart of the snowy mountains. The capital has a circuit of about twenty leagues. This country offers the spectacle of a chain of mountains and valley; the soil is productive for the cultivation of grains and abounds in flowers and fruits. Red copper is found in the soil and yaks and birds named "ming-ming" (Jivamjiva) are also found in the region. Red copper coinage is used for commercial purposes. The climate is frigid; the customs and habits are stamped with faithfulessness and perfidy; the inhabitants are naturally hard and ferocious; they do not consider good faith and justice as worth having and have absolutely no literary attainments; but they are gifted with skill and dexterity in the arts. Their bodies are ugly and their faces beastly. There exists amongst them heretics and the believers. The monasteries and temples of the Devas touch one another. One estimates about two thousand religions men who study at the same time the Great and the Small Vehicle. The number of Brahmans and Dissenters is not exactly known. The King

belongs to the caste of the "T'Sa-ti-li" (Ksatriyas) and is connected with the race of the "Li-tche-p'o" (Licchavis). His sentiments are pure and his science eminent. He had a sincere belief in the Buddha law. Lately there was a king named "Yang-Chon-fa-mo" (Amcuvar man) who was distinguished by the firmness of his knowledge and the sagacity of his mind. He had himself composed a Treatise on the science of sounds (Cabda Vidya castra). He had an esteem for science and respected virtue; his reputation had spread in all parts. "To the South-East of the capital there is a little pond. If fire is thrown in, a brilliant flame immediately rises up on the surface of the water; if other objects are thrown in they change their nature and become fire."

Whilst Hiouen-tsang, bound by an old agreement, was returning to China by the indirect way of Pamir, a Chinese embassy was slowly travelling towards India by the road through Tibet. Li-I-piao commanded it, together with Wang Hiuen-t'se who acted as second and twenty two other men to serve as an escort. The embassy was bringing back to India a Brahman, who had been sent as an official Guest of the Empire. The road it travelled by hand not yet been crossed by man; recent and great events had almost suddenly opened it. At the end of the VIth century, uncultured and barbarous Tibet had organised herself as a nation. The second king of Tibet, Srong-tsan Gam-po, had founded Lhasa, extended his Empire far and wide, crossed over the Himalaya, attemp ted to demonstrate to Nepal the growing strength of his arms (weapons); conqueror, he had demanded from king Amcuvarman, the hand of his daughter. Then he turned against the Chinese, and dared to reclaim from the family of the T'ang, a princess of imperial blood for spouse, and succeeded, in having his wishes obeyed, by his continual victories. The two queens whom a common fate had brought together from the ends of the horizon under this talented barbarian had in common an ardent zeal for the Buddhistic faith; they had each brought away from their countries, their idols, their rites and their sacred books. Srong-tsan Gam-po, allowed himself to be won over by their influence, which in reality served his ambitions. Converted to Buddhism with his people, he kept on good terms with his neighbours of India and China. Henceforth a continuous road, dotted with monasteries and chapels led from the central Empire to Hindustan in passing through, Lhasa. Li-I-pias's mission at first followed the road which had been trodden by the cortege of the princess Wen-tch' eng in 641; after Lhasa it reached the Himalayas and crossed over it by the Kirong pass, which read the cortege of the Nepalese[2] princess had followed. Nepal was thus reached. Li-I-pias and his companions were entertained both on their arrival and departure by king Narendra Deva who took pleasure in showing his guests the curiosities among others the flaming stream, the description of which had already amazed Hionen-tsang.

The mission had hardly returned when T'ai-tsoung, satisfied with the results obtained, sent another mission to Magadha. Wang Hiuen-ts'e was in command this time, assisted by Tsang Cheu-jenn as second; accompanied with an escort of thirty cavalary men. But Harsa Ciladitya died before the arrival of the embassy; the minister who had usurped the vacant throne did not scrupule himself in asking the investiture from the T'ang; he mistrusts the future power which striven to intervene in the affairs of India.

He attacks the mission, massacres the escort, plunders the treasure; the envoy and his second escaped in the darkness of the night. Fortunately for Wang-Hiuen-t'se and for the honour of China, Nepal in close; Srong-tsan Gam-po, the ally of the imperial family, is quickly informed. Tibet gives Wang-Hiuen-t'se 1200 soldi-

ers, Nepal, 7000 horsemen. At the head of this little army, the Chinese envoy rushes on Magadha, disperses the Indian troops, captures the capital and the usurper and brings the latter back trumphantly into China, which he reaches in 648. Wang was further entrusted with a third mission to the "Western countries" (India) and passed once again through Nepal in 657. Returning definitely to his motherland, he published in 665 a memorandum of his journeys, unfortunately lost. Among the rare fragments preserved by citations, several deal with the wonders of Nepal and show the great attention developed by the embassy when visiting the country.

I. "The Si-Kous-hing-tchoan" of Wang Hiuen-t'se says: The second year Hiuen-King (657), an imperial order sent Wang Hiuen-t'se and others in the kingdoms of the West to offer a kasaya to Buddha. They went to Nipolo (Nepala) towards the south-west. Arriving that "p'ouo-lo-tou", they reached the bottom of a depression to the East of the village. They found there a small lake of water on fire. If the fire was taken in the hand to illuminate it, suddenly on the surface there appeared a dazzting fire which shot out from the very bosom of the water. If water is sprinkled over it to extinguish it, the water turns into fire and burns; the Chinese envoy and his attendants placed over it a pot and thus cooked their food. The envoy questioned the king of the country; the king replied to him: Once upon a time, in hitting repeatedly with a rod, there would appear a casket of gold, an order was given to a man to have it removed outside. But each time it was removed, it would punge back into the waters. Tradition says that it is the gold from the crown of "Moi-le-p'ou-sa" (Maitreya Bodhisattva) who must come to perfect and complete the road. The Naga of fire protects and defends it; the fire of this lake, is the fire of the Naga of fire."

II. "To the south-east of the capital, at a short distance, there is a lake of water and of fire. In going one league towards the east, one find the fountain "Aki-po-li" (the ya youen-tchou-lin" shows: A-ki-po-mi; same alternance as in the two essays of the History of the T'ang'). The circumference is 20 pou (40 paces). In the dry as well as in the rainly weather it is deep; it does not flow, but boils all the time. If one holds live fire in the hand, the whole pond takes fire; the smokes and the flames rise several feet in height. If water is sprinkled over this fire, the fire becomes more intense. If powdery mud is thrown in, the flame goes out but the mud turns into ashes. If a pot is placed over this fire to cook food, the food gets all cooked. At one time this fountain contained a casket of gold. A king ordered that this casket thould be taken out. When it was taken out of the fire men and elephants handled it without succeeding in taking it out completely. And at night a supernatural voice spoke: Here is the crown of Maitreya Buddha; the human beings cannot assuredly get at it, since it is defended by the Naga of fire.[3]

"To the south of the town, at a distance of more than 10 leagues, is a mountain quite isolated and covered with an extraordinary vegetation; temples are disposed in numerous stages and look like a crown of clouds. Under the pine and bamboo trees, fishes and dragonets, tame and confident, follow man. They approach the man and receive food from him. He who hurts them in any way causes the ruin of his kindred.

"Recently the orders from the Empire passed through this kingdom and from there spread far and wide. Now it depends on Tou-fan (Tibet)."[4]

III. "In the capital of Nepal there is a construction of stories (floors) which is above 200

tch'eu in height and 80 pou(400 feet) in circuit, ten thousand men can find room underneath it. It is divided into three terraces, and each terrace is divided into seven stories. In the four pavillions, there are works of sculpture to astonish you. Stones and pearls decorate them."

Together with the Imperial court, the Buddhistic church of China profited by the road that had just opened under the auspices of the two devout queens. Influenced by the example of Hiouen-tsang whom the motherland had honoured on his return, after an absence of sixteen years as a here and saint, led away towards the Holy Palaces of Buddhism by an outbrust of fervour which evokes the memory of Europe during the Crusades, defended against the risks of a long route by the still recent prestige of a new dynasty, a most of pilgrims unknown artisans of Chinese expansion were then crossing all the paths that led from China to India.

Nepal has seen many pass and was hospitable to them. The most mysterious and greatest among them, was Hiuen-tsang; leaving China towards 640, he had travelled by Tokharestan and Tibet; the Chinese Princess whom Srong-tsan Gam-po had espoused, provided him with an escort to guide him into Northern India. Wang Hiuen-ts'e, in the course of one of his missions had heard a good deal of proud talk about the piety of this religious man. He alluded to them in his report to the throne and he received an order to bring back Hiuen-tch'as to the capital. Hiuen-tch'as recalled by the Emperor" passed by the kingdom of Nepal; the king of this country gave him an escort which accompanied him right up to the Tibetans. He found again the princess Wen-tch'eng (the queen) who gave him many presents, treated with honour and supplied him with means to return in the country of the T'ang. "He took nine months to travel from Northern India to Lo-Yang which he reached in 664-665.

He must have crossed through Nepal at the end of the year 663. An order from the Emperor sent him almost immediately to India; he followed this time the path which Hiouen-tsang had taken on the Western slopes of the Pamir, crossed the Indus and proceeded to scjourn at the great Buddhistic University of Nalanda in Magadha. It is there that he was met, between 675 and 685, by the illustrious emulator of Hiouen tsang, I-tsing, who was undergoing laborious and fruitful studies. But when Hiuen-tch'as thought of returning, Central Asia had suddenly changed its aspect. Islam hardly established was just entering the scene: "On the road to Kapica, the Arabs stopped the people. Tibet had fallen out with China· "On the road to Nepal, the Tibetans had gathered in ma's to make an obstacle and prevent people from passing". Of all the paths of the day before, there only remained the path of the Sea. Hiuen-tch'as had no time to undertake it. He fell ill and died in Central India.

Other religions men had still managed to cross over at the propitious moment. Between 650 and 655, a monk, native beyond China, leaving Corea, Hiuen-t'ai, crossed over Nepal to reach central India. At the same time, Tao Fang travels to Magadha by the way of Nepal; he sojourns for several years at the convent of Mahabodhi, then returns definitely into Nepal. He was still there in 690. Perhaps he loved to meet again the God of his cradle, Manjucri, venerated on the heights of the Ou-t'ai chan, in the ward of Ping where he was born, and whom Nepalese Buddhism also venerates as a kind of patronal divinity. It is also from the same district of Ping that came the religions man Taocheng- who travelled towards Nalanda, a little while before the year 650 by the way of Tibet and Nepal. On his return journey he only saw Nepal again to die at the age of 50 years. Nepal was also fatal to Matisimha, native of Tch'ang-ngan, who came to die in Nepal at 40 years of age whilst he was returning to

his mother-land, and also to Hiuen hoei, who was returning from the monastery of Mahabodhi and was only 50 years old when he died in Nepal. Undoubtedly, physically worn out by the Indian climate, they contracted deadly fevers while crossing Terai. The Nepalese monasteries also received as guests, two Chinese who were half Tibetians already; their mother was the wetnurse of the "Tibetan princess". One of them still resided in Nepal in the Civavihara, when I-tsing was in India.

As soon as Nepal had learnt the power of the Chinese Empire, she had hastened to seek the protection of the distant sovereign who was able to defend him against the ovetousness of the Hindus and the Tibetans, without threatening from too near her independence. The king Narendra Deva, who had welcomed with deference the mission of Li-I-pias towards 644, sent in 651, an ambassy to take to the son of Heaven his respectful gifts. India and China at that moment seemed to seek and call each other and to unite to work out in common a superior form of civilization; the patient work of the apostles and pilgrims which was carried out in central Asia for the past five centuries, was about to bear its fruits. A neighbour of Nepal, a Hindu prince who pretended to be connected with a dynasty of four thousand years old, the most powerful vassal of the Emperor HarsaCiladitya, Kumara Bhaskara Varman, king of Kamarupa, bestowed kindnesses on the Chinese who crossed over to India-were they official envoys like Li-I-pias and Wang Hiuents'e or monks like Hiouen-tsang and Tao-cheng. In spite of his devotion to the orthodoxal doctrines of Brahmanism, he solicited from the Imperial Monarch the favour of a sanscrit translation of the works of Lao-tzen. The metaphysical mysticism of India and the vigorous realism of China placed in contact was able to create a harmonious world of worship and action in the Far-East. The Arabs and the Tibetans sprang up suddenly to annihilate this wonderful dream in emulation of one another. Half a century had sufficed to bring the furious onslaught of Islam to the very feet of the Pamir, half a century had sufficed to establish on the frozen plateaus of Tibet a rival power to the Tang. China who was humble, retreated. It is in vain that three times, between 713 and 741, the centre and south of India pleaded for help from the Empefor whom they still believed omnipotent, against the two enemies who threatened their frontiers. The descendant of T'ai-tsang, Hiuen-tsang was pleased to concede to the Hindu armies a title of honour. India understood this avowal of powerlessness. "From the year 760, the kings of India stopped visiting the court"[5]

On the collapse of the T'ang dynasty, at the beginning of the Xth century, relations between Nepal and China were suspended for two hundred and fifty years, but the Imperial records had preserved the informations which were gathered about the small kingdom of the Himalayas, either by official reports, or by the accounts of travellers. When the new dynasty undertook, according to the procedure, to record the history of the T'ang which it has replaced it also inserted in the geographical section a note on Nepal, drawn up by the help of these materials. The Memorandum of Wang Hiuen-ts'e has undoubtedly furnished the major portion.[6]

The kingdom of "Ni-po-lo (Nepal) is due west of T'ou-fan (Tibet).[7] The inhabitants are accustomed to shave their hair to be very edge of their eye-brows; they pierce their ears and introduce in the performation little bamboo tubes or bull's horns. It is a sign of beauty to have one's ears hanging to the shoulders. They eat with their hands, without utilizing sppoon or sticks. All their utensils are made of copper.

The merchants whether itinerant dealers or established ones are numerous; the cultivators are few.[9] They have copper coins which bear on one side the face-of-man, and on the reverse,

a horse.[10] They dress themselves with one piece of cloth which covers their body. They bath several times daily. Their houses are built of wood; the walls are sculptured and painted. They are very fond of scenic sports, are pleased to blow the horn and to beat the drum.[11] They are fairly conversant with the reckoning of fate and in the researches of physical philosophy. They are equally smart in the art of the calendar.[12] They venerate five[13] celestial beings and carve their images on stone; each day they wash them with a purifying water. They cook a sheep and offer it as a sacrifice.

"Their king 'Na-ling ti-po' (Narendra Deva) wears real pearls, rock-crystals, mother-o-peral, corals and amber;[14] he has golden ear-rings and jade pendants, trinkets to his waist-belt, adorned with a "Foutour" (Buddha). They sit on a seat supported by lions (Simhasana), in the interior of the hall flowers and perfumes are sprinkled.

The eminent people, the officers and the whole court are sitting to the right and to the left on the ground; on their sides are drawn up hundreds of armed soldiers.

"In the centre of the palace, there is a tower of seven storeys, covered with copper tiles. Balustrades, railings, columns, beams are all encrusted with stones and jewels. To each of the four corners of the tower is suspended a copper tube; below, dragons of gold spurt out water. On the top of the tower, water is poured in the troughs; from the dragons mouth they gush out as they would from a fountain.

"The father of 'Na-ling ti-po' was dethroned by his younger brother;[15] 'Na-ling ti-po' had to flee to escape from his uncle. The T'ou-fan gave him a refuge and re-established him on his throne; he became consequently their vassal. In the Tcheng-Koan period (627-649) Li-I-pias, military officer of the Emperor sent in an Embassy to India, passed by this kingdom. 'Na-ling ti-po' welcomed him profusely; he went out with Li-I-pias to visit the pond 'A-ki-po-li;[16] this pond has a circuit of about twenty paces; the water is constantly on the effervescence. In spite of its running outflow, it drags helter-skelter burning stones and the heated metal. The water does not diminish or increase in volume. If any object be thrown in, vapours and flames spurt out; if a pot be placed over it, the cooking is done in a short time.[17] Later on, when Wang-Hiuen-ts'e was plundered by the Indians, Nepal despatched horsemen with the T'ou-fan; together they threw the Indians into disorder and won a success. The second year of the Youg-hnei period (651) their king "Chili Na-lien-to-lo" (cri Narendra) sent again an Embassy to offer his homage and his presents,"

Isolated from China from the end of the VIIth century, Nepal remains attached to Tibet as vassal and as religious preceptor. Tibet converted to the Buddha doctrine, wishes in her zeal to know and study it entirely; she asks from the Nepalese monasteries, translators (lotsavas) initiated in the mysteries of the Tantras. But the Tibetan literature is still almost unexplored; her history is still to be entirely written. She will not however fail to enrich some day, our knowledge on the past of Nepal. The only missionary whose itinerary we can follow across Nepal, is the famous Pundit Atica who crossed over from India into Tibet in about the middle of the XIth century, Atica, the first at that date of the founders of Tibetan Lamaism came from the monastery of Vikrama Cila, in Magadha. Recalled by the king Lha Lama Jnana racmi (or Gurei), who reigned in the province of Ngari, in the extreme West of Tibet, Atica selected the road of Nepal in spite of the circuitous path it led him to, with the view of adoring the most holy sanctuary of Swayambhu Natha, in the neighbourhood of Kathmandu. He crossed over the frontier between India and Nepal near Cindila Karama, journeys up to

Nepal; then he travels to the west towards Palpa, for the purpose of giving his homages to the Sovereign king of Nepal, who held his court. The king received him with great pomp and made him a present of his own elephant and gave him an escort of 425 people to accompany him upto lake Manasa (Manasarovar), probably by the passes of Mastang.[18]

The anarchy which tore Tibet up till the XIIIth. century had interrupted the political relations with Nepal; the organisation of Lamaism towards the middle of the XIIIth century consumed the religions separation of the two countries. The Nepalese clergy, jealous of its privileges and prerogatives, repulsed with energy the authority of the Great-Lama of the monastery of Sa-skya which the grand-son of Gengis Khan wished to exert over the Buddhists. The monarchical interest might have influenced the Mogul Khoubilai khan to create a kind of Pope; Nepal was far enough to safeguard her religions as well as her political independence. The ruin of the Moguls and the advent of a national dynasty in China in 1368, swept away the system of religious politics established by Khoubilai. The Mings worked vigorously towards the undoing of a power which eventually ended up by being detrimental to the temporal power; they multiplied the dignities and honours on the Grand-Lama's side in order to weaken his prestige and to stir up rivals. The founder of dynasty. Hong-won (1368-1399) seems to have raised to the same rank as the Lama himself, three other Tibetan pairiachs; the second of his successors, Young-lo (1403-1425), conffered the title of king (wang) to eight lamas from Tibet.

Nepal could have served the schemes of the Chines politics: the direct relations between the two countries had, it is true, ceased for long centuries, but the Mogul pan Buddhism had drawn the attention on the last survivor of the Buddhistic kingdoms of India. Just then, the rumour circulated that "their sovereigns were all bronzes" it was still another rival to pit against the Lhasa. Sixteen years after the expulsion of the Moguls, the Emperor Hong-won "ordered the bonze Tcheu-Koang to proceed to Nepal in order to convey to the king, a sealed sanction which conferred on him an official investiture also a letter, and silk goods, and to also proceed to the kingdom of (Ti) Young-ta, vassal of Nepal".

Serious and grave reasons must have been at stake to decide the Son of Heaven to set out beforehand and honour a small potentate with a friendliness which had not been solicited. "Thanks to the great knowledge he had of Buddhistic books, Tcheu-koang was able to reply to the intentions of the Emperor and to manifest his virtue. The king of Nepal named "Ma-ta-na le-mo" sent an ambassador to the court to carry presents consisting of little gold pagodas, sacred books of Buddha, renowned horses and productions of country. This ambassador arrived at the capital on the twentienth year of Hongwon (1387). The Emperor was very pleased and concerned on him a silver seal, a stamp made of jade, a letter, amulets and silks." The l ack-thought of Hong-won was clearly marked with the title of "Lo-mo" Lama, which the annals tack on to the name of king Ma-ta-na; but the sovereign of Nepal must have been surprised, since the dynasty to which he belonged prided itself in orthodoxy and Brahmanic purity. In 1390 another ambassador went to convey the tribute. The Emperor gave him as a present a seal made of jade and a red dais. During the last years of Hong-won, only one ambassador came for a period of several years. The Emperor Young-lo followed his -grandfather's example. "He ordered the bonze Toheu-koang to return in an embassade to Nepal this country sent her tribute the seventh year (1409). The eleventh year, the Emperor ordered Yang-san-pas to go and offer as presents, to the new king of

Nepal Cha-ko-sin-ti and to the king of (Ti) Young-t's, kopan, letters, and gifts in silver and silk. The following year (1414) Cha-ko-sin-i having sent his ambassador to convey his tribute, the Emperor conferred on him the title of king of Nepal (Ni-pa-la Kouowang) a d handed him as a gift, a diploma embodying this investiture a seal of gold and another of silver. The sixteenth year (1418) Cha-ko-sin-ti having sent again an ambassador conveyor of his gift, the Emperor ordered the enrich Teng-tch'eng to proceed to Nepal and offer a seal and silk goods and satin goods. Teng-tch'eng distributed presents to the princess of the different countries he crossed. "The second successor of Young-lo, Hiuen-te (1426-1435) attempted to continue the tradition. "The second year (1427) the ennuch Heou-hien was sent again to carry gifts consisting of silk goods and cotton goods to the king of Nepal." But the court of Peking waited in vain for a reciprocation of civility." Since then no other ambassador came to the court and no tribute offered."[19]

This was due to Central Asia, perpetually in effervescence, again going through a series of crisis. The spiritual descendant of Atica, Tsong Kha pa (1335 to 1417 about) had just completed the reform of the Tibetan Church, in creating the caste of the Yellow Bonnets; accomplished heir of the two civilizations which had made him he had founded on the metaphysical dogma of the transmigration, a hierarchical constitution of the clergy which combined in a harmonious agreement the contradictory advantages of the election and of heredity: two popes, one at Lhasa, the other at Tachi-loun-po, shared under different titles, the supreme authority over the whole clergy.

The organization attempted by the Koubilais, laboriously overthrown by the Mings, was getting re-constituted outside the imperial control, ready to rebel against it. The Mings, already weakened, were obliged to come to an agreement with this new power. The eight emperor of the dynasty, Tch'eng-hoa (1465-1487), conferred the sanction and seal on the two pontifs of the Yellow Bonnes and recognized in them a right of supremacy over the other dignitaries of the Church. He hoped to obtain at this price either their help or their neutrality, whilst a rebellion was taking place on the Northern boundaries of Tibet, on the banks of the Yellow Stream. But the sovereignty conceded to the two Great-Lamas, raised objections; the sect of the yellow Bonnets eclipsed by the school of Tsougkha-pa, had not, however, disappeared in the face of her Young rival; it had recourse to the secular power, and had no pains in gaining the Tibetan feudality, threatened by the same adversary. Civil war spread over the whole stretch of the region. It still raged when the Jesuit Andrada reached Chaparangue, in 1625, and when the Fathers Grueber and Dorvills passed through Lhasa in 1661; it was still continuing when the first Capuchins arrived in Lhasa in 1709. But it had then got mingled and complicated owing to foreign interference.

The Moguls, subdued by the Ming and exiled into the Land of Grasses, had not forgotten their former grandeur; they were waiting for revenge. The help of the Tibetan clergy appeared to them as a decisive point; they solemnly ranged themselves under the authority of the Great Lama in 1577 and declared themselves as the champions of the Church at the same time against the rebels and against the Chinese. The Emperor Wang-li (1573-1620) hastened to despatch to the Great-Lama an embassade, and conferred on him titles and a considerable amount of honours; his haste betrayed his powerlessness. In 1644, the last of the Ming, surrounded in his own palace, committed suicide. For ten years already, the Maudchurian chieftain, T'ai-tsong had usurped the imperial title. The Dalai-Lama of Lhasa watched with interest the progress of the now power which surged on the horizon in the neighbourhood of the vanbuish-

ed Monguls. In 1642, even before the fall of Peking, an embassade came to Moukden to honour Tai-tsong the Mandchu (Manju) under the name of Manjucri: flattery played an ingenious part. A quibble or play upon words which seemed the echo of Fate, raised the conqueror to the highest rank of the Buddhistic pantheon.

The relations between the Great-Lama and the first Mandchurians were limited for a long time to an exchange of civilities; the new chieftains of China were too busy at home to worry about Tibet. An audacious minister went so far as to conceal for fifteen years the death of the Dalai-Lama, engaged, as he explained it, in a supernatural mediatation and under this cover, he exercised without any disquitude an absolute power, (1682-1697). He profited in the meantime by causing friction between the Mongolians in a holy war against China, and to support, without compromising himself, the great rebellion of the Dzoungares. But the Emperor K'ang-hi, the illustrious contemporary of Louis XIV (1662-1722), succeeded in weakening his formidable enemies. However, before personally intervening in Tibet, he rushed the prince of the Khoskhotes, his ally Latsan Khan, on the capital of the Lamas. The town was captured and the usurping minister killed (1706); a few years later, the Capuchins established their Nepalese mission (1707-1709). A new movement of the Dzoungares, brought the direct intervention of the Empire: the troops of K'ang-hi, to the number of 130000 men, occupied Lhasa. The spiritual power was allowed to remain in the hands of the Dalai-Lama; but a council-board of Government was given over charge of the administration under Chinese control. Tibet was losing her autonomy; China extended to the very frontiers of Nepal.

The three kings who shared Nepal thought it expedient to be on good terms, as soon as possible, with the dangerous neighbour." During the ninth year Young-toneng (1731), the three tribes which composed the country of 'Pa-lo-pu' (Nepal), those of 'Ye-leng (Patan), of 'Poi-Yen' (Bhatgaon), and of 'K'ou Kou Mou' (Kathmandu) addressed each of them a petition to the Emperor, written on gold leaves and offered as a gift the products of the country.[20] "The Chinese Resident in Tibet, informed the court of Peking that "the three khans of beyond Tibet desired to send the tribute." The Emperor replied that owing to the length of the journey, matters had to be settled in Tibet.[21] Seven years later a new official report announced "that the three khans of Nepal were at war."[22]

Commercial relations connected Nepal and Tibet since the beginning of the XVIIth century. Towards the year 1600, when Civa Simha Malla reigned at Kathmandu, the journey from Nepal to Lhasa was still a thing of great difficulty. But under his successor, Laksmi Narasimha Malla: Bhim Malla, member of the royal family and minister of State, sent tradesmen to Tibet, then he went himself in person, and he despatched quantities of gold and silver to Kathmandu. He even negotiated a kind of commercial treaty by virtue of which the properties of Nepalese deceased in Lhasa had to be returned to the Government of Nepal. Finally he placed the town of Kuti under the jurisdiction of Nepal.[23]

Trade became so brisk that towards 1650, the pious Siddhi Narasimha Malla, king of Patan, busied himself to regulate by a special method the purification of indigenous merchants who returned from Tibet soiled by a journey outside orthodoxal countries and by the contact of a race which the Brahmans declared to be impure. Nepal became the coiner of Tibet: Mahendra Malla, king of Kathmandu had obtained from the Mongolians of Delhi (towards 1550-1560) the authorization to stamp silver coins; the coins stamped to his effigy or copied on that type became, under the name of "Mahendra-malla, the only coinage

ocurrent in Tibet. Nepal exchanged her coins with raw metal and profited thereby considerably. The last king of Bhatgaon, Ranajit Malla, "who was wise and skilful, sent to Lhasa great quantities of coined silver, and received in exchange great quantities of gold and silver." Tempted by the bait of an easy profit, he did not fear of debasing the value of his coins.

The conquest of Nepal by the Gurkhas (1765–1768) suddenly interrupted this profitable business. The New chiefs of the king distrusted their subjects as much as they did strangers; they were compelled to remain under arms and the natural resources of the country were inadequate to support a multitude of soldiers. Prithi Narayan levied crushing taxes on transactions; under the plea of most frivolous pretexts, merchants were punished with heavy fines. The wandering religious men (Gosains) who convey the goods between Hindustan and Tibet, were expelled from the kingdom; the great business men of Nepal hastened to search elesewhere a more accomodating motherland. In 1774, only two Cashmerean houses remained in Nepal which carried on the trade with Tibet; to prevent them to desert in their turn, the Ghurka king only allowed them to go out of the country under caution. The few merchants who henceforth risked entry into Nepal only drudged fruitlessly. Prithi Narayan had their ears cut and then expelled them out of the country. The Teshu-Lama of Ta-chi loun-po, the second of the Dalai-Lama, could write to the king of Nepal: "All the merchants, Hindu as well as Musulmans, are afraid of you; nobody wants to enter in your country." Other paths were searched for between India and Tibet; and the route of Sikkim was restored once again which commerce had deserted since Nepal had opened; but it was decidedly too insalubrious; it had to be relinquished. Besides, Sikkim in her turn fell under the Gurkha's domination. Bhutan was in the theories of dissensions and did not undertake a regularity in her trading. Warren Hastings, who wished to make Bengal the maritime market of Central Asia, sent George Bogle in 1774, on a mission to Ta-chi-loun-po, for the purpose of negotiating a commercial agreement between the Company and Bhutan and Tibet.

Prithi Narayan took cover; he foresaw his revenues diminishing. He addressed an official letter to the Tibetan authorities: "He proposed the establishment at Kuti, Kerant, (Kirata or Kirong ?) and in another place, on the frontiers of Nepal and Tibet, of settlements, whence the merchants of Tibet would be able to purchase the products of Nepal and Bengal; he would allow the carriage across his kingdom of ordinary articles of commerce with the exception of glass and other curiosities. He desired in return that Tibet should hold no relations with the Fringhis or the Moguls and to forbid their entry into the country, as this was the old procedure and as he was himself determined to carry out: a Fringhi was just then near him, at that moment, in connection with an affair, but he had the intention of sending him away as soon as possible. "The rest of his message dealt on a question more intimately concerning him: Chieftain of Nepal, he had gathered all the coins in circulation, had melted them to re-stamp others in his name, and had hastened to send his new rupees to Tibet; he intended to follow up for himself, the processes of exploitation inauguarated by the Mallas. But the merchants of Tibet had refused the new coinage, the conqueror had too often shown proofs of his bad faith and of his brutality to justify their distrust and to provoke retaliatory measures. They offered as a transaction to exchange the rupees of the Gurkhas for those of the Mallas which were circulating in Tibet. Prithi Narayan gained nothing by this combination. He declared that the coins of Ranajita Malla, were debased, were not worth

the value of his own and rejected the arrangement. The trade between the two countries ceased. The death of Prithi Narayan in 1775 did not ameliorate the relations between the two states; the Teshu-Lama took the initiative of new overtures which were all of no avail.[84]

Nepal did not move; but the Teshu-Lama had compromised himself. He had welcomed as a friend the agent of Warren Hastings and of the British Government; he busied himself to open Tibet to foreign trade and even to the English trade. He acted as an independent chief as if he had forgotten the events which took place since 1750. The Chinese undertook to remind him of them. A final and formidable revolution had cost Tibet the last vestiges of her autonomy; two Chinese commissaries resided at Lhasa and watched the ministers of the Lama, whom they had re-established in temporal power; a Chinese garrison occupied a suburb of Lhasa; Chines posts guarded all the passes on the frontiers. The Teshu-Lama, guilty of imprudence was too venerated a personage, for anyone to have acted brutally against him. The Emperor k'ienloug imagined an ingenious subterfuge, worthy of his political skill. He alleged his great age and asked in pressing terms to the Teshu-Lama to bring him with his benedition the sublime instructions of the holy doctrine. The lama excused himself for a long time; but he eventually gave in, left his monastery in 1779, reached Maudchuria by the shorter and more ardous path of Koukou-nor, followed the Emperor from Jehol to Peking, he was treated more like a god than a man and died suddenly in the imperial capital in 1780, either of small-pox or of poison, while waiting for the child to come to age in which child he had re-incarnated himself, as was usual among the Lamas, the court confided the direction of affairs of Ta-Chi-loun-po to a brother Teshin-Lama, who had accompanied him to Peking and who offered the surest guarantees.

But the deceased had another brother who lived in Tachi-loun-po, and who was known as a bad head: he was called "Cha-mar-pa" "The Ren-Bonnet", either because he belonged to that sect or through disdain. When he heard of the death of the Lama, Cha-mar-pa laid hold of the treasures of the temple and fled into Nepal; their, he described to the amaxed Churkas a fanciful Tibet with a soil filled with precious metals and with temples overglowing with wealth. There was no need of so much to inflame the insatiable cupidity of the Gurkhas: a strong force, some say, of 7000 men, crossed the passes unawares in April 1790, under the pretext of forestalling an imminent attack from the Tibetans, to demand a monetary compensation, as a protest against an increase in the Custom's rates and the bad quality of the salt supplied by the Tibetans: too many reasons, and too many unintelligible reasons to be meant seriously. They advanced by forced marches and appeared under the walls of Shikar-kong, halfway to Lhasa. The Tibetans terror-striken attempted in vain to relieve the place. The Chinese commissaries greatly perturbed of their responsibility, wished to settle affairs at any cost before the Emperor came to hear about it. They promised the Gurkhas withdrew and took up their positions at kuti, at Kirong was chosen as the seat of negotations. The Gurkhas demanded a was indemnity of five mission rupees or the surrender of all the territory they had conquered to the South of mount Langour, or an annual tribute of 100000 rupees. After prolonged delays, the 'K'ou-po' (wishers) Tibetans, yielded to the Gurkhas threats and to the pressing demands of the Chinese commissaries; they solemnly promised an annual tribute of 50,000 rupees (or 15000 taels). The first annuity paid, the Gurkhas evacuated the passess and returned into Nepal. To safeguard themselves against an eventual retraction, they hastened to send to the Emperor, two ambassadors with an escort of twenty five persons, under the pretext of offering the tribute and to solicit the official

investiture of the kingdom. K'ien-loug received them, subscribed to their demand and further sent to the king of Nepal a magnificient costume. The embassade returned to Nepal after an absence of forteen months.

But, whilst the Chinese commissary Tchoug-pa victoriously announced to the Emperor, the submission of the enemies and represented the Gurkhas embassade as an act of hamiliation, the Dalai-Lama refused to consent to the agreements undertaken. The Gurkhas frustrated, reclaimed the execution of the treaty to us avail; they complained to the Chinese commissary who, true to his tactic, intercepted the complaint and took care not to inform the Government of Peking. The emboldened Gurkhas took up arms and once again marched on Tibet (1791), crossed into Tibet through the Kuti pass and marched straight on Ta-Chi-loun-po, Terror-stricken, the Chinese Resident wished to evacuate Tibet. He did not even attempt to defend the temple (coment) of Teshu-Lama. The Teshu Lama, who was still very young, owed his life to a precipitous flight; a Chinese official was captured and sent to Nepal. The Gurkhas sacked the convent and fell back to place their booty in security, without taking advantage of the general panic which opened to them the road to Lhasa. The Emperor, however, had summoned the Gurkha Government by a special messenger, to hand over the bonze Cha-mar-pa, held in captivity as the instigator and author of these troubles. The Chinese envoy was treated most uncivilly; without respect to the complicated rites of Chinese etiquette, an ordinary sheriff's officer took the delivery of the imperial letter. The cap was overflowing (January 1792). K'ien-loug ordered the 5000 soldiers of the principalities and military colonies of Kin-tchoan to rally to the help of the 3000 regulars in garrison at Tibet; and to oppose to the (tested) tried valour of the Gurkhas, strong adversaries, he raised amongst the faithful Mandchurians, a force of 2000 men recruited amongst the war-like tribes of Solon, on the boundaries of Argoun; time had to be gained; they were taken through the path of Kou-Kou-nor, shorter by thirty days then the path of Ta-tsien-lou, but bristtling with difficulties and impediments. In May 1793, the three contingents were united under the leadership of Fou-Hang; the Chinese army comprised only 10000 men, to the testimony of the Chinese his rian; the Tibetan Relation (Chronicle) attributes it 70,000 men, divided into two divisions.

A first encounter took place at Tingri Mei-dan, between Shikarjoug and Kuti; the Gurkhas vanquished after a terrific struggle, fell back in retreat; Fou K'ang occupied without a struggle, the Kirong pass (July 1793) but the mountain cost the invaders more men than battles: the avalanche and the precipice were more deadly than the Gurkhas. One by one the Gurkha positions fell in the hands of the Chinese; Fou-K'ang had at his disposal a light artillery which worked wonders, leather canons which fired five or six bombs which brust afterwards. Fina-Lly the Chinese army appeared on the height of Dhebang above Nayakot at a day's journey from Kathmandu (30 kilometer) on the 4th September 1792. The massed Gurkhas attempted a supreme effort; but Fou-K'ang rushed his troops on them helped and supported by his artillery which he had placed on the tear according to the Chinese method, against the enemies and against the runaways. Nepal was definitely vanquished; there only remained as a last resource to appeal to the hated beighbours who occupied Bengal. The Gurkhas king solicited help from the British; but Lord Cornwallis, on the 15th September, refused armed intervention; he advanced the plea of the company's peaceful inclinations and the interest of the English commerce at Canton. He however, offered to mediate between the two adversaries and announced the despatch of an authorized representative (Kirkpatrick), Nepal had only to

choose between the enemies of her independence; she preferred to arrange matters with the Chinese. Fou-K'ang was not very unreasonable; his army was reduced in numbers, exhausted by both the climate and fatigue, winter was approaching, which would close the passes; once blocked (cut off) in Nepal, without means of re-victualling and without a base for operations, his soldiers were doomed. The Emperor, it is true, had at first intended to divide Nepal in several principalities, in the way of the countries of Tartary and in accordance with the traditions of the country. Fou-K'ang did not have recourse to this expedient: the Gurkhas returned the conventions signed in 1790 and disawoved by the Dalai-Lama, the riches: jewels, gold seals, gold balls from the pinnacles of the pagodas, which they had carried awav in their sack of Tibet and also two lamas Tan-tsing and Pan-tchou-eul, whom they had made prisoners. Cha-mar-pa had poisoned himself whether of his free will or compelled by force; his cropse was handed over to the Chinese. Finally the Gurkhas offered as a tribute, domesticated elephants, native horses and musical instruments, asking that they should be allowed to live eternally under the Chinese laws. The Emperor profited by the victory to strengthen the Chinese authority in Tibet: he established a regular garrison of 3000 indigenous soldiers and 1000 Chinese and Mandchurian soldiers: Chinese posts were arraved all along the frontier under the pretext of watching the fair-dealing of exchanges, but with the real intention of preventing the entry into the country of Europeans or even their Asiatic subjects. A new order on the election of the Great-Lama still more restrained the fudal powers of the Church. The Chinese success cost more to Tibet than to Nepal. The Emperor had learnt through official reports, the imdomptable courage of the small tribe who had dared to oppose him. The Ambassador (Macarthey) sent by the British to the court of Peking "to carry the tribute" in 1795, confirmed and completed these informations. K'ien-long held firmly to this belief. On the point of abdicating after a reign of sixty years (1736–1796) he recommended to his successor not to interfere without absolute necessity, into the Ghurkas affairs.[25]

It is piquant to place opposite these facts the account of the Ghurkas chronicle. "The king Rana Bahadur Shah, having learnt the different particulars of the Northern country from Syamarpa Lama personally whom he had summoned, sent troops to Sikharjun who sacked Digarcha and did not respect the Chinese authority. The Emperor of China, being unable to tolerate this insult, sent a large army under the leaderships of Kaji Dhurin and of the minister Thumthan. This army reached Dhebur; then the king ordered a certain Lakhya Banda of Bhinkahe Bahal to an expiatory ceremony (puraccarana) whilst Mantrinayak Damodar Pande was cutting the enemy into bits and was gaining a big victory. After this, the Emperor of China, thought it better to live amicably with the Ghurkas, and arranged a peace with them.[26]

The treaty of 1792, is still in force, and Nepal has not ceased paying the tribute to China every five years. The Ghurkas have drawn from this vasselage a source of vanity as it connects them to an empire of which they have an exaggerated idea of the actual power, without any other charge but that of an indifferent formality. Their business aptitude has known how to derive from it a benefit.

Every five years, Nepal is obliged to send to Peking an embassy composed of several high dignitaries assisted by an escort. The embassy pays respects to the Bodhisattiva Manjucri in the person of the Emperor and deposits between the "five claws of the Dragon" a petition written on gold leaves together with different gifts. The number of persons composing the embassade is fixed and constant; it must not

sin either through shortcoming or excess. If by an unfortunate accident one of the members of the mission falls frievously ill in route, he is not allowed to stop or abandon the journey but is carried on a planquin and if one is not available, is tied to the saddle of his horse. The journey must be completed in a given time, by determined stages. The difficulty of organizing relays all along this vast stretch of ground explains this intransigent severity Besides the path is made easy as far as possible, even agreeable. Distractions are found of a most intimate order and the members of the mission do not disdain them. In twelve stages, the mission reaches the frontier of Tibet at Kuti (or Nilem) of which the Ghurkas are masters since 1853. A Chinese officer then sakes care of the convoy and directs it in twenty eight stages to Lhasa through Tingri and Shigatze. There is a halt of one month and half at Lhasa. The imperial commissary proceeds to the inventory of the gifts, ascertains that they are consistent with the stipulations of 1792 and has them carefully packed. He then instructs the delegates of the rites to follow in the presence of the Emperor, hands them their imdemnity of the journey; and also little presents of a personal nature (silk, satin, padded clothes). The delegates in return give him, and the Dalai Lama the personal gifts of the Nepalese king. From Lhasa the delegates are directed to Ta-tsien-lon fronteir, of China and Tibet, in 64 stages, by Detain dzong, Gya-la, Gyamdo doong, Tag yab, Artsa, Lhari, Alamdo Chor-kong-la; Lhatse, Maganda, lagong. Tohamdo, Tag yab. Nyeba, Bating and Litang; The escort which came from Lhasa stops at Ta-tsien-lon, and the mandarins of Sse-tchaon then take the direction and the responsibility of the embassy. In seventy two stages, it reaches peking through Honan, after eight long months of journeying. The embassy sojourns forty five days in the capital and its chiefs are allowed to postrate themselves once before the Emperor in person. Then it returns by the same way, but it crosses over the Himalayas by the Kirong pass. The barbarous soil has soiled the Ghurkas envoys: they are obliged to stop for three days at Nayakot to undergo the ritual of expiations which will return them, together with the legal purity, the lost caste. As a public consercration of their recovered purity, the king offers them water some his own ewer. A state procession goes then to receive the imperial missive which the embassy has brought back. The king leads the way, accompanied by fifty nobles on horseback; the concellors of the king are riding on elephants; three thousand soldiers surrround the cortege. At a league from the capital, the king comes down from his elephant; he takes the missive which the envoy carries round his neck, hanging in a sheath covered with brocade; a cannonade salutes this solemn moment. The king hangs back the letter to the neck of the envoy. The envoy then gets on an elephant and takes in his turn the lead; till the entry to the palace.

The honour of going to Peking is keenly sought. It is not that the passion for travelling exists in Nepal; but the Ghurkas, who have practical minds, appreciate another advantage. The members of the mission are entertained, during the eighteen months of absence at the expenses of the Chinese treasury, lodged, nourished, carried free; and further are exempt from all duties on their baggage, in going as well as in returning: it is an opportunity for a lucrative traffic. One of the articles which allow of a great profit, is the conch from India; these shells are not cumbersome and are paid their weight in gold, between 3000 or 4000 francs. They are especially used in lamaseries (Buddhist religious societies presided over by a lama- Dr Anandale's oncise Eng, Dict): the spirits of storme are believered to be residingin them.,

To be continued

FOOT NOTE

1. Stanislas Julien (Preface of the "Vie de Hiouen-tsang-Life of Hiouen-tsang", p. XXXII) has had the privilege of mentioning and exposing to the full light, the decisive phrase of Ki-tsan, Eulogy of Accounts (of Hiouen-tsang) which enables the clear perception of those countries visited by the pilgrim in person and on those he describes from informations from others. "When the text employs the word "hing"-to walk, it means that Hiouen-tsang himself explored the country; when it employs the word "toheu" -to go - it means that he relies on traditions and hear-says" - (Japanese wording)- According to the bibliographical narration on the Si-Yu-Ki drawn out from the catalogue of the K'ienlong library which Julien has translated at the head of the memoranda (I XXIII Sqq), the Ki-tsan has for author the monk Pieu-ki, contemporary of Hiouen-tsang, who lived in the same monastery and whom calatogues designate as the "Editor" of the Accounts composed by Hiouent-sang. Pieu-ki was better qualified than the others to give a precise worth of the admitted articles in the text. Besides Julien; in the list he drew up at the end of the life (p.463 Sqq) and in which he bases himself on this principle of criticism to distinguish the two sections of the articles inserted in the Memorandum, sets aside Nepal (No. 76) amongst those kingdoms personally visited by Hiouen-tsang. He, however, adds: "From Fo-li-chi, Hiouen-tsang returned to Fei-che-li and arrives at Mo-Kia-to" Fo-li-chi (No 75), i. e. country of the Vrjjis immediately precedes Nepal and Fei-che-li i. e. Vaicali (No 74) precedes Fo-li-chi. If Julien thought that Hiouen-tsang had really been to Nepal, he would not have omitted mentioning it by an analogous formula to that which he employs in such similar case (Nos.94-108. 113, 125, 127, 138): "From there, Hiouen-tsang returns to Fo-li-chi" and to Fei-che-li"; he would not have taken up the itinerary behind Nepal, at Fo-li-chi, I am then led to believe that Julien has erred inadvertently and that he in reality, wished to designate Nepal, in capital letters, as one of the countries not visited by Hiouen-tsang. As usual, the error consecrated by the eminent authority of Julien has prospered. In the list Cunningham drew up in his turn (Ancient Geography of India p. 563) he mentions Hiouen-tsang's entry into Nepal from the 5th to the 15th of February 637. I have in my turn, repeated the so precise assertion of Cunningham in my "Note on the chronology of Nepal (Journ. asiat; 1894, 2 p 57)" at the risk of destroying by the same the rectified chronoligy that I was proposing (Key.p. ex Kielhorn. "A list of inscriptions of northern India" in the "Epigraphica Indica. vol. V, Appendix, p. 73. Note 3). The examination of the text of the Memoranda of Hiouen-tsang, definitely sidetracks this semblance of difficulty. Whilst the road of Vaicali is indicated in these terms. Thence he walked (hing) 500 leagues and arrived at "Vrjji", for Nepal the characterstic "hing" is omitted: Thence 1400 leagues to the north-west, passing mountains and entering a valley, one arrives (teheu) in Nepal. "The absence of the work "Hing"

proves that Hiouen-tsang did not enter Nepal. One can observe, furthermore, that the life of Hiouen-tsang leaves Nepal on one side and directly leads the pilgrim from the kingdom of Cancus to Vaicali and from Vaicali to Magadha. Julien himself mentions this omission and completes the itinerary, in a note (p. 136) by the help of Memoranda which he has given thus: "From there, at 1400 or 1500 leagues to the North-West one crosses over mountains and enters a valley and then reaches Nepal. "I do not wish to make a condition in my favour of the form employed here by Julien: "One crosses over... One enters... One reaches..." because he also makes use of it in the case of the kingdom of Vrjji, whereas the text expressly employs the word "hing".

2. To the testimony of "Bodhimor", the great Nepalese accompanied the princess upto the town of Dschirghalangtu of the Mangjul country, and then returned" (transl. Schmidt, p. 335) Mangjul is according to Jaschke and Sarat Chandra Das, the country wherein is to be found the Kirong pass. (Tibet. Dict. s. v. Man-yul).

3. Missions of Wang.... Fragment IV, drawn from the "Fa-Youen-tchou-lin, Chap. XVI p. 15g, col. 17.-I have since found the same passage literally reproduced in the "Tchou-king Yas-tsi, by Tao-che, author of the "Fa-Youen-tchou-lin" Jap. edot. XXXVI. l,p.5a.

4. The fragments 11 and 111 are not expressly quoted under the name of Wang-Hiuen-ts'e, but there is little doubt that they have been borrowed from them by the "Fa-Youen-tchou-lin, chap. XXI, p. 96, col. 14 and the Cheu-kia-fang-tchi, chap. 1. p; 97, col. 13. Cf. "Missions of Wang"..., p. 440 sqq; also for the indentifications. I think that the hill described is the one of Svayambhu. The pond is perhaps known to-day by the one of Taudah, to the S. w. of the valley. Cf (or key) "wright", p. 178 n. "During present reign an unsuccessful attempt was made to draw off the water with the view of getting the wealth supposed to be sunk in it. "But the superstition of hidden wealth is to be found everywhere in Nepal. "Cheu-Kia-fang-tchi, as mentioned above.

5. Ma Toan-Lin, 'Notice or account on India', trans Stanislas Julien, in 'Journal Asiatique'. 1847.

6. I reproduce here the translation which I have already published in my 'Note on the chronology of Nepal', in the 'Jourasiat; 1894,2. p. 65. The annals of the T'ang exist in two editions, respectively known as the old and New History. I have translated the text which is given by the "Old history, chap. 221. Of the annals, the account on Nepal had been recorded with a few alterations in the T'oug-tien and in the encyclopaedia of Ma Toan-lin; Remusat has translated the text of this compiler in his 'New Asiatic medley, t. l, p. 193. I shall indicate in the notes the alterations of the "New history", and also those of T'oug-tien drawn up in the Xth centuro and copied by Ma Toan-lin.

7. The New history inserts here: "In the valley of Lo-ling, in that country, one finds in abundance, red copper and the yak, "key-Hiouen-tsang, sup. p. 154.

8. The 'T'oug-tien' omits "the bull's horn".

9. The "New hist. adds:" Since they do not know how to plough the earth with the bulls",

10. The "New hist. Changes the meaning by reason of an erroneous punctuation; "They

have copper coins which bear on one side a man's face and on the averse a horse and a bull, which have no holes pierced through them."

11. The 'New History, the 'T'ong-tien and Ma Toan-lin, canc-cels this last proposition.
12. The "New History" only says: "They understand how to reason, to measure, and make the calendar."
13. The "New hist."omits the word "five"
14. The 'T' ong-tien replaces this wording by these simple words: "The king wears a great number of ornaments, of precious stones and of pearls.
15. The text of the "New hist;" proves that it concerns the younger brother of the father of Narendra deva. The "New hist. substitutes to 'tchouen' "rebellions usurper" The word "Cha" "to put to death".
16. The T'ong-tien bears 'A-ki-po-mi'. key. Wang Hiuen-ts'e sup. p, I58.
17. The "New. hist." makes no allusion to the affair of Wang Hiuen-ts'e and intercalates here: "The 21st year (647) he despatched an ambassador to present (objects which I am unable to identify or'decipher', 7 figures) In the period of Yang-hoei..., etc."
18. A little while after the fall of the T'ang, towards the end of the Xth century (964-976) a last mission of Chinese priests still crossed into Nepal. Ki-ye; leaving in company with three hundred cramanas, in the research of sacred texts in India, arrived at Patliputra, Vaicali, Kucinagara; then from the village of To-lo after crossing over several ranges of mountains, he arrived in the kingdom of Moyu-li (the country of Mayurato of the inscription of Svayambhu Natha, 'Wrigot' p.230) crossed over snowy mountains, reaches the temple San-ye, and rejoins the route of Khotan and Kach-gar. V. Edonard Huber, 'the itinerary of the pilgrim ki-ye in India in the Bulletin de l' Ecole francaise d'Extreme Orient, 11, 3,256 sqq).
19. Since the passage "the sovereigns of Nepal were all bonses", the extracts quoted are taken out from the "Annals of Ming", chap. cccXXI (=Pien-i-tien', ch. LXXXV). I reproduce in general the translation given by M. C. Imbault-Huart, in a note of his "History of the conquest of Nepal" in the "Journ. Asia", 1878,2,p. 357, m. 1. - Mr. Bretschneider has also given a translation of this account in "Medieval researches from Asiatic sources'. 1888 (London, Trubner's series), vol· 11, p.222.
20. 'History of the conquest of Nepal', trans. Imbault-Huart, '10c. land.'
21. 'Nepal and China', by E. H. Parket; in Asiat. Quart. Review, 1899. p. 64.82.
22. Ib. key. 'Vamcas'; 197: At this time (Nepal sam. 857=1737 AD) the rajas of Bhatgaon, Lalit-Patan, and Kantipur were on bad terms with each other.
23. Vamcar; 209 and 211.
24. Most of the details are borrowed from the "Relation of George Bogle" published by M. Markham in the volume already quoted: Tibet, etc; in particular; p. 127-159.
25. The history of the war between Nepal and China is based on: lst. Kirkpatrick, appendix 1 (Ghurkas account); 11 (Tibetan account and Lord Gornwallis, correspondence with the Dalai-Lama and the Raja of Nepal); 2nd, Turner "Embassy to Tibet". p 4373rd markham. Tibet, p. LXXX-LXXVII (based on the souvenirs of Hodgson who had enquired from Bhim Sen Thapa); 4th. Cheng-ou, Ki'transl. Imbault Huart, 'loc. laud': 5th. Parker; 'Nepal and China' (according to Chinese documents), 'loc' laud' - Hamilton is alone in pretending (Nepal, p. 249) that the Ghurkas had to hand over to the Chinese, fifty young girls and victuals for the journey, and that they retained their booty.
26. Vamcav; 260-1.

ABOUT THE AUTHORS

Shri Shankar Mana Rajvanshi	Editor, Ntional Arachives H. M. G.
Shri Vishva Nath Bhattaray	Darshanacharya, National Archives H. M. G.
Shri Mohan Bahadur Malla.	Research Worker.

'प्राचीन नेपाल'का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएका भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ ।

निर्देशक
पुरातत्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to Ancient Nepal.

The contribution should be concise and will documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretaion of already known evidence.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on one side of the paper only sent to:-

The Director
Department of Archaeology
Ramshahapath
Kathmandu, Nepal.